

2.3 ระบบเศรษฐกิจ การทำมาหากิน การใช้ทรัพยากรในการผลิต รูปแบบการผลิต การบริโภค และการแลกเปลี่ยนมีความสัมพันธ์กับฐานทรัพยากรธรรมชาติในท้องถิ่นอย่างไร

2.4 เมื่อท้องถิ่นที่อยู่ใน ระบบนิเวศที่แตกต่างกันจะมีการปรับตัว ต้านรับ ต่อสู้กับความแห้งแล้งและภาวการณ์น้ำท่วมอย่างไร

3. อะไร เป็นเหตุปัจจัยที่ทำให้รูปแบบการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติในท้องถิ่นเกิดการเปลี่ยนแปลง

4. แนวทางประวัติศาสตร์ท้องถิ่นจะสามารถนำมาเป็นเครื่องมือในการขับเคลื่อนพลังของท้องถิ่นได้มาก น้อยเพียงใด

5. รูปแบบการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติที่เหมาะสม จะสามารถนำไปใช้ในการสร้างจิตสำนึกร่วมทางประวัติศาสตร์ในครั้งนั้นได้หรือไม่อย่างไร

ในการศึกษานี้ได้ดำเนินการศึกษา โดยมีพื้นที่วิจัยที่สะท้อนสภาพถึงการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติลุ่มน้ำชีตามสภาพทางภูมิประเทศที่แตกต่างกันคือ ในเขตพื้นที่แห้งแล้งแต่มีการใช้ประโยชน์จากเกลือมีวัฒนธรรมเกลือเป็นจุดเด่นได้แก่ บ้านเมืองเพี้ย ตำบลเมืองเพี้ย อำเภอบ้านไผ่ จังหวัดขอนแก่น บ้านดู่น้อย บ้านบ่อกรู้น บ้านสระบัว บ้านหัวหนองโนนบัว ตำบลหัวหนอง อำเภอบ้านไผ่ จังหวัดขอนแก่น หมู่บ้านเหล่านี้นอกจากทำนาเป็นอาชีพแล้ว ยังมีการทำเกลือในฤดูแล้ง จากการทำนามาตั้งแต่ในอดีตจนถึงปัจจุบัน จากการเก็บข้อมูลสนามเบื้องต้นพบว่า นอกจากจะมีวัดแต่ละหมู่บ้านเป็นศูนย์กลางวัฒนธรรมแล้ว หมู่บ้านเหล่านี้ยังใช้ประโยชน์จากบ่อเกลือ คือ บ่อกรู้น และเคารพเชื่อถือปู่ตาแดงฟ้าระวีม ซึ่งอยู่ทางตะวันออกของบ่อกรู้น ประมาณ 500 เมตร

วิธีดำเนินการศึกษา

ขอบเขตการวิจัย

ขอบเขตด้านพื้นที่

ศึกษาชุมชนที่ตั้งอยู่ลุ่มน้ำชี ที่มีหลักฐานทางกายภาพดังนี้

1.1 ท้องถิ่นที่ตั้งอยู่ในเขตที่ราบน้ำท่วม (Flood Plain) ได้แก่

1.1.1 บ้านคุยก้อ บ้างเลิงคา บ้านขมิ้น บ้านดินคำ ตำบลดินคำ อำเภोजังหาร จังหวัดร้อยเอ็ด บ้านคุยก้อ อำเภอยางชุมน้อย จังหวัดร้อยเอ็ด

1.1.2 บ้านด่านใต้ บ้านด่านสองห้อง ตำบลบ้านด่าน อำเภอธำมรงค์ จังหวัดกาฬสินธุ์ บ้านสีถ่านโนนเมือง ตำบลดงลิง อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์

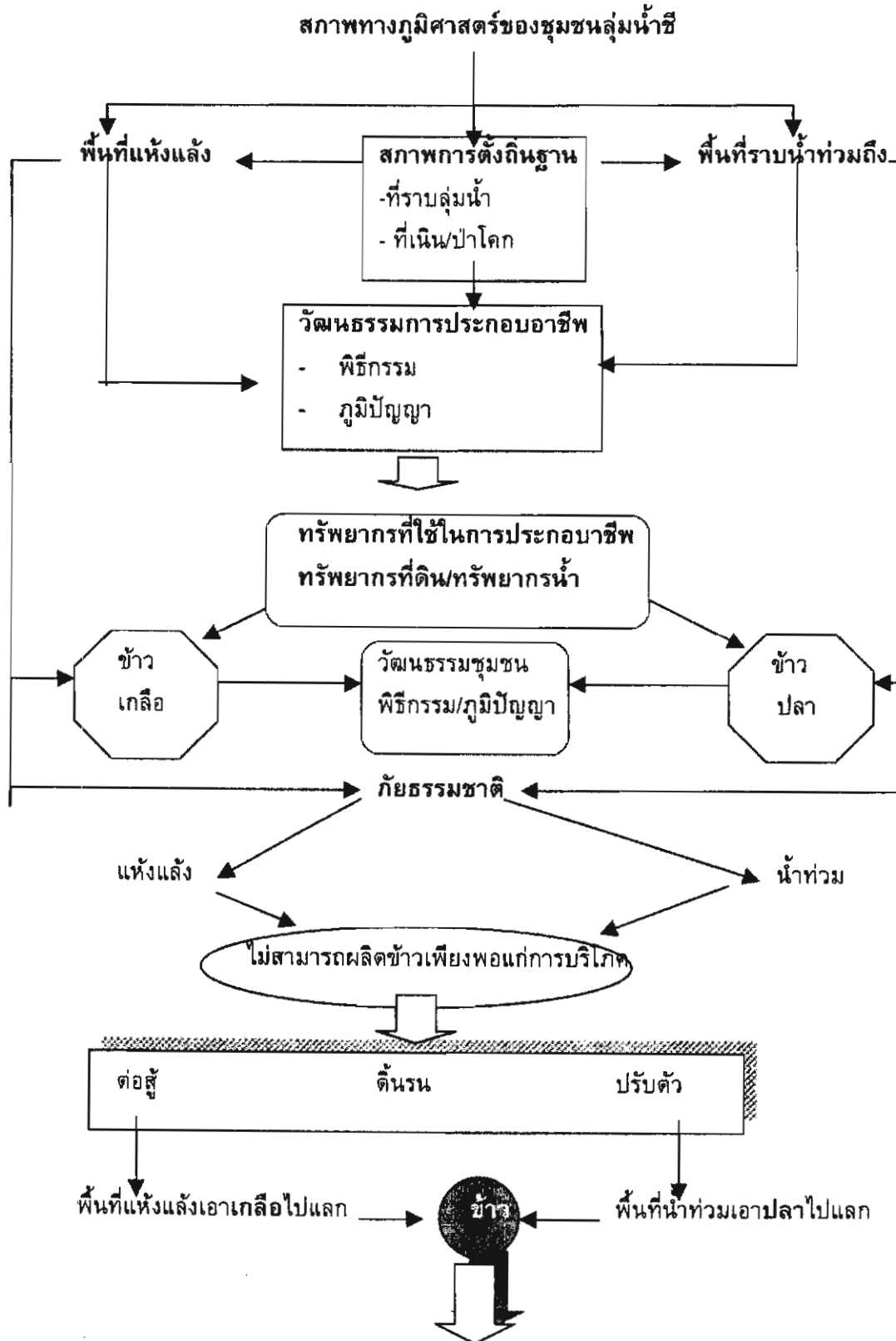
หมู่บ้านเหล่านี้มีการเข้ามาตั้งถิ่นฐานมาตั้งแต่ประมาณปี พ.ศ. 2340 โดยบ้านสีถ่านเป็นบ้านแรกที่มีการตั้งถิ่นฐานแล้วอพยพเพื่อบุกเบิกจับจองที่ดิน ตามริมฝั่งแม่น้ำชี ที่สำคัญคือ เป็นหมู่บ้านที่มีความสัมพันธ์ด้านเครือญาติ และมีสิ่งศักดิ์สิทธิ์นี้ยึดถือร่วมกันคือ ศาลเจ้าปู่ตา ซึ่งตั้งอยู่ปากน้ำลำปาว และใช้แม่น้ำชี และลำปาวในการจับปลา

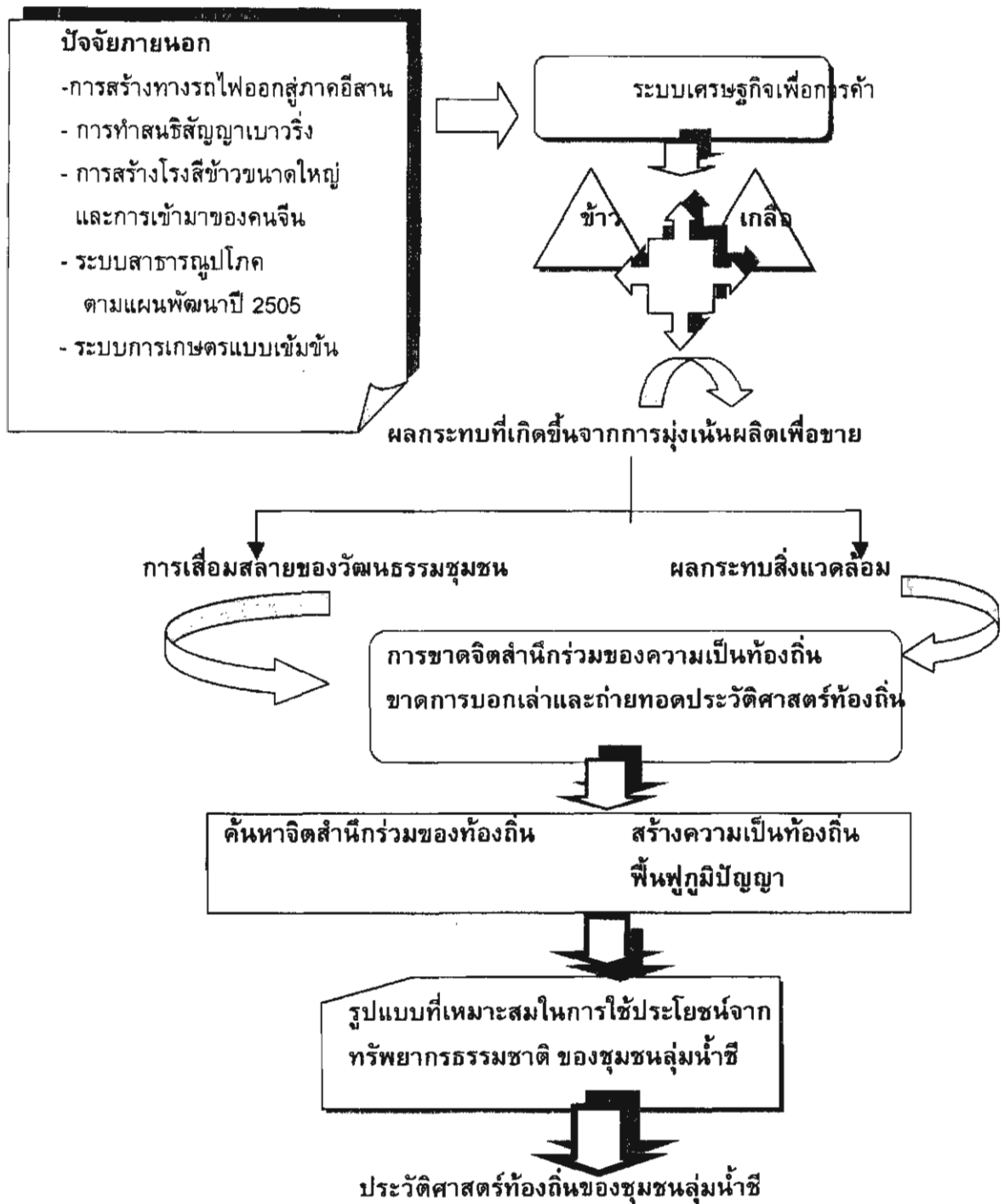
1.2 ท้องถิ่นที่ตั้งอยู่ในเขตค่อนข้างแห้งแล้งและดินเค็ม ได้แก่

1.2.1 บ้านเมืองเพี้ย ตำบลเมืองเพี้ย อำเภอบ้านไผ่ จังหวัดขอนแก่น บ้านดู่ น้อย บ้านสระบัว บ้านบ่อกรู้น ตำบลโนนแดง กิ่งอำเภอนาคู จังหวัดขอนแก่น บ้านหัวหนองโนนบัว ตำบลหัวหนอง อำเภอบ้านไผ่ จังหวัดขอนแก่นหมู่บ้านเหล่านี้นอกจากทำนาเป็นอาชีพแล้ว ยังมีการทำเกลือในฤดูแล้ง จากการทำนามาตั้งแต่ในอดีตจนถึงปัจจุบัน จากการเก็บข้อมูลสนามเบื้องต้นพบว่า นอกจากจะ

มีวัดแต่ละหมู่บ้านเป็นศูนย์กลางทางวัฒนธรรมแล้ว หมู่บ้านเหล่านี้ยังใช้ประโยชน์จากบ่อเกลือ คือ บ่อกรู้น และเคารพเชื้อถือปูตา ดงฟ้าระงิม ซึ่งอยู่ทางตะวันออกของบ่อกรู้น ประมาณ 500 เมตร

กรอบแนวคิด

แผนภูมิที่ 2 สรุปรอบแนวคิดที่ใช้เป็นแนวทางการวิจัย

2. ขอบเขตด้านเนื้อหา

งานวิจัยจะศึกษารูปแบบการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติในท้องถิ่น โดยเน้นการใช้ประโยชน์จากที่ดิน ตามสภาพความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากร คือ การใช้ที่ดินเพื่อทำการปลูกข้าวการทำนา ส่วนบริเวณดินเค็มที่ทำนาไม่ได้ผล ใช้ประโยชน์จากการต้มเกลือ

ด้านเนื้อหาจึงครอบคลุมประเด็นต่าง ๆ ดังต่อไปนี้

ภูมิฐานของกลุ่มน้ำสี ที่เป็นพื้นฐานของภูมินิเวศการเกษตร พัฒนาการของภูมิฐานกลุ่มน้ำสี จนเป็นภูมิวัฒนธรรมของท้องถิ่น

1. **วัฒนธรรมการทำนา (วัฒนธรรมข้าว)** ซึ่งประกอบด้วย ระบบเศรษฐกิจ คือ การปลูกข้าวแบบดั้งเดิม เพื่อยังชีพ และปลูกข้าวเพื่อการค้า การค้าข้าวตามกลุ่มน้ำสีในอดีต ระบบสังคมซึ่งประกอบด้วย การจัดระเบียบทางสังคม (Social Organization) คือระบบความเชื่อ ประเพณี พิธีกรรมต่าง ๆ ของชาวนา

2. **วัฒนธรรมการผลิตเกลือ** ประกอบด้วย กระบวนการผลิต แบบดั้งเดิม ขบวนการแลกเปลี่ยนเกลือกับสินค้าอื่น ๆ ตั้งแต่อดีต การผลิตเกลือในปัจจุบัน และผลกระทบจากการผลิตเกลือกับการปลูกข้าว และผลกระทบจากการต้มเกลือกับการลดลงของป่าไม้บริเวณใกล้เคียง

การเก็บรวบรวมข้อมูล

1. เก็บรวบรวมข้อมูลจากเอกสารที่เกี่ยวข้องกับการพัฒนาการของท้องถิ่น เช่น การตั้งถิ่นฐาน งานวิจัยอื่นที่เกี่ยวข้องกับการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติ วัฒนธรรมการทำนา การเปลี่ยนแปลงสังคม วัฒนธรรม

2. ข้อมูลภาคสนาม ได้จากการสังเกต ใช้วิธีจดบันทึก และการถ่ายภาพประกอบ สัมภาษณ์ในประเด็นต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง การสนทนากลุ่ม (Focus Group) โดยเชิญผู้เกี่ยวข้องหรือผู้มีบทบาทสำคัญในเรื่องที่เกี่ยวข้องมาพบปะแลกเปลี่ยนความคิดเห็น หรือรวมกลุ่มกันแสดงความคิดเห็น ในประเด็นต่าง ๆ ที่กำหนดไว้ เก็บรวบรวมข้อมูลสัมภาษณ์เชิงลึก (Indept Interview) โดยการคัดเลือกกลุ่มตัวอย่างจากชาวบ้าน โดยเจาะจง ซึ่งถือเป็นตัวแทนของชาวนาและผู้ประกอบอาชีพผลิตเกลือ ซึ่งถือเป็นตัวแทนของระบบการผลิตทางเกษตรในพื้นที่ศึกษา โดยมีประเด็นเนื้อหาการวิเคราะห์ดังนี้คือ

1. **เนื้อหาด้านลักษณะทางกายภาพของพื้นที่** ได้แก่ สภาพภูมิฐานของกลุ่มน้ำ สภาพพืชพรรณธรรมชาติ สภาพอุทกวิทยาของกลุ่มน้ำ ภูมิฐานมีความสัมพันธ์กับรูปแบบการปลูกพืชเพื่อยังชีพอย่างไร เช่น พันธุ์ข้าวมีความสัมพันธ์กับภูมิฐานและสภาพทางอุทกวิทยา อย่างไร การเปลี่ยนแปลงวิธีการผลิตดั้งเดิม เป็นการผลิตเพื่อการค้า มีผลต่อการเปลี่ยนแปลง ภูมิฐานของกลุ่มน้ำอย่างไรบ้าง ภูมิฐานมีความสัมพันธ์กับการขยายตัวของชุมชนกลุ่มน้ำอย่างไร

แนวคิดในการวิเคราะห์ คือ วิธีการผลิตแบบดั้งเดิม ชาวนาได้ใช้เทคโนโลยีการผลิตแบบง่าย ๆ ใช้แรงงานคน และแรงงานสัตว์ พังพาน้ำฝนอย่างเดียว ใช้ภูมิปัญญาในการเลือกภูมิฐานเพื่อปลูกพืชหลากหลายชนิดเพื่อยังชีพ ขณะเดียวกันก็ยังเหลือพื้นที่ป่า ที่เป็นหัวไร่ปลายนา เพื่อเป็นที่สาธารณะประโยชน์ ที่คนในท้องถิ่นจะใช้ประโยชน์จากการเก็บหาจากธรรมชาติร่วมกัน ใช้เป็นที่ทำเลเลี้ยงสัตว์ร่วมกัน เมื่อวิธีการผลิตเป็นแบบการค้าโดยใช้เทคโนโลยีสมัยใหม่ เช่น รถไถนา คลองชลประทาน ทำให้เกิดการ

เปลี่ยนแปลงภูมิฐาน เช่นการปรับพื้นที่ให้เป็นไร่ราบ เพื่อเก็บน้ำในไร่นาให้เพียงพอต่อการผลิตพืชเชิงเดี่ยว บุกเบิกพื้นที่หัวไร่ปลายนา และที่สาธารณะเพื่อปลูกพืชเศรษฐกิจ เป็นต้น

2. **เนื้อหาด้านกระบวนการผลิตข้าวและเกลือ** ในระบบการผลิตแบบดั้งเดิม หมายถึงคุณลักษณะของการปลูกข้าวและการผลิตเกลือแบบดั้งเดิม ซึ่งเป็นการผลิตเพื่อยังชีพ ทำแต่นาปี และผลิตเกลือบางฤดูกาล ใช้พื้นที่พื้นเมือง ฯลฯ ขั้นตอนการผลิตมีขั้นตอนต่าง ๆ ะไรบ้าง แต่ละขั้นตอนเกี่ยวข้องกับพิธีกรรมอย่างไรบ้าง ความสัมพันธ์การผลิตเป็นอย่างไร ส่วนกระบวนการผลิตข้าวและเกลือในระบบเศรษฐกิจแบบการค้า ในท้องถิ่นมีการเปลี่ยนแปลงจากดั้งเดิมอย่างไรบ้าง การเปลี่ยนแปลงนี้มาจากปัจจัยใดบ้าง

แนวคิดที่ใช้ในการวิเคราะห์ คือ การเปลี่ยนแปลงทางสังคม วัฒนธรรม (Socio – cultural Change) หมายถึงความแตกต่างในระบบสังคม วัฒนธรรม หรือเปลี่ยนแปลงในองค์ประกอบย่อยของวัฒนธรรม เช่น การเปลี่ยนแปลงระบบครอบครัวและเครือญาติ ระบบเศรษฐกิจ และเปลี่ยนแปลงในองค์ประกอบย่อย เช่น ค่านิยม ความเชื่อ พิธีกรรม เป็นต้น

3. **เนื้อหาด้านแนวทางการผสมผสานแนวคิดใหม่กับภูมิปัญญาดั้งเดิม** เพื่อเผชิญต่อการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม ของท้องถิ่นเป็นการวิเคราะห์เนื้อหาด้านการสร้างจิตสำนึกร่วมในทางประวัติศาสตร์ของท้องถิ่น โดยการระดมความคิดของชาวบ้าน โดยกระบวนการจัดกลุ่มสนทนา

แนวคิดที่ใช้ในการวิเคราะห์คือ กระบวนการวัฒนธรรมท้องถิ่น เพื่อการพัฒนา โดยเน้นเรื่องประสบการณ์ร่วม เพื่อสร้างความรัก ความภาคภูมิใจ เพื่อสืบทอดจิตสำนึกของคนในท้องถิ่น จากรุ่นหนึ่งไปสู่อีกรุ่นหนึ่ง และแสวงหาเครือข่ายแลกเปลี่ยนและเรียนรู้ซึ่งกันและกัน ผลที่คาดว่าจะได้รับ

งานวิจัยชิ้นนี้จะก่อให้เกิดประโยชน์ในด้านต่าง ๆ ดังนี้

1. เป็นฐานข้อมูลประวัติศาสตร์ท้องถิ่นที่ทำให้ชุมชนรู้จักตนเอง สืบสานองค์ความรู้และภูมิปัญญาในท้องถิ่น ให้รู้จักคุณค่าทรัพยากรในท้องถิ่นของตนเองพร้อมที่จะสร้างภูมิคุ้มกันกับกระแสการเปลี่ยนแปลงของสังคมยุคใหม่ไปสู่การพัฒนาที่ยั่งยืน

2. เป็นฐานข้อมูลเบื้องต้นในการนำเสนอการวางแผนและกำหนดนโยบายเกี่ยวกับการจัดการทรัพยากรที่เป็นปัจจัยพื้นฐานในการยังชีพของชุมชนลุ่มน้ำชี คือ ข้าวและเกลือ

3. ชุมชนก่อเกิดองค์ความรู้ท้องถิ่นที่นำไปสู่การสร้างประวัติศาสตร์ท้องถิ่น อันจะนำไปสู่การพัฒนาชุมชนอย่างยั่งยืน

นิยามศัพท์เฉพาะ

รูปแบบการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติ หมายถึง ชาวบ้านในท้องถิ่น ใช้ที่ดินเพื่อการทำนา ผลิตข้าวเพื่อบริโภค และการผลิตข้าวเพื่อการค้า และการผลิตเกลือเพื่อบริโภคและการค้า

ภูมิปัญญาท้องถิ่นในการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติ หมายถึง แบบแผนการดำเนินชีวิตที่มีคุณค่าแสดงถึงความเฉลียวฉลาดในการประกอบอาชีพทำนาและทำเกลือของบุคคลหรือกลุ่มบุคคลที่สั่งสม และถือปฏิบัติกันมาในท้องถิ่น

รูปแบบที่เหมาะสมในการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติ หมายถึง แนวทางการผสมผสานแนวคิดใหม่ กับภูมิปัญญาดั้งเดิม เพื่อเผชิญต่อการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ สังคม ของท้องถิ่น และสามารถดำรงอยู่อย่างเข้มแข็งและยั่งยืน

ทรัพยากรธรรมชาติ หมายถึง ทรัพยากรที่ชาวบ้านได้นำมาใช้ประโยชน์เพื่อการทำมาหากินในลุ่มน้ำชีรวมถึงทรัพยากรชาวบ้านนำมาใช้เพื่อเป็นหลักประกันของชีวิตในขณะที่ชุมชนประสบกับปัญหาภัยธรรมชาติ ซึ่งในที่นี้จะเน้นศึกษาถึง ทรัพยากรที่เป็นอาชีพของชุมชนได้แก่ ข้าว และทรัพยากรที่เกิดการใช้ประโยชน์เพื่อการปรับตัวเพื่อความอยู่รอดของชุมชนในขณะที่ชุมชนประสบกับปัญหาภัยแล้งและน้ำท่วม คือ เกลือ และปลา

การปรับตัวของชุมชน หมายถึง การที่ชุมชนหรือท้องถิ่นมีการเปลี่ยนแปลงกิจกรรมการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรในพื้นที่เพื่อการอยู่รอดและปรับตัวเพื่อแสวงหาทางออกในการดำรงชีวิตทั้งในรูปแบบการปรับตัวโดยการพึ่งพาภายนอกและปรับตัวโดยการอาศัยภูมิปัญญาในชุมชน

ท้องถิ่น หมายถึง ขอบเขตของพื้นที่ภายในชุมชนที่อยู่อาศัยร่วมกันมาเป็นระยะเวลาหนึ่ง มีวิถีชีวิตที่คล้ายคลึงกัน มีความผูกพันยึดเหนี่ยวกันในเชิงวัฒนธรรมและจารีตประเพณี มีปฏิสัมพันธ์ในการช่วยเหลือเกื้อกูลกัน มีความรู้สึกความเป็นพวกพ้องเดียวกัน โดยมีประวัติศาสตร์เป็นตัวอธิบายปรากฏการณ์ของท้องถิ่นนั้นๆ

ภูมิปัญญา หมายถึง องค์ความรู้ของชุมชนในการเรียนรู้และอาศัยประสบการณ์ และมีการสะสมองค์ความรู้มาสู่ปัจจุบัน รวมทั้งสามารถนำมาประยุกต์ใช้ในการแก้ไขปัญหาในชีวิตประจำวันได้อย่างเชื่อมโยงและบูรณาการ

การใช้ประโยชน์ หมายถึง การผลิต เก็บเกี่ยวผลผลิตจากทรัพยากรธรรมชาติ โดยมองเชื่อมโยงไปถึงมูลเหตุของการเข้าไปใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติ ทั้งด้านเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม และปัจจัยภายนอกที่เข้ามามีอิทธิพลต่อการเข้าไปใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติ เพื่อการปรับตัวเพื่อการอยู่รอดของชุมชน

บทที่ 1 บริบททางกายภาพ : ฐานทรัพยากรธรรมชาติลุ่มน้ำชี

ฐานคำจุนการดำรงอยู่ของชุมชนท้องถิ่นลุ่มน้ำชี คือ ฐานทรัพยากรธรรมชาติที่ก่อให้เกิดวัฒนธรรมการผลิต การอยู่ร่วมกัน และการแลกเปลี่ยนทรัพยากรในแต่ละท้องถิ่น ความหลากหลายของฐานทรัพยากรธรรมชาติ คือ ความหลากหลายของวัฒนธรรมท้องถิ่น ฐานทรัพยากรธรรมชาติลุ่มน้ำชี ได้แก่

1.1) ฐานทรัพยากรธรณี

ประวัติทางธรณีวิทยาของแผ่นดินอีสาน นักธรณีส่วนใหญ่เชื่อว่า แต่เดิมเคยอยู่ใต้ระดับน้ำทะเลที่มีลักษณะทะเลตื้นมาก่อนประมาณ 280 ล้านปีมาแล้ว ภายหลังได้รับความกระทบกระเทือนจากการเคลื่อนไหวของเปลือกโลกทำให้เกิดรอยคดโค้งและรอยเลื่อนอย่างกว้างขวาง พร้อมกับการแทรกดันของมวลหินอัคนีเกิดขึ้นทั่วไป เมื่อประมาณ 230 ล้านปี เมื่อสิ้นสุดการเปลี่ยนแปลงทางธรณีในช่วงนี้ ทำให้มวลแผ่นดินส่วนใหญ่อยู่สูงกว่าระดับน้ำทะเล จะมีบางส่วนที่น้ำทะเลแทรกเข้ามาตามแอ่งแผ่นดินตื้นๆ กลายเป็นแหล่งสะสมของตะกอน ซึ่งเป็นที่มาของกลุ่มหินทราย ระยะต่อมาประมาณ 280 ล้านปี ถึงประมาณ 135 ล้านปี กลุ่มตะกอนหินทรายถูกยกตัวสูงขึ้น ทำให้เกิดรอยคดโค้งกระเทาะคว่ำ และรอยคดโค้งกระเทาะหงายเป็นแนวต่อเนื่อง

กันไปถึงตอนเหนือของภาค การสึกกร่อนและการทับถมเกิดขึ้นเป็นระยะ ประกอบกับมีน้ำทะเลเข้ามาขังตามแอ่ง กะทะทรายซึ่งมีการทับถมของชั้นยิปซัม แอไฮโดรท์ และเกลือหินรวมทั้งตะกอนของทรายและดินเหนียวทับถมในแอ่งด้วย การเกิดเกลือหินในภาคอีสาน สันนิษฐานว่า เกลือในภาคอีสานไม่ได้เกิดขึ้นตอนที่น้ำทะเลตกลึกเพียงแต่เป็นนาเกลือที่น้ำทะเลท่วมท้นเข้าไปแช่ขัง และมีคันธรรมชาติกั้นน้ำทะเลเป็นแอ่งๆ อันเกิดจากการโก่งตัวเพียงเล็กน้อย หรือเกิดจากการเลื่อนเป็นบล็อกๆ (block faulting) เมื่ออุณหภูมิของแสงแดดทำให้ผิวหน้าน้ำเกิดการระเหย ความหนาแน่นของน้ำตื้นบนมีความหนาแน่นมากกว่า จึงจมลงสู่ก้นทับถมกันเป็นชั้นๆ ทั้งยิปซัม ($\text{CaSO}_4 \cdot 2\text{H}_2\text{O}$) แอไฮโดรท์ (CaSO_4) เกลือหิน (NaCl) เกลือโพแทช (KCl $\text{MgCl}_2 \cdot 6\text{H}_2\text{O}$) และพวกซิลิเกต (KCl) เมื่อมีตะกอนหินเหนียว ตะกอนทรายแบ่งทับถมภายหลัง จึงปิดทับเกลือหินแหล่งนี้ไว้ใต้ดินเป็นชั้นหนาบางบ้างแล้วแต่การสะสมของเกลือในแต่ละแอ่ง เกลือหินที่อยู่ใต้ดินเมื่อเกิดการเปลี่ยนแปลงอุณหภูมิภายในผิวโลกทำให้เกิดการโป่งพองขึ้นเรียกว่า "โดมเกลือ" (Salt dome) เนื่องจากภูมิอากาศภาคอีสานเป็นแบบมรสุมมีฤดูแล้งยาวนาน ทำให้น้ำเกลือที่เกิดจากการละลายเกลือใต้ดินซึมขึ้นสู่ผิวดิน เมื่อน้ำระเหยออกไปทิ้งผลึกเกลือไว้เป็นหย่อมๆ ท้องถิ่นที่อยู่อาศัยอยู่ในเขตดินเค็ม จึงรู้จักการใช้ประโยชน์จากดินเค็มในการต้มเกลือมาตั้งแต่สมัยโบราณ

1.2) ฐานทรัพยากรน้ำ แม่น้ำชี เป็นแม่น้ำที่มีความสำคัญอันดับสองรองจากแม่น้ำมูล ต้นกำเนิดมาจากลาดเขาด้านตะวันออกของเทือกเขาเพชรบูรณ์ระบายน้ำลงสู่ตอนกลางของภาคไปบรรจบแม่น้ำมูลในเขตติดต่อระหว่างอำเภอยางชุมน้อยกับอำเภอมือเบ่ง จังหวัดอุบลราชธานี ความยาวประมาณ 765 กิโลเมตร โดยมีลำน้ำสาขาที่เป็นแนวแบ่งขอบเขตของลุ่มน้ำดังนี้

ลุ่มน้ำชีตอนบน ได้แก่ ต้นแม่น้ำชีในจังหวัดชัยภูมิและจังหวัดขอนแก่น บริเวณอำเภอยางชุมน้อย อำเภอยางใหญ่ มัญจาคีรี บ้านไผ่ และอำเภอมือเบ่งจังหวัดขอนแก่น ลุ่มน้ำชีตอนบนยังประกอบด้วยแม่น้ำพอง ซึ่งมีต้นกำเนิดจากภูกระดึง อำเภอกุกระดิง จังหวัดเลย และเทือกเขาสันปันน้ำของลุ่มน้ำป่าสักกับแม่น้ำชีไหลผ่านอำเภอกุกระดิง จังหวัดเลย อำเภออุบลรัตน์ และอำเภอมือเบ่ง จังหวัดขอนแก่น ดังนั้นลุ่มน้ำชีตอนบนครอบคลุมพื้นที่ จังหวัดชัยภูมิ จังหวัดขอนแก่นทั้งจังหวัด และบางส่วนของจังหวัดนครราชสีมา เลยหนองบัวลำภู

ลุ่มน้ำชีตอนกลาง ได้แก่ แม่น้ำชีไหลผ่านจังหวัดมหาสารคาม ร้อยเอ็ด และยโสธร โดยมีแม่น้ำสาขาที่สำคัญ คือ ลำปาว มีต้นกำเนิดมาจากหนองหาน กุมภวาปี ไหลผ่านอำเภอกุมภวาปี อำเภอนาคู จังหวัดอุดรธานี อำเภอมือเบ่ง อำเภอกมลาไสย และอำเภอร่องคำ จังหวัดกาฬสินธุ์ บรรจบแม่น้ำชีที่อำเภอยางชุมน้อย จังหวัดร้อยเอ็ด และน้ำยัง มีต้นกำเนิดมาจากภูพานซึ่งเป็นสันปันน้ำของลุ่มน้ำชีกับลุ่มน้ำสงคราม ไหลผ่านอำเภอกุฉินารายณ์ จังหวัดกาฬสินธุ์ อำเภอโพนทอง อำเภอเสลภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด และบรรจบกับแม่น้ำชีก่อนถึงอำเภอมือเบ่ง จังหวัดยโสธร

ลุ่มน้ำชีตอนล่าง ได้แก่ แม่น้ำชีที่ไหลผ่านอำเภอมือเบ่ง อำเภอคำชะโนด อำเภอมหาชนะชัย จังหวัดยโสธร อำเภอพนมไพร จังหวัดร้อยเอ็ด อำเภอเชียงใน จังหวัดอุบลราชธานี ไม่มีแม่น้ำสาขาในบริเวณนี้ เนื่องจากถูกขนาบด้วยลำน้ำเสียว ทางตะวันตกและลำน้ำเซบายซึ่งลำน้ำทั้งสองเป็นส่วนหนึ่งของลุ่มน้ำมูล ทำให้ลุ่มน้ำชีตอนล่างเป็นแนวแคบๆ แต่เป็นที่ราบเปิดโล่งไปสู่ลุ่มน้ำมูลในเขตจังหวัดร้อยเอ็ด และจังหวัดศรีสะเกษจากกล่าวโดยสรุปได้ว่าลุ่มน้ำชีตั้งอยู่ตอนเหนือของแอ่งโคราชหรืออยู่ตอนกลางของภาคอีสาน มีพื้นที่ลุ่มน้ำทั้งหมด 49,477 ตารางกิโลเมตร หรือ 30,923,125 ไร่ คิดเป็นพื้นที่ประมาณ 30 % ของพื้นที่ภาค มีจังหวัดที่อยู่ในลุ่มน้ำนี้ 11 จังหวัดที่มีลุ่มน้ำชีครอบคลุมทั้งจังหวัด คือ จังหวัดชัยภูมิ จังหวัด

กาฬสินธุ์ กลุ่มพื้นที่ส่วนใหญ่ของจังหวัด คือ จังหวัดขอนแก่น หนองบัวลำภู มหาสารคาม ร้อยเอ็ด และ ยโสธร กลุ่มพื้นที่เพียงบางส่วนคือ นครราชสีมา เลย อุตรดิตถ์ และศรีสะเกษ

1.3) ฐานทรัพยากรชีวภาพ

ทรัพยากรทางชีวภาพเกิดจากความสมดุลของฐานทรัพยากรธรณี ฐานทรัพยากรน้ำ ฐานทรัพยากรชีวภาพที่ดำรงชุมชนท้องถิ่นอันเป็นปัจจัยพื้นฐานในการดำรงชีวิต คือ ระบบพืชพรรณธรรมชาติ และระบบสัตว์ธรรมชาติในแต่ละภูมิภาค ภูมิภาคน้ำท่วมฐานทรัพยากรธรรมชาติลุ่มน้ำชี คือ ป่าบุงป่าทาม และ ปลา ส่วนทรัพยากรธรรมชาติ ภูมิภาคที่ดอนและภูเขา คือ ป่าและของป่า

ฐานทรัพยากรเป็น “ทุนทางธรรมชาติ” ของแต่ละท้องถิ่นในลุ่มน้ำชี การกำหนดกฎเกณฑ์การใช้ประโยชน์จากทุนทางธรรมชาติในการดำรงชีวิตของผู้คนในแต่ละท้องถิ่นเป็น “ทุนทางวัฒนธรรม”

2. ความเป็นท้องถิ่นของชุมชนลุ่มน้ำชี

ในส่วนของการประวัติศาสตร์การตั้งถิ่นฐานของท้องถิ่นต่างๆ พบว่ามีการตั้งถิ่นฐานในเชิงของการขยายพื้นที่ที่อยู่อาศัยและพื้นที่ทำกินเพื่อแสวงหาพื้นที่ที่อุดมสมบูรณ์กว่าหรือพื้นที่ที่มีทรัพยากร เช่น ทรัพยากรเกลือ หรือ ทรัพยากรน้ำที่สามารถประกอบอาชีพการประมงได้ นอกจากการอพยพการตั้งถิ่นฐานตามสภาพทางภูมิศาสตร์ที่มีความอุดมสมบูรณ์มากกว่าแล้ว ยังพบว่าท้องถิ่นดังกล่าวต่างมีความผูกพันในลักษณะของความเป็นเครือญาติ มีการขยายการตั้งบ้านเรือนจากบ้านต้นกำเนิดมาเป็นหมู่บ้านใหม่ และต่างก็มีวัฒนธรรมความเชื่อ และเคารพผีตัวเดียวกัน จากการศึกษาข้อมูลโดยการจัดเวทีครั้งที่ 1 เพื่อค้นหาความเป็นท้องถิ่นพบว่าใน เขตพื้นที่น้ำท่วมถึง จะมีภูมิภาคน้ำท่วมชุมชนลุ่มน้ำชี ที่สัมพันธ์เกี่ยวเนื่องกับทรัพยากรดิน ที่ดิน, น้ำ, ป่าไม้ โดยมี ภูมิภาคพื้นที่น้ำท่วม ซึ่งเป็นลักษณะโดยธรรมชาติของระบบนิเวศที่เป็นที่ราบริมฝั่งแม่น้ำ ได้รับอิทธิพลจากน้ำท่วมในฤดูน้ำหลาก ระยะเวลาหนึ่ง ซึ่งอาจเป็นเดือน หรือ หลายๆ เดือน พื้นที่ในส่วนนี้ เรียกว่า พื้นที่ทาม (Flood Plain) ดังนั้นคำว่า ทาม จึงหมายถึง พื้นที่ลุ่ม ริมฝั่งแม่น้ำที่น้ำท่วมเป็นครั้งคราว ชาวอีสานมักจะเรียกพื้นที่นาบริเวณนี้ว่า “นาทาม” ส่วนคำว่า “บุง” หมายถึง พื้นที่ลุ่มที่อยู่ติดลำน้ำ มีน้ำแช่ขังคล้ายกับบึง หรือ หนอง เช่น บุงไขนก บุงคำ เป็นต้น จากการสำรวจข้อมูลลักษณะพื้นฐานของพื้นที่ศึกษา พบว่ามีลักษณะภูมิฐานเด่นๆ คือ บุงและทาม (Flood Plain) เป็นภูมิฐานของที่ราบลุ่มน้ำท่วมถึง ฤดูฝนเกิดช่วงน้ำหลากล้นท่วมฝั่งแม่น้ำ ออกไปเป็นบริเวณกว้าง ชาวบ้านเรียกว่า น้ำแก่ง พื้นที่น้ำท่วมถึง ดังกล่าวจะไม่ราบเรียบเสมอกัน แต่มีที่เป็นที่ลุ่มและหนองน้ำแช่ขังตลอดปี แอ่งน้ำหรือหนองน้ำเหล่านี้เรียกว่า “บุง” เป็นพื้นฐานของบริเวณพื้นที่ทามที่อยู่ในลุ่มต่ำ เป็นพื้นที่สูงที่อยู่ภายในทาม น้ำไม่ท่วม หรือ นานๆ ครั้งจึงท่วม เมื่อน้ำท่วม จะเหลืออยู่เพียงไม่กี่ดอนที่เป็นที่อยู่อาศัยของสัตว์เลื้อย วัว ควาย ดอนทาม ในปัจจุบันเป็นที่ตั้งของหมู่บ้าน และที่สาธารณะประโยชน์

ท้องถิ่นที่ตั้งอยู่ในเขตพื้นที่น้ำท่วมถึง ประกอบด้วยหมู่บ้านที่มีประวัติศาสตร์การตั้งถิ่นฐานของกลุ่มเครือญาติประกอบด้วย

2.1) พื้นที่ พื้นที่ในเขตน้ำท่วม ประกอบไปด้วย บ้านสีถ่าน บ้านโนนเมือง ต.ดงลิง อ.กมลาไสย

จ.กาฬสินธุ์ บ้านดินดำ บ้านเลิงคา บ้านขมิ้น บ้านคุยค้อ ต.ดินดำ อ.จังหาร จ.ร้อยเอ็ด

บ้านสีถ่าน

การตั้งถิ่นฐานของชุมชนลุ่มน้ำชีในเขตพื้นที่ดอนกลางอาจมีมายาวนานกว่า 1,000 ปี ดังจะเห็นได้จากร่องรอยของเมืองโบราณที่มีคูน้ำล้อมรอบบ้านโนนเมือง ต.ดงลิง อ.กมลาไสย จ.กาฬสินธุ์ ชาวบ้านเรียกว่า “สมัยคนแปดศอก” เนื่องจากพบกระดูกคนบรรจุอยู่ในภาชนะดินเผาฝังอยู่ใต้ดินใหญ่และยาวกว่าคน

ธรรมดาในปัจจุบัน แต่ที่มีการตั้งถิ่นฐานของชุมชนที่ปรากฏในปัจจุบัน มีผู้เล่าสืบต่อกันมาว่า มีชาวลาว คุ่มสีถาน เขตเวียงจันทน์ อพยพข้ามแม่น้ำโขงเข้ามาฝั่งประเทศไทยเมื่อประมาณ 200 ปีที่ผ่านมา ครั้งแรกในการมาตั้งบ้านเรือนอยู่ บ้านแกกลางหมื่น ปัจจุบันอยู่ในจังหวัดกาฬสินธุ์ และมีผู้คนอพยพมาเรื่อยๆ ทำให้ผู้คนหนาแน่นมากขึ้น ซึ่งมีผู้อพยพออกจากบ้านแกกลางหมื่นไปตามทิศตะวันตกไปทางเพชรบูรณ์ ทิศตะวันออกไปยังจังหวัดอุบลราชธานี อีกพวกหนึ่งนำโดยพ่อใหญ่สีจันทน์ และครุฑนได้พาญาติพี่น้องอพยพมาตามลำน้ำป่าว มาตั้งบ้านเรือนอยู่ที่โนนสถาน ริมฝั่งลำน้ำป่าว (ปัจจุบันอยู่ในเขตอำเภอร่องคำ) และตั้งชื่อว่า บ้านสีถาน ตามชื่อเดิมที่เคยอยู่เวียงจันทน์ เมื่อประมาณ ปี พ.ศ. 2340 เนื่องจากที่ตั้งหมู่บ้านเป็นที่ลุ่มน้ำท่วมเป็นประจำ จึงพากันไปเลือกทำเลใหม่ซึ่งอยู่ที่สูงกว่าน้ำท่วมไม่ถึง ต่อมาประมาณ ปี พ.ศ. 2430 เกิดไฟไหม้บ้าน ทำให้ชาวบ้านแยกย้ายกันไปตั้งบ้านใหม่ คือ ย้ายไปตั้งใกล้ฝั่งแม่น้ำป่าวหลง ซึ่งเป็นที่ตั้งหมู่บ้านสีถานในปัจจุบัน ส่วนหนึ่งไปตั้งบ้านใกล้แม่น้ำชี เช่น บ้านคุยค้อ บ้านเลิงคา บ้านดินคำอีกส่วนหนึ่งอพยพไปอยู่บ้านกุดอ้อ บ้านดอกนาแก้ว ปัจจุบันอยู่ในเขตอำเภอสหัสขันธ์ จังหวัดกาฬสินธุ์

จากการจัดเวทีเสวนาชาวบ้านทุกคนจะรู้จักคำว่า “บ้านใหญ่” ซึ่งหมายถึงบ้านสีถานที่บรรพบุรุษของพวกเขาอพยพมาจากบ้านนี้ และไม่มีความรู้สึกรู้ว่าเป็น “ไท ร้อยเอ็ด” หรือ “ไท ภาสสินธุ์” ตามการแบ่งของพื้นที่ทางการปกครองแต่อย่างใด และมักจะพูดถึงบ้านหลักที่เป็นชุมชนดั้งเดิมก่อนที่เกิดหมู่บ้านต่างๆ คือ สีถาน-ด่าน-เมย หมายถึง บ้านสีถาน บ้านด่าน ที่ตั้งอยู่ทางทิศใต้ของบ้านสีถาน เป็นชาวจังหวัดอุบลราชธานี ส่วนเมย หมายถึง บ้านเมย ซึ่งตั้งอยู่ทางเหนือของบ้านสีถาน ประมาณ 10 กิโลเมตรบ้านสีถานก่อตั้งมาเมื่อประมาณ 200 ปี ที่ผ่านมาคือ ประมาณปี พ.ศ.

บ้านโนนเมือง

บ้านโนนเมืองมีการก่อตั้งเป็นชุมชน เมื่อประมาณปี พ.ศ. 2428 รวมเป็นเวลา 117 ปี โดยผู้คนที่อพยพมาตั้งถิ่นฐานคือ ผู้คนที่มาจากบ้านง่อน เมื่อบ้านง่อนประสบปัญหาไฟไหม้ มีคนประมาณ 14-15 ครอบครัวหรือประมาณ 30-40 คน นำโดย พ่อใหญ่จันทน์ พ่อใหญ่พระโพธิ์ ได้อพยพมาตั้งถิ่นฐาน ณ บ้านโนนเมือง โดยมีสาเหตุของการตั้งถิ่นฐาน คือ เนื่องจากสภาพบ้านเดิมไฟไหม้ จึงอพยพมาพบพื้นที่ดินที่กว้าง เหมาะแก่การทำการเกษตร เป็นที่ลุ่มน้ำท่วมไม่ถึง เหมาะแก่การทำการประมงหาปลา มีแม่น้ำที่เหมาะสมแก่การทำไร่ ทำนา

บ้านเลิงคา

บ้านเลิงคา เริ่มก่อตั้งหมู่บ้านอย่างเป็นทางการ เมื่อประมาณ ปี พ.ศ. 2380 โดยผู้คนที่อพยพมาจากบ้านง่อน (บ้านง่อนถูกไฟไหม้ จึงอพยพออกมาหาที่อยู่อาศัยใหม่) โดยสภาพพื้นที่บ้านเลิงคาในอดีตนั้นเป็นที่ว่างเปล่า ดินอุดมสมบูรณ์ มีแม่น้ำล้อมรอบ สภาพภูมิศาสตร์มีความเหมาะสมในการตั้งถิ่นฐาน โดยในช่วงแรกมีผู้อพยพมาตั้งถิ่นฐาน คือ พ่อใหญ่หมากวงษ์ พระครูสังฆราช มาประมาณ 20 ครอบครัว ซึ่งลักษณะการเข้ามาตั้งถิ่นฐานนั้น ชุมชนไม่ได้เริ่มต้นในการหาที่อยู่ใหม่ แต่ชุมชนจะเริ่มพิจารณาถึงพื้นที่ที่ตนเคยเข้าไปทำมาหากินอยู่แล้วและมีสภาพที่เหมาะสมแก่การตั้งถิ่นฐาน

บ้านคุยค้อ

บ้านคุยค้อ ก่อตั้งเมื่อปี พ.ศ. 2325 โดยมีผู้อพยพมาตั้งถิ่นฐานมาสองกลุ่มด้วยกัน คือ กลุ่มที่หนึ่งจากบ้านสีถาน บ้านโนนเมือง โดยครั้งแรกอพยพมา 4-5 ครัวเรือน กลุ่มที่สองมาจากบ้านหมื่น บ้านไผ่ อ.ธวัชบุรี จ.ร้อยเอ็ด สาเหตุของการอพยพมาตั้งถิ่นฐาน เนื่องจากต้องการหาที่อยู่ที่เหมาะสมกับ

บริเวณที่ตั้งหมู่บ้านมีป่าบุงป่าทามที่อุดมสมบูรณ์ นอกจากนี้แล้วบริเวณนี้ยังเป็นบริเวณที่เป็นบรจบระหว่างลำน้ำชีและลำน้ำปาว ในตอนแรกที่มีการตั้งถิ่นฐานได้มีการจัดรูปแบบการปกครองโดยการปกครองคนในชุมชน ผู้ที่เป็นผู้นำ คือ ชุนหมื่นหน้า สมัยนั้นเรียกผู้ที่เป็นผู้นำชุมชนว่า “ตากวนบ้าน” การตั้งบ้านเรือนในเริ่มแรกตั้งอยู่บริเวณหมู่ที่ 6 ในปัจจุบัน ต่อมาบ้านยุคก็มีการขยายตัวของชุมชนมากขึ้น จึงได้มีการแยกเขตการปกครองออกเป็น หมู่ 17 และขยายตัวแยกเป็นหมู่ 11 ในปี พ.ศ. 2520

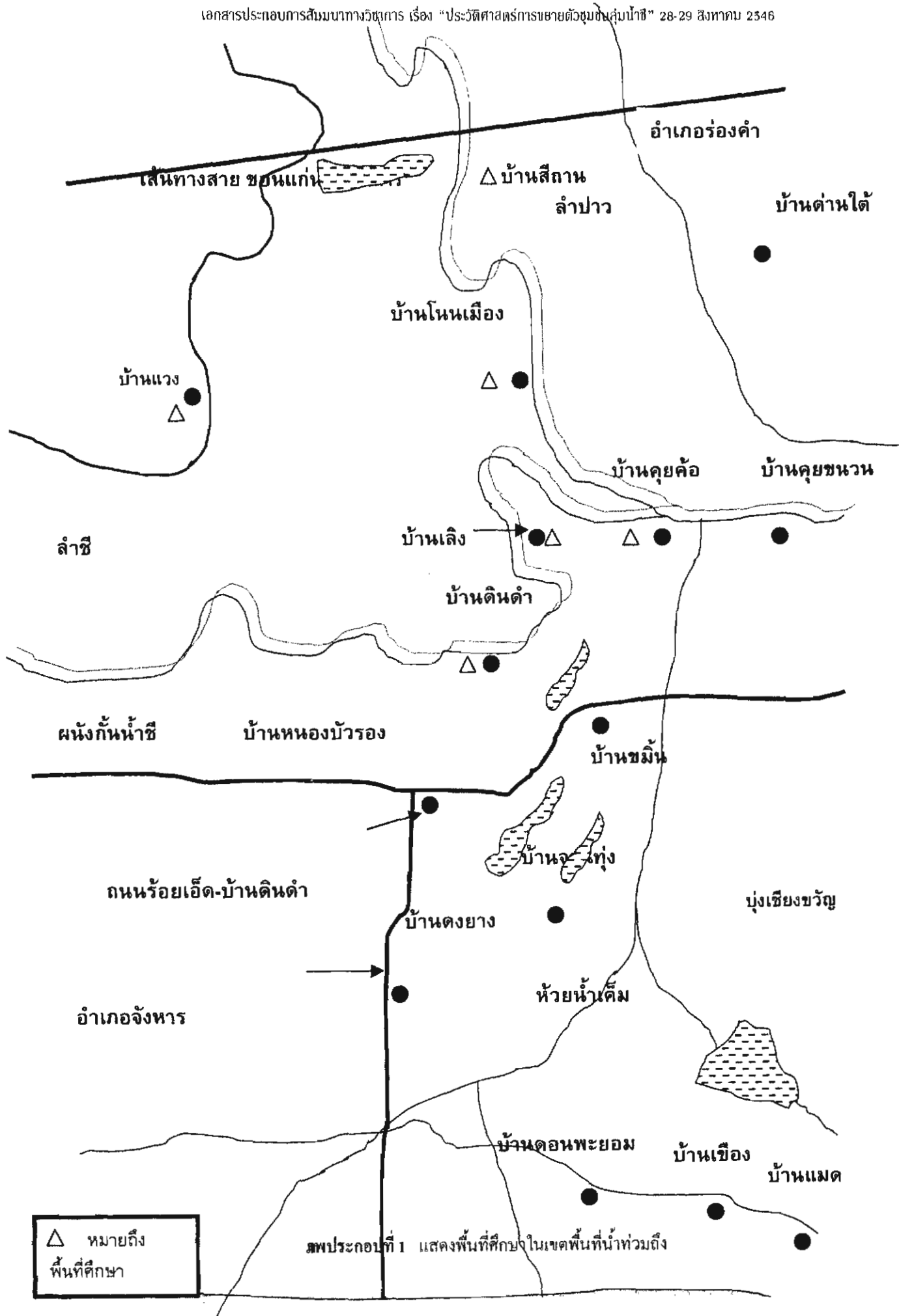
บ้านดินดำ

บ้านดินดำเริ่มมีการตั้งถิ่นฐานเมื่อประมาณ ปี พ.ศ.2370 โดยผู้คนที่อพยพมาตั้งถิ่นฐาน คือ คนมาจากบ้านสีดาน คือ คุณตาลือ คุณยายหมาคำ คุณตาคำแพงเพชร คุณยายพันธ์ ส่วนสาเหตุของการอพยพมาตั้งถิ่นฐานคือ พบว่าหมู่บ้านแห่งนี้มีความอุดมสมบูรณ์ ตอนแรกนั้นพบเห็นพื้นที่เหล่านี้ก่อนจากการเข้ามาหาปลาในแม่น้ำชี และได้มองเห็นว่าบ้านดินดำเป็นสันดอนริมชี น้ำท่วมไม่ถึง จึงได้อพยพครอบครัวมาตั้งถิ่นฐานในบริเวณแห่งนี้

สภาพพื้นที่ของหมู่บ้านนี้เป็นที่ลุ่ม ป่าทาม มีต้นहुलิ่ง ต้นฝ้ายน้ำ ต้นกระทุ่ม ต้นเบญจ ต้นขามเปี้ย และป่าแขมมากมาย ก่อนที่จะมีการสร้างผนังกันน้ำขึ้นนั้น น้ำจะท่วมในฤดูน้ำหลากแต่ก็จะลดลงเร็วเนื่องจากสภาพพื้นที่เป็นที่ดอน

บ้านขมิ้น

บ้านขมิ้นตั้งขึ้น เมื่อ พ.ศ. 2420 โดยผู้คนที่อพยพมาตั้งถิ่นฐานในครั้งแรกมี 3 กลุ่ม ด้วยกันคือ กลุ่มที่ 1 มาจากบ้านเมย ต.ดงลิง อ.กมลาไสย จ.กาฬสินธุ์ กลุ่มที่สอง มาจาก บ้านแดง ต.เหนือเมือง อ.เมือง จ.ร้อยเอ็ด กลุ่มที่สามมาจากบ้านหนองหญ้าม้า อ.เมือง จ.ร้อยเอ็ด สาเหตุของการอพยพมาตั้งถิ่นฐาน เนื่องจากเห็นว่าบริเวณพื้นที่ดังกล่าวเป็นที่สูงน้ำท่วมไม่ถึง สภาพพื้นที่เพาะปลูกกว้างขวาง อยู่ไม่ไกลจากแม่น้ำชี มีแหล่งน้ำให้ใช้ตลอดปี มีหนองน้ำ คลอง ห้วย ที่สามารถใช้เป็นน้ำดื่มได้ มีแหล่งน้ำล้อมรอบนอกจากนั้นแล้วสภาพพื้นที่เป็นโนนสูง อยู่ติดกับห้วยขมิ้น สะดวกในการทำมาหากิน

2.2) **ท้องถิ่นที่ตั้งอยู่ในเขตพื้นที่แห้งแล้ง** ประกอบด้วย บ้านเมืองเพี้ย ตำบลเมืองเพี้ย อำเภอบ้านไผ่ จังหวัดขอนแก่น บ้านดู่น้อย บ้านสระบัว บ้านปอกริน ตำบลโนนแดง กิ่งอำเภอนาคู จังหวัดขอนแก่น บ้านหัวหนองโนนงิ้ว ตำบลหัวหนอง อำเภอบ้านไผ่ จังหวัดขอนแก่น

เขตพื้นที่แห้งแล้งมีลักษณะการตั้งถิ่นฐานที่ซ้อนทับกับการตั้งถิ่นฐานเดิมของคนในสมัยทวารวดี เนื่องจากการขุดค้นพบโครงกระดูกและ หม้อไหของคนสมัยก่อน นอกจากนั้นยังสันนิษฐานว่าคนสมัยก่อนมีการตั้งถิ่นฐานในบริเวณดังกล่าวเนื่องจากมีทรัพยากรเกลืออยู่เป็นจำนวนมาก และทรัพยากรเกลือดังกล่าวมีลักษณะเฉพาะพื้นที่ และมีความเกี่ยวข้องกับลักษณะทางภูมิศาสตร์ จากการวิเคราะห์แผนที่ภูมิประเทศบริเวณนี้อาจเคยเป็นป่าที่อุดมสมบูรณ์มาก่อน การตั้งถิ่นฐานของมนุษย์ โดยการสังเกตจากความหนาแน่นของลำห้วยต่างๆ ที่เกิดขึ้นในบริเวณนี้ เนื่องจากมีคนทำการดัมเกลือมานาน สังเกตจากกองขี้บ่อ (มูลดินที่กรองน้ำเค็มแล้วนำไปทิ้ง) กองไว้เป็นแห่งๆ สูงใหญ่เท่าโพน จากการสังเกตและการสอบถามชาวบ้านทราบว่า กองขี้บ่อที่ตั้งอยู่ในทุ่งเมืองเพี้ยถูกนำไปทิ้งเป็นทีนาในปัจจุบัน เกลืออยู่ประมาณ 10 แห่ง สมัยก่อนนี้มีโพนเต็มไปหมด แต่ละโพนจะมีเศษหม้ออยู่ ผู้รู้ในชุมชนเล่าว่าน่าจะเป็นหม้อดัมเกลือ เมื่อเติมหม้อดินแล้วจะทุบหม้อทิ้งก่อน จึงเอาเกลือออกมาได้ ส่วนการดัมเกลือต้องใช้พื้นที่เป็นจำนวนมาก ทำให้ป่าไม้บริเวณทุ่งเมืองเพี้ยถูกตัดไปเกือบหมด กลายเป็นทุ่งโล่งดินเค็ม เรียกว่า ทุ่งเมืองเพี้ย โดยมีท้องถิ่นที่ตั้งอยู่รอบๆทุ่งเมืองเพี้ยประกอบด้วย

บ้านเมืองเพี้ย ถือได้ว่าเป็นบ้านที่มีประวัติศาสตร์ความเป็นมาที่ยาวนานและมีการตั้งถิ่นฐานซ้อนทับกับกลุ่มคนอพยพมาจากอำเภอสวรรคภูมิ และมีการตั้งถิ่นฐานเดิมของกลุ่มคนสมัยทวารวดี(มีการขุดพบหม้อ ไห และของใช้ในอดีตในบริเวณพื้นที่ดังกล่าว บ้านดู่ใหญ่เมื่อประมาณ ปี พ.ศ. 2405 โดยผู้คนที่อพยพมาตั้งถิ่นฐาน เป็นกลุ่มคนที่อพยพมาจากจังหวัดอุบล ซึ่งในการอพยพมาตั้งถิ่นฐานนั้น พบว่า ผู้คนที่มาตั้งถิ่นฐานครั้งแรก เป็นพ่อค้าเดินทางมาขายสีย้อมผ้า (น้ำแต้ม) การอพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานครั้งแรกส่วนคนจำพวกที่สอง คือ กลุ่มคนที่อพยพมาจากบ้านไผ่เก่า และมาตั้งถิ่นฐานเดิมอยู่บริเวณบ้านหัวนาคำ (ปัจจุบันเป็นบ้านร้าง) เมื่อประสบกับปัญหาดินหล่มเป็นโคลนตมหนาฝนไปมาลำบาก จึงได้ย้ายบ้านมาตั้งถิ่นฐานใหม่ คือ บ้านโนนงิ้ว (ด.หัวหนอง อ.บ้านไผ่) ต่อมาเมื่อมีการเปลี่ยน ผู้ใหญ่บ้าน คนใหม่ ผู้ใหญ่บ้านจึงได้พาลูกบ้านย้ายออกไปยังที่แห่งใหม่ โดยย้ายไปที่โคกอีหยก แต่ได้ตั้งชื่อบ้านตามชื่อเดิม คือ บ้าน โนนงิ้ว ส่วนบ้านโนนงิ้วเดิมนั้นได้เปลี่ยนชื่อบ้านเป็นชื่อบ้านหัวหนอง และขยายหมู่บ้านออกมา เป็นบ้านหนองนาว่าว สาเหตุของการตั้งถิ่นฐานในบริเวณบ้านดู่ใหญ่ คือ เป็นบริเวณที่มีความอุดมสมบูรณ์ เนื่องจากมีสภาพของเป็นป่าไม้ประดู่ ขนาดใหญ่ และมีหนองน้ำใหญ่ ซึ่งเรียกว่าหนองดู่ใหญ่ สภาพพื้นที่มีความอุดมสมบูรณ์ ดินดี น้ำชุ่ม มีสัตว์ป่าอาศัยอยู่มากมาย

ท้องถิ่นพื้นที่ค่อนข้างแห้งแล้งและดินเค็มมีหมู่บ้านที่ตั้งอยู่รอบ ๆทุ่งเมืองเพี้ย ได้แก่

บ้านเมืองเพี้ย ตั้งอยู่ริมถนนสายบ้านไผ่-ชนบท ห่างจากอำเภอบ้านไผ่ประมาณ 10 กิโลเมตร ลักษณะที่ตั้งหมู่บ้านเป็นเนินดิน มีคูน้ำล้อมรอบ ขุดพบกระดูกมนุษย์และหม้อไหภายในหมู่บ้านแสดงให้เห็นว่าบริเวณนี้เป็นบ้านเป็นเมืองมาตั้งแต่สมัยโบราณ ส่วนผู้คนที่อยู่อาศัยในปัจจุบันมาจากอำเภอสวรรคภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด ประมาณ ปี พ.ศ. 2360มีผู้ปกครองตำแหน่งเป็น “เพี้ย” และตั้งชื่อว่า “เมืองเพี้ย”

บ้านดู่ใหญ่ ตั้งอยู่ในกลางทุ่งเมืองเพี้ย ผู้คนที่เข้ามาตั้งถิ่นฐานมาจากจังหวัดอุบลราชธานี สภาพเดิมเป็นหนองน้ำขนาดใหญ่ ที่มีต้นประดู่จำนวนมากขึ้นอยู่โดยรอบ และตั้งชื่อหมู่บ้านว่า “บ้านดู่ใหญ่” ใน

ประมาณ พ.ศ.2405 เมื่อมีผู้คนมากขึ้น จึงขยายหมู่บ้านไปตั้งบ้านใหม่ เรียกว่า บ้านตู่น้อย ห่างจากบ้านตู่ใหญ่ประมาณ 3 กิโลเมตร

บ้านหัวหนอง โนนจ๋ว หนองนาแว เป็นกลุ่มคนที่อพยพไปจากบ้านไผ่เก่า ไปตั้งหมู่บ้านอยู่ที่บ้านหัวนาคำ แต่เมื่อถึงฤดูฝนเป็นโคลนตมไปมาลำบากเลยย้ายบ้านมาตั้งหมู่บ้านใหม่บริเวณโคกอิหยาบ เรียกว่าบ้านโนนจ๋วประมาณ พ.ศ. 2474 ต่อมามีคนจากหมู่บ้านอื่นเช่น บ้านตู่น้อย ตู่ใหญ่ และบ้านไผ่เข้ามาสมทบ จึงขยายหมู่บ้านไปรอบ ๆ หนองน้ำเรียกชื่อหมู่บ้านว่าบ้านหัวหนอง ในปี พ.ศ. 2526 บ้านหัวหนองมีจำนวนหลังคาเรือนเพิ่มขึ้น จึงตั้งเป็นหมู่บ้านใหม่ เรียกว่า “บ้านหนองนาแว”

บ้านบ่อภูหิน เป็นหมู่บ้านตั้งขึ้นใหม่ ประมาณ พ.ศ. 2526 ซึ่งเป็นการตั้งถิ่นฐานของชาวไทโคราชที่อพยพมาหาแหล่งต้มเกลือ และปั้นหม้อ เดิมอาศัยอยู่รอบหมู่บ้านตู่น้อยต่อมาจึงเข้าไปจับจองที่สาธารณะประโยชน์ดงฟ้าระงิมใกล้บ่อภูหิน ซึ่งเป็นแหล่งต้มเกลือที่สำคัญของท้องถิ่นนี้

ประเด็นสำคัญในการพิจารณาความเป็นท้องถิ่นของชุมชนลุ่มน้ำชี คือ

1. ความสัมพันธ์ทางสังคมในลักษณะเครือญาติ จากประวัติศาสตร์การตั้งถิ่นฐานของชุมชนหมู่บ้านในท้องถิ่นทามแม่น้ำชี จะเห็นได้ชัดเจนว่าเป็นการตั้งถิ่นฐานตามสายของเครือญาติที่อพยพไปตั้งหมู่บ้านใหม่ เมื่อหมู่บ้านเดิมมีประชากรเพิ่มขึ้น ชาวบ้านทุกคนจะมีการรับรู้คำว่า “บ้านใหญ่” ซึ่งหมายถึง หมู่บ้านเดิมที่บรรพบุรุษของพวกเขาค่อยพ้อออกมา แม้ในปัจจุบันจะมีเส้นแบ่งเขต ตำบล อำเภอ จังหวัด เป็นแนวกัน แต่ความรู้สึกของคนเหล่านี้กลุ่มเดียวกัน พวกเดียวกัน เวลาถึงงานบุญประเพณีเช่น บุญบั้งไฟ บุญแข่งเรือ ต่างก็ให้ความร่วมมือช่วยเหลือเกื้อกูลกันเป็นอย่างดี อันแสดงถึงอัตลักษณ์ของคนในท้องถิ่นได้เป็นอย่างดี

2. ฐานทรัพยากรธรรมชาติตามภูมิโนเวศในท้องถิ่นในการดำรงชีวิต ฐานทรัพยากรธรรมชาติในท้องถิ่นทามแม่น้ำชี คือ ป่าปึงป่าทาม โดยใช้ภูมิปัญญาในการบุกเบิก จับจองพื้นที่ทำนาตามฤดูกาล ทั้งนาน้ำฝน (นาปี) และนาแขง (ทำนาแขง แล้ง น้ำลด) ใช้พิธีกรรมชาติในบึงทามทำเครื่องมือการทำนาและเครื่องมือในการจับสัตว์น้ำ ตลอดจนยาสมุนไพร จนกลายเป็นวัฒนธรรมชาวนาทาม

ส่วนท้องถิ่นที่มีฐานทรัพยากรธรรมชาติดินเค็ม นอกจากทำนาตอนปลูกข้าวเพื่อการยังชีพ แล้วยังมีความสัมพันธ์กับการใช้ประโยชน์ดินเค็มต้มเกลือสินเธาว์ เพื่อบริโภคและแลกเปลี่ยนข้าวกับท้องถิ่นอื่น จนกลายเป็นวัฒนธรรมเกลือ

3. ความเชื่อ จารีต ประเพณีท้องถิ่น ระบบความเชื่อมีความสัมพันธ์กับการควบคุมการใช้ทรัพยากร มีทั้งความเชื่อเรื่องศาสนาพุทธแบบเถรวาท แถน เทวดาและการนับถือผี ผสมผสานกันไป ในกรณีท้องถิ่นทามลุ่มน้ำชี ทุกหมู่บ้านนอกจากมีวัดเป็นศูนย์กลางแล้วยังมีการนับถือผี โดยมีความเชื่อว่าผีมีอยู่ทุกหนแห่ง เช่น ผีวังน้ำ ผีนา แต่ผีที่ปกป้องรักษาหมู่บ้านคือ ผีปู่ตา

บทที่ 3 พัฒนาการรูปแบบการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติลุ่มน้ำชี

3.1 ทุ่งเมืองเพียกับวัฒนธรรมเกลือ

ในการศึกษาวิจัยครั้งนี้คณะผู้วิจัยได้ดำเนินการเก็บข้อมูลของหมู่บ้านในบริเวณพื้นที่ทุ่งเมืองเพียที่อดีตเขตเป็นพื้นที่มีการทำเกลือและมีวัฒนธรรมเกลืออันนำมาซึ่งความเป็นท้องถิ่นเดียวกันโดยประกอบไปด้วยพื้นที่ บ้านตู่น้อย,บ้านตู่ใหญ่ บ้านบ่อภูหิน บ้านหนองนาแว บ้านโนนจ๋ว ด.โนนแดง กิ่งอำเภอโนนศิลา

จังหวัดขอนแก่น หมู่บ้านเหล่านี้นอกจากทำนาเป็นอาชีพหลักแล้วยังมีการทำเกลือในฤดูแล้ง และมีการประโยชน์จากบ่อเกลือ ซึ่งเป็นบ่อเกลือ มีวัฒนธรรมความเชื่อร่วมกัน คือ การเคารพนับถือผีปู่ตา ดงฟ้าระวีมีซึ่งอยู่ทางทิศตะวันออกของบ่อเกลือ

หากจะแบ่งวัฒนธรรมเกลือของทุ่งเมืองเพี้ยสามารถแบ่งยุคของการผลิตได้ออกเป็น 3 ยุคด้วยกัน คือ ยุคเกลือก่อนการตั้งถิ่นฐานของชาวลาว จากการศึกษาในพื้นที่ศึกษาพบว่า ไม่มีผู้ใดให้คำตอบได้ว่าเริ่มมีการทำเกลือมาเมื่อไหร่ แต่คาดว่าคงจะมีการทำเกลือมาอย่างต่อเนื่อง และยาวนาน เนื่องจากบริเวณที่ชุมชนแห่งนี้อาศัยบริเวณบ่อเกลือ เป็นพื้นที่ในการทำเกลือ เนื่องจากมีสภาพพื้นที่เป็นที่โล่ง มีความเค็มสูง มีพื้นที่ 400 ไร่ สาเหตุที่ให้ชื่อบ่อเกลือ เนื่องจากเมื่อถึงฤดูทำเกลือประมาณเดือน 3-4 หรือประมาณเดือนมีนาคม-เดือนเมษายน จะมีชาวบ้านทั่วทุกสารทิศจะพากันมาตั้งหลักแหล่งชั่วคราว ทำเพิง ไว้สำหรับต้มเกลือในช่วงระยะเวลาดังกล่าว และมีจำนวนคนมาก เหมือนกับการที่คนมารวมตัวกันทำบุญกฐิน ชาวบ้านเลยเรียกชื่อว่า “บ่อเกลือ” ในบริเวณพื้นที่ศึกษายังพบเนินดินต่างรายรอบอยู่เป็นจำนวนมาก และหากขุดลงไปจะพบเศษกระเบื้อง เศษเครื่องปั้นดินเผาอยู่เป็นจำนวนมาก สันนิษฐานว่าในอดีตก่อนการตั้งถิ่นฐานคงจะมีการตั้งถิ่นฐานมาแล้วในโดยการต้มเกลือในอดีตนั้นคงจะอาศัยหม้อดินเผา เป็นภาชนะที่ใส่น้ำเกลือเมื่อกรองเสร็จแล้วแล้วนำไปต้ม เมื่อต้มจนได้เม็ดเกลือแล้วจะเก็บไว้ในหม้อที่เผา และหากต้องการใช้ประโยชน์จึงจะทุบหม้อออกและนำเกลือมาแบ่งโดยแบ่งมาเฉพาะที่ใช้ประโยชน์ ส่วนเม็ดเกลือที่เหลือก็ให้คงรูปเดิมไว้เนื่องจากสะดวกในการเก็บรักษาและเดินทาง เกลือที่แบ่งออกมาใช้ประโยชน์จะนำมาตากจนละเอียดแล้วจึงนำมาใช้ประโยชน์ (เต็ง วงเวียน อายุ 79 ปี บ้านเลขที่ 64 หมู่ 4 บ้านดู่ใหญ่) บริเวณดังกล่าวที่พบในบริเวณพื้นที่ศึกษา จะมีชื่อเรียกแทบทุกโนน โดยพบว่าในพื้นที่ศึกษาจะมีโนน 2 โนน คือ โนนชื้อบ่อ หรือ โนนเกลือ และ โนนชื้อเหล็ก หรือโนนที่คาดว่าจะมีการถลุงเหล็กเกิดขึ้นในพื้นที่ดังกล่าวโดยมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

1. โนนชื้อบ่อ ทุ่งเมืองเพี้ย คือ กองเนินดินในบริเวณที่เคยเป็นแหล่งต้มเกลือ สมัยโบราณ องค์ประกอบของโนนชื้อบ่อจะเป็นดินร่วนปนทราย ฐานมนรียาวประมาณ 20-30 เมตร สูงประมาณ 3-5 เมตร บางโนนอาจสูงประมาณ 10 เมตร บนโนนแต่ละโนนจะมีเศษกระเบื้องดินเผาทุกโนน สีน้ำตาลและสีคล้ำคล้ายถ่านไฟ เศษดินเผามีเนื้อหยาบคล้ายกับรอยขีดให้เป็นร่อง กระจัดกระจายอยู่ทั่วไป เศษดินเผาเหล่านี้คงจะเป็นภาชนะที่ใช้ต้มเกลือสมัยโบราณ เมื่อต้มเกลือจนเต็มแล้วจึงทุบหม้อทิ้งเพื่อนำเกลือจากข้างในออกมา ดังนั้นเกลือจึงมีลักษณะเป็นก้อนๆตามรูปทรงของภาชนะ ง่ายต่อการบรรทุกไประยะทางไกลๆ เมื่อต้องการใช้ประโยชน์จะนำมาทุบ ต่ำให้ละเอียดอีกครั้งหนึ่ง การกระจายตัวของโนนบ่อจะอยู่หนาแน่นตั้งแต่ดงฟ้าระวีจนถึงเหนือบ้านดู่ใหญ่ บ้านขามเรียน บ้านเปลือยใหญ่ เมืองเพี้ย และบ้านชาติ และมีหนาแน่นที่สุดบริเวณบ้านเมืองเพี้ยและบ้านเปลือยใหญ่

2. โนนชื้อเหล็ก จะพบเนินตระครันของการถลุงเหล็ก เป็นเนินสูงประมาณ 6 เมตร กว้างประมาณ 30 เมตร อยู่ทางทิศเหนือของดงฟ้าระวีประมาณ 200 เมตร สันนิษฐานว่าเนินนี้เคยเป็นแหล่งถลุงเหล็กในสมัยโบราณโดยนำสินแร่เหล็ก lomonite หรือ caterite จากบริเวณข้างเคียงคือบ่อเกลือ เพราะการขุดลอกปรับปรุงหนองน้ำพบแร่เหล็กนี้อยู่ในระดับ 2-3 เมตร

ยุคเกลือในการตั้งถิ่นฐานของชาวลาว

ยุคที่ 2 นี้เป็นยุคที่มีการตั้งถิ่นฐานซ้อนทับกับชุมชนดั้งเดิม โดยการทำเกลือในยุคนี้ก็ไม่สามารถชี้ชัดได้ว่าเริ่มมีการทำเกลือขึ้นในช่วงปี พ.ศ.ใด แต่จากการเก็บข้อมูลชุมชน พบว่าชุมชนแห่งนี้เริ่มมาตั้งถิ่น

ฐานประมาณ ปี พ.ศ.2405 หรือประมาณ 141 ปีที่ผ่านมา ในอดีต ท้องถิ่นเหล่านี้มีการต้มเกลือมาเป็นเวลายาวนาน โดยจะมีการต้มเกลือทุกครัวเรือน โดยจากการสนทนากลุ่มพบว่า ในบริเวณนี้มีพื้นที่ที่มีการทำเกลืออยู่ประมาณ 5 พื้นที่ได้แก่

1. พื้นที่บ่อดินดำ หรือบ่อกฐิน
2. พื้นที่บ่อส้มโอง
3. พื้นที่บ่อนางแนว อยู่ทางทิศตะวันออกของบ้านตูใหญ่
4. พื้นที่บ่อนางตาปี อยู่ทางทิศตะวันตกของบ้านตูน้อย

แต่ในปัจจุบันพื้นที่ 2 3 4 ได้เลิกทำไปแล้วประมาณ 20 ปี หรือประมาณปี พ.ศ. 2526 เหลือเพียงพื้นที่เดียวคือ พื้นที่บ่อกฐิน ซึ่งเป็นคนจากโคราชมาอพยพตั้งหลักแหล่งและยึดพื้นที่ที่ใกล้เคียงบ่อกฐินและประกอบอาชีพทำเกลือเป็นอาชีพหลัก เนื่องจากคนไทโคราชเมื่ออพยพเข้ามาไม่มีพื้นที่ที่จะจับจอง จึงได้ยึดอาชีพการทำเกลือเพื่อนำเกลือเป็นสินค้าในการแลกเปลี่ยน อาหารในการยังชีพ ส่วนบ่อเกลืออื่นๆ พบว่าปัจจุบันชาวบ้านที่อาศัยอยู่แต่ดั้งเดิมไม่มีใครประกอบอาชีพการทำเกลือแล้ว เนื่องจากทรัพยากรป่าไม้ ซึ่งเป็นปัจจัยการเป็นเชื้อเพลิงในการต้มเกลือได้หมดไป และหากต้องการต้มเกลือจะต้องซื้อไม้ยูคาลิปตัส หรือไม้ชนิดอื่น โดยจะมีพ่อค้านำไม้มาขายในราคาถลึงละ 1,500 บาท ซึ่งชาวบ้านกล่าวว่าไม่คุ้มค่ากับการลงทุน ปัจจุบันนี้คงเหลือเพียงแค่คนไทโคราชเท่านั้นที่ยึดอาชีพการทำเกลือ และทำได้เฉพาะช่วงฤดูแล้งเท่านั้น เกลือบ่อกฐินเป็นแหล่งเกลือที่มีชื่อเสียง เนื่องจากเป็นเกลือที่มีคุณภาพ เมื่อนำมาใส่ปลาร้าแล้วจะทำให้ปลาร้าไม่เน่าไม่เหม็น หรือเอาไปในการอยู่ไฟของผู้หญิงภายหลังการคลอดบุตร

ในอดีตพื้นที่การทำเกลือจะปรากฏหลักฐานที่บ่งบอกว่าชุมชนแห่งนี้มีการทำเกลือมาตั้งแต่สมัยเมื่อมีคนกลุ่มแรกมาตั้งถิ่นฐานก่อนที่คนกลุ่มลาวจะอพยพมาตั้งถิ่นฐานซ้อนทับบริเวณเดิม โดยหลักฐานดังกล่าวได้แก่ โพนที่เกิดขึ้นอยู่รอบๆ ท้องถิ่นแห่งนี้ โดยจากการสัมภาษณ์ผู้สูงวัย เล่าว่า “พ่อ แม่ไว้สู่ฟังว่าเป็นโพนที่เป็นกองขี้ส่า ที่เกิดจากการต้มเกลือ ครั้นชุดลงไปซื้อพ้อ เศษเครื่องปั้นดินเผา คงซิแม่่นว่าในสมัยก่อนมีการต้มเกลือมาก่อน โดยแนวใส่น้ำเกลือ กะคือ หม้อดินเผา พอต้มแล้วเพิ่นกะทุบหม้อเพื่อชื้อเอาเกลือออกมาใช้ “จากการสัมภาษณ์ คุณยาย “กองโพนที่อยู่อ้อมบ้านเฮา โดยเฉพาะอยู่ใกล้ๆ กับดงฟ้าระงิม ครั้นชุดลงไปซื้อพ้อเศษเหล็ก คราลังเทียบเพิ่นว่าพ้อเศษกระดุกฝังไว้ในหม้อดินนำ ไทบ้านเฮาเรียกว่า โนนเกลือ”

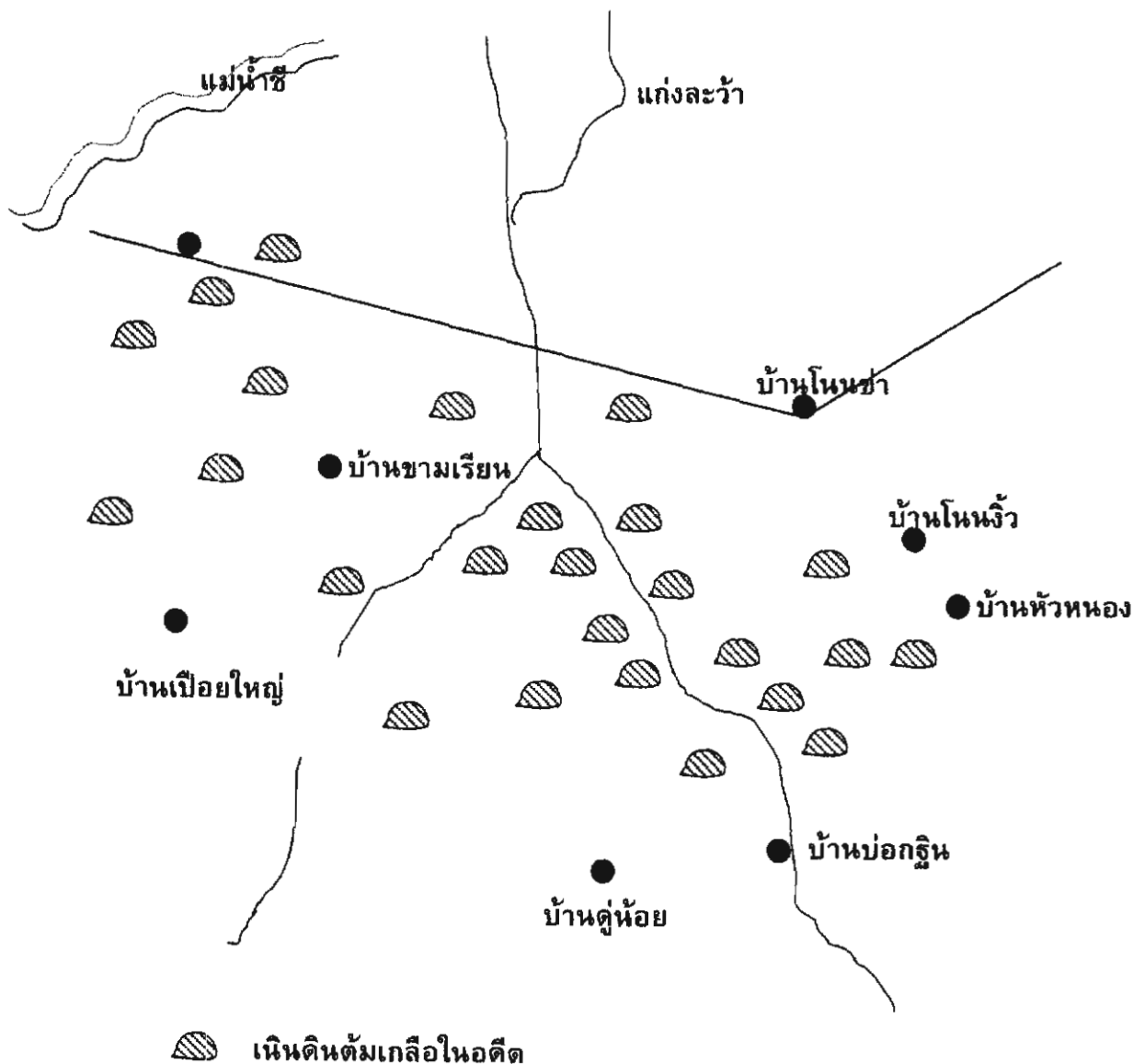
จากคำบอกเล่า ทำให้สันนิษฐานได้ว่าชุมชนแห่งนี้มีการต้มเกลือ และมีการตีเหล็ก โดยกองโพนที่เห็นอยู่รอบๆ ชุมชนเป็นดินที่พูนกันขึ้นจนมีขนาดใหญ่ ซึ่งคาดว่าจะเกิดขึ้นจากกิจกรรมการต้มเกลือ ซึ่งเมื่อต้มเกลือแล้วจะเหลือขี้เกลือ ชาวบ้านเลยพากันกองขี้เกลือไปเรื่อยๆ จนมีสภาพใหญ่ขึ้นเป็นโพนดินในปัจจุบัน หรือบางโนนที่เมื่อชุดลงดินไปแล้วพบเศษเหล็กชาวบ้านก็จะเรียกโนนเหล่านั้นว่า โนนขี้เหล็ก สันนิษฐานว่าเคยมีการต่อสู้ และมีการตีเหล็กเพื่อทำอาวุธ

กระบวนการผลิตเกลือในอดีตในพื้นที่แห่งนี้จะเป็นการผลิตเกลือแบบต้ม โดยมีกระบวนการผลิตเกลือเพียงปีละ 1 ครั้งๆ ละ 3-4 เดือน โดยจะเริ่มผลิตเกลือได้เมื่อในฤดูแล้ง คือ ประมาณปลายเดือนมีนาคม – เดือนพฤษภาคม โดยชาวบ้านแต่ละชุมชนจะเริ่มมาสร้างที่พักอาศัยชั่วคราวบริเวณบ่อกฐิน เพื่อไว้เป็นที่อยู่อาศัยระหว่างการต้มเกลือ หลังจากนั้นก็จะเริ่มต้นในกระบวนการผลิตเกลือ ซึ่งแต่ละครัวเรือนก็จะมีคนในครอบครัวประมาณ 2-3 คนมาทำหน้าที่ในการต้มเกลือ หาฟืน โดยมีกระบวนการดังนี้

ขั้นที่ 1 ชาวบ้านจะเริ่มขุดดินเอียงค(ดินที่มีความเค็มเพียงพอแก่การต้มเกลือ) มากองไว้เป็นกองขนาดเล็ก

ขั้นที่ 2 นำดินเอียงคที่ขุดไว้แล้วมาใส่รางซึ่งในอดีตจะปั่นรงน้ำด้วยดินเหนียว หรือต้นตาลที่ควั่นเอาไส้ข้างในออก

ขั้นที่ 3 เมื่อนำดินเอียงคที่ขุดแล้วมาใส่ในราง ชาวบ้านก็จะตักน้ำสะอาดจากบ่อน้ำ(ชาวบ้านก็จะขุดบ่อน้ำขนาดเล็กๆไว้คนละ 1 บ่อ เพื่อเอาน้ำในบ่อไว้สำหรับการต้มเกลือ ซึ่งถ้าหากใช้น้ำฝนเกลือจะไม่มี ความเค็มเพียงพอ) มาใส่ไว้ในรางจนเต็มราง

ภาพประกอบ เนินดินแหล่งต้มเกลือในอดีต

ขั้นที่ 4 การกรองน้ำจากดินเย็ดให้เป็นน้ำเกลือ โดยอาศัยการตกตะกอนแล้วกรองเอาเฉพาะน้ำเกลือ

ขั้นที่ 5 ขั้นการนำน้ำเกลือที่ได้จากการกรอง ซึ่งอยู่ในบ่อน้ำเกลือ มาต้ม ใส่ภาชนะซึ่งจะเป็นเครื่องปั้นดินเผา

ขั้นที่ 6 ขั้นการบรรจุเกลือ เมื่อต้มเกลือจนน้ำเกลือระเหยออกไปหมดแล้ว ชาวบ้านก็จะทำการตักเกลือใส่ภาชนะไว้แล้วก็จะเริ่มต้นในกระบวนการที่ 2 ต่อไปและทำอย่างต่อเนื่องตลอดทั้งวัน

การทำเกลือจะต้องอาศัยปัจจัยการผลิตที่สามารถหาได้จากทรัพยากรในท้องถิ่นดังนี้

1. ดินเย็ด
2. น้ำธรรมชาติ
3. เศษฟาง หรือ แกลบ โดยเศษฟางได้จากกระบวนการทำนา และแกลบในอดีตได้มาจากการตำข้าวจากครกมองเมื่อมีโรงสีกระบวนการได้มาของแกลบจึงมาจากโรงสี
4. ฟืนได้มาจากการตัดไม้จากป่าหัวไร่ปลายนา

เครือข่ายทางสังคมกับฐานการผลิตทรัพยากร

เกลือในฐานะการแลกเปลี่ยน (ทรัพยากรที่เป็นหลักประกันของชุมชน)

เส้นทางการค้าขายแลกเปลี่ยนเกลือ

ในกระบวนการผลิตเกลือ จะสามารถผลิตเกลือได้ในระยะเวลาฤดูแล้งเท่านั้น เนื่องจากในกระบวนการผลิตจะต้องรอให้เกลือขึ้นมาสู่ผิวดินหากเป็นฤดูฝนเกลือจะไม่สามารถขึ้นมาสู่ผิวดินได้ กระบวนการค้าขายแลกเปลี่ยนเกลือจะดำเนินการภายหลังฤดูแล้ง และเมื่อผลิตเกลือได้ปริมาณตามความต้องการแล้วก็จะนัดแนะกับเพื่อนบ้านในละแวกบ้านเดียวกันเพื่อชวนกันนำเกลือไปแลกข้าว บทบาทหน้าที่ของการไปแลกข้าวมักจะเป็นหน้าที่ของผู้ชาย กระบวนการไปแลกข้าวจะนิยมไปกันทุกปีเนื่องจากพื้นที่ที่อยู่ประสบกับปัญหาฝนทิ้งช่วงไม่สามารถทำนาได้ โดยเส้นทางที่ชาวบ้านนิยมเดินทางไปแลกเปลี่ยนคือ บริเวณอำเภอกะชัง ต.ผกบัง อ.ภูเขียว หรือที่ชาวบ้านเรียกว่า “บริเวณภู” ลักษณะของการเดินทางจะนิยมเดินทางกันเป็นหมู่คณะ ประมาณ 10-12 คน เรียกว่า คาราวาน สาเหตุของการต้องเดินทางไปเป็นหมู่คณะเนื่องจากกระยะทางไกลและต้องพักค้างคืน หากไปโดยลำพังจะถูกปล้นขโมยสินค้ำระหว่างทาง ระยะทางในการเดินทางไปจะเดินทางและพักค้างคืนในพื้นที่ต่างประมาณ 5 คืน ถึงจะเดินทางถึงที่หมายในการแลกเปลี่ยนข้าว โดยการเดินทางข้ามแม่น้ำชีโดยการสร้างแพข้ามแม่น้ำชี บริเวณบ้านท่าอีเลื่อน ในอำเภอนบพิตำ จังหวัดขอนแก่น (ภาพประกอบ)

คืนที่ 1 พักค้างคืนบ้านนาข่าอำเภอมัญจาคีรี จังหวัดขอนแก่น

คืนที่ 2 พักค้างคืน อ.ช่องสามหมอ จังหวัดชัยภูมิ

คืนที่ 3 พักค้างคืน บริเวณอำเภอกำแพงศรี จังหวัดชัยภูมิ

คืนที่ 4 พักค้างคืน บ้านหนองบัวพักเกวียน จังหวัดชัยภูมิ

คืนที่ 5 เดินทางถึงที่หมาย ต.นาบึง อ.เกษตรสมบูรณ์ จังหวัดชัยภูมิ

กระบวนการแลกเปลี่ยน

ในกระบวนการแลกเปลี่ยนสินค้าจะเริ่มมีการแลกเปลี่ยนสินค้าเมื่อเข้าสู่เขตอำเภอสองสามหมอ เนื่องจากเกลือเป็นสินค้าที่หาได้ยาก และสามารถผลิตได้ในบางพื้นที่เท่านั้นจึงทำให้เกลือเป็นของที่มีค่า บางครั้งเกลือ 1 กระโทง ได้ข้าว 1 ถัง เมื่อค้าขายแลกเปลี่ยนสินค้ากันเสร็จก็จะเดินทางกลับรวมระยะเวลาเดินทางทั้งสิ้นประมาณ 10-15 วัน รูปแบบของการแลกเปลี่ยนจะนิยมไปแลกเปลี่ยนกับเพื่อนที่เป็นเสวมีการช่วยเหลือพึ่งพากัน โดยในระหว่างการเดินทางจะมีเสวอีกเสวพ่วงกันตลอดเส้นทาง

การแลกเปลี่ยนระหว่างเกลือมาเป็นข้าวในอดีตแลกเปลี่ยนมาเพื่อการยังชีพ แต่ในช่วงปี พ.ศ. 2480-2490 พบว่ากระบวนการแลกเปลี่ยนเกลือมาเป็นข้าวเริ่มมีการเอาข้าวที่ได้จากการแลกเปลี่ยนมาขายยังโรงสี และตั้งแต่นั้นมาจุดประสงค์ในการแลกเปลี่ยนเกลือกับข้าวก็มีจุดประสงค์เพื่อขายมากกว่าการบริโภคในครัวเรือน โดยโรงสีที่มีชื่อเสียงในการรับซื้อข้าวในเขตอำเภอบ้านไผ่คือ โรงสีวงเชียงไต้ ซึ่งเป็นที่รู้จักของเครือข่ายเกี่ยวในการค้าขายข้าว โดยในสมัยนั้นมีราคาในการรับซื้อกิโลกรัมละ 0.35 บาท เมื่อโรงสีซื้อข้าวแล้วก็จะข้าวส่งขายยังกรุงเทพฯ โดยรถไฟ ในปี พ.ศ. 2495

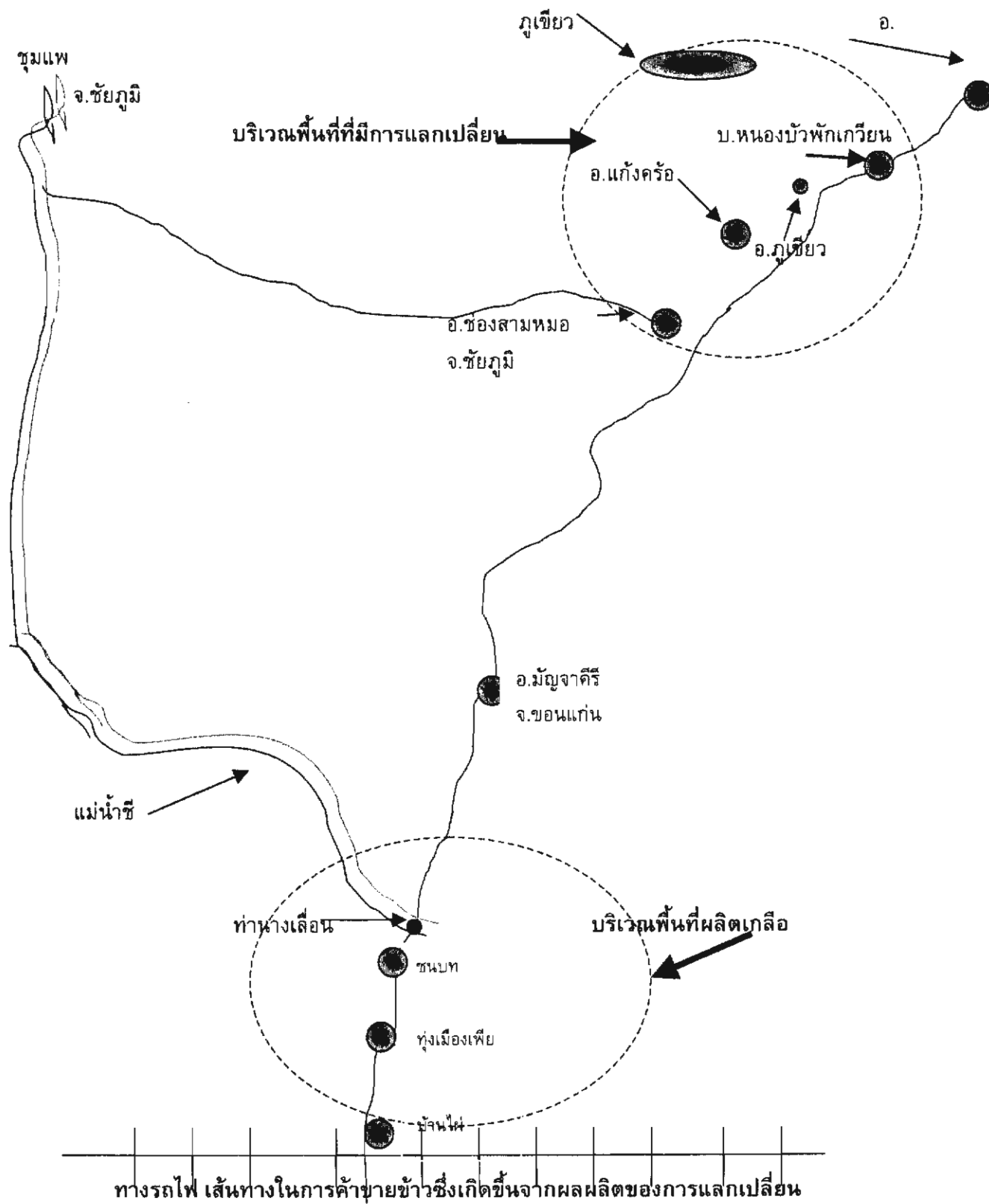
หากจะวิเคราะห์สถานการณ์การแลกเปลี่ยนสินค้าในความหมายของคนทั่วไป แต่เมื่อวิเคราะห์ในเชิงลึกพบว่ากระบวนการค้าขายแลกเปลี่ยนสินค้าไม่ได้กินความหมายแค่การแลกเปลี่ยนแต่กินความหมายในเชิงของคุณค่าของความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนหรือการไปยามกัน (ไปเยี่ยมกัน) โดยผ่านในรูปแบบของการแลกเปลี่ยนสินค้า อัตราการแลกเปลี่ยนเกลือกับข้าว

อัตราการแลกเปลี่ยนระหว่างเกลือกับข้าวจะแตกต่างกันไปตามความสัมพันธ์ระหว่างผู้แลกเปลี่ยนกันแต่โดยส่วนใหญ่พบว่า เกลือ 1 เกวียน แลกข้าวได้ 35-40 ปีบ หรือ เกลือ 2 ส่วน : ข้าว 3 ส่วน และบางครั้งสูงถึง ข้าว 1 ถัง เกลือ 1 ทะลอม **พิธีกรรม/ภูมิปัญญาในการทำเกลือ**

1. **ก้อนดินความเค็ม** เป็นการนำองค์ความรู้ดั้งเดิมของชุมชนเพื่อใช้วัดความเค็มของเกลือ โดยการนำเอาก้อนครั้งมาปั้นเป็นก้อนกลมๆ มีขนาดเท่าลูกปิงปอง แล้วจุ่มลงในน้ำเกลือ หากก้อนครั้งจุ่มถือว่ามีความเค็มไม่เพียงพอ แต่ถ้าครั้งลอยจะมีความเค็มเพียงพอ ถือว่าน้ำเกลือจะสามารถให้เกลือเยาะ

2. **พิธีกรรมในการทำเกลือ** หรือเป็นความเชื่อก่อนลงต้มเกลือ หากไม่ประกอบพิธีกรรมจะเป็นการผิดผี โดยการประกอบพิธีการทำเกลือ จะทำกันภายหลังเสร็จสิ้นจากการทำนาแล้ว เรียกพิธีดังกล่าวว่า “เปิดบ่อ” มีการเลี้ยงเหล้า ยา ดอกไม้ รูป เทียน 1 คู่ และมีโหรสพสมโภช แล้วจึงจะสามารถลงทำเกลือได้ เมื่อเสร็จจากการทำเกลือก็ต้องปลง

สำหรับพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับการผลิตเกลือ นั้นพบว่ามีพิธีกรรมที่สอดคล้องกับพิธีกรรมเลี้ยงตาปู่บ้าน เมื่อเลี้ยงตาปู่บ้านในวันขึ้น 3 ค่ำเดือน หก เสร็จแล้วก็เลี้ยงตาปู่บ่อต่อ โดยกล่าวว่าของให้ผู้รักษาพื้นที่ตาปู่ ตา ยา ให้ผลผลิตให้ด้วยเถิด

ภาพประกอบ แสดงเส้นทางการค้าขายแลกเปลี่ยนทรัพยากรเกลือและข้าวยังบริเวณท้องถิ่นอื่น

ยุคเกลือในปัจจุบัน เกลือกับการเข้ามาตั้งถิ่นฐานของคนไทโคราช

1) เกลือในวิถีการผลิตของชาวไทโคราช

นับได้ว่าทรัพยากรเกลือเป็นทรัพยากรเพียงชนิดที่คนไทโคราชที่เป็นกลุ่มคนที่อพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานมีสิทธิ์อย่างเต็มที่ในการใช้ประโยชน์จากเกลือ นอกจากนั้นแล้วยังพบว่าคนไทโคราชเหล่านี้ล้วนดำรงวิถีการผลิตเกลือสืบทอดต่อการผลิตเกลือของชุมชนแทบทุกเมืองเพีย อาชีพในปัจจุบันของคนไทโคราชเริ่มมีความหลากหลายมากขึ้น โดยพบว่ามี 2 อาชีพ จากเดิมมีเพียง 1 อาชีพเท่านั้น ได้แก่

1. อาชีพการต้มเกลือ แต่ในอนาคตมีแนวโน้มจะลดจำนวนคนต้มลงเนื่องจากลูกหลานไม่ทำต่อ

2. อาชีพปลูกผัก ได้แก่ ขึ้นช่าย ผักชีจีน ถึงแม้ว่าคนไทโคราชเมื่ออพยพเข้ามาอยู่อาศัยใหม่ ยังไม่มีที่ดินทำกิน มีเพียงที่อยู่อาศัย แต่ต่อมาเมื่อคนคนไทลาวเลิกต้มเกลือ อันเนื่องจากการอพยพเข้าไปหางานทำที่กรุงเทพมหานคร คนไทลาวจึงขายที่ดินให้แก่คนไทโคราช โดยลักษณะการซื้อที่ดินของคนไทโคราชจะมีลักษณะของการขยายการซื้อที่ดินทีละเล็กทีละน้อย สะสมไปเรื่อยจนสามารถมีที่ดินในการเพาะปลูกผักเพื่อขายได้ จากการสัมภาษณ์ผู้ใหญบ้าน บ้านดู่บ่อยพบว่าสาเหตุที่คนไทโคราชสามารถซื้อที่ดินเพื่อทำกินได้เนื่องจาก คนไทโคราชเป็นคนขยัน และมีความอดทนสูง ประกอบกับคนในชุมชนเองก็ต้องการขายที่ดินให้คนไทโคราชเนื่องจากเห็นว่าการอพยพไปขายแรงงานเป็นสิ่งที่จะสามารถสร้างรายได้ให้แก่ครอบครัวได้

ปัจจุบันการต้มเกลือของคนไทโคราชยังคงมีอยู่ โดยยังมีวัตถุประสงค์เดิมคือเพื่อการแลกเปลี่ยนข้าว โดยรูปแบบการแลกเปลี่ยนอัตรา ถัง : ถัง และพื้นที่ในการแลกข้าวก็อยู่ในชุมชนใกล้เคียงเป็นหลัก หรือหากจะขายก็ในราคาปีละ 60 บาท แต่ในปัจจุบันพบว่าต้นทุนการผลิตเกลือเริ่มสูงขึ้น เนื่องจาก มีรายจ่ายการซื้อฟืนซึ่งเป็นไม้ยูคาลิปตัสในราคา รถกิโลละ 1,000 บาท โดยเฉลี่ยรายจ่ายในการซื้อฟืนประมาณปีละ 3,000 บาท

แต่ในกระบวนการปรับตัวเพื่อความอยู่รอดในพื้นที่แห้งแล้งพบว่า วัฒนธรรมการผลิตเกลือเพื่อเป็นทรัพยากรที่เป็นหลักประกันว่าชุมชนนั้นจะอยู่รอดด้วยการนำเกลือเป็นสินค้าในการแลกเปลี่ยนในปัจจุบันเริ่มจะคลายตัว แต่ชุมชนจะปรับตัวโดยอาศัยและพึ่งพาทรัพยากรจากภายนอกชุมชนมากกว่าการอาศัยทรัพยากรเกลือในชุมชน ในกระบวนการปรับตัวดังกล่าวได้แก่

1. มีแนวโน้มการทำนาจะน้อยลง จะมีการเปลี่ยนวิถีการทำนาเข้ามาเป็นนาหว่าน เนื่องจากการทำนาหว่านไม่ต้องอาศัยปริมาณน้ำฝนที่มาก และง่ายต่อการดำเนินการ
2. ส่งลูกหลานออกไปทำงานภายนอกชุมชน เช่นการไปเป็นช่างปูปาเก้ ช่างปูน
3. จัดทำแผนแม่บท อบต.เกี่ยวกับการทำมาหากิน โดยเน้นให้มีโรงงานอุตสาหกรรมหลังจากการเก็บเกี่ยวผลผลิต แผนฟื้นฟูสิ่งแวดล้อม โดยการปลูกป่าสาธารณะการเน้นการทำเกษตรพอเพียง มีการขุดสระ
4. มีการเลี้ยงไหมเพื่อนำไหมมาแลกข้าว

อย่างไรก็ตามพอสรุปพัฒนาการของการผลิตเกลือในพื้นที่วิจัยได้ดังนี้

	←-----→	←-----→	←-----→	←-----→
	พ.ศ.2440-2480	พ.ศ.2480-2511	พ.ศ.2511-2526	พ.ศ.2526-2546
ยุคของเกลือเพื่อการ-	ยุคของการแลกเปลี่ยน	-การเริ่มหมดยุคของ	-	พ.ศ.
2528 ท้องถิ่น				
แลกเปลี่ยนผ่าน	เกลือกับข้าวเพื่อการบริโภค	การผลิตเกลือเพื่อการแลกเปลี่ยน	เลิกการต้มเกลือคง	
วัฒนธรรมการแลกเปลี่ยนและพึ่งพา	ในครัวเรือน	เกลือและข้าว	เหลือแต่ชุมชนบ่อเกลือ	
	- ยุคของการแลกเปลี่ยนเกลือกับข้าว เพื่อการซื้อขายข้าว	- แต่ยังคงมีการผลิตเกลืออยู่แต่เริ่มคลายความเข้มข้นของการผลิต	- 2538 เกิดปัญหาดินเค็มแพร่กระจายยังพื้นที่เพาะ	
ปลูก			- วัฒนธรรมพึ่งพาทายนอก	
			- ปรับตัวโดยการปลูกพืชที่เหมาะสมกับท้องถิ่น	
เหตุการณ์				
ภายนอกท้องถิ่น	ทางรถไฟแล้วเสร็จ 2476	พ.ศ. 2504 การเข้ามาของ	พ.ศ. 2545	โครง
การ	ถนนมิตรภาพ 2508	ป่อทำให้ท้องถิ่นหันมา	พัฒนาดินเค็ม ทุ่ง	
เมือง				
	การเข้ามาของไทโคราชเพื่อประกอบอาชีพการต้มเกลือในปี พ.ศ. 2491	ปลูกป่อแทนการต้มเกลือ - พ.ศ. 2507 การเข้ามาของมันสำปะหลัง	เพียงของกรมพัฒนาที่ดินเพื่อแก้ไขปัญหาดินเค็มในพื้นที่	

รัฐกับวัฒนธรรมเกลือ

1. วัฒนธรรมเกลือในกระแสการเปลี่ยนแปลง

เกลือในความเปลี่ยนแปลง

ในปัจจุบันการทำเกลือแบบดั้นนั้น เริ่มผ่อนคลายความต้องการในการผลิตเกลือลง เนื่องจากปัจจุบันชาวบ้านที่เคยผลิตเกลือเพื่อแลกข้าวได้ยุติบทบาทลง โดยพบว่าแทบบริเวณนั้นเลิกต้มเกลือหมดแล้วเนื่องจาก

1. ทรัพยากรเชื้อเพลิงหรือฟืนหมด เริ่มหายาก เนื่องจากมีการตัดไม้ในพื้นที่เพื่อใช้เป็นเชื้อเพลิงในการต้มเกลือ แต่เนื่องจากการต้มเกลือในแต่ละครั้งจำเป็นต้องใช้ฟืนจำนวนมาก จึงทำให้ชาวบ้านเร่งการ

ใช้ไม่เพิ่มขึ้น ส่งผลต่อการลดลงของพื้นที่ป่าไม้ในพื้นที่ และในที่สุดทรัพยากรป่าไม้จึงเป็นวัตถุดิบที่หายาก และจำเป็นต้องซื้อในที่สุด จึงทำให้ต้นทุนในการผลิตเพิ่มขึ้นไม่เพียงพอกับรายได้

2. การมีผู้ผลิตเกลือในพื้นที่ทดแทนความต้องการการใช้เกลือในบริเวณทุ่งเมืองเพี้ย ในช่วงเมื่อ 55 ปีที่แล้ว หรือราวปี พ.ศ. 2491 คนที่อพยพมาตั้งเกลือ คนแรกคือ พ่อใหญ่ไทย์ใหม่ และนางบู เป็นคนไทโคราช คนไทโคราชอพยพมาพร้อมกับการก่อสร้างถนนมิตรภาพ เมื่อก่อสร้างถนนแล้วเสร็จต่างพากันตั้งรกรากและอพยพครอบครัวมาจับจองพื้นที่ใกล้กับบ่อเกลือเพื่อยึดอาชีพตั้งเกลือเป็นอาชีพหลัก เมื่อตั้งเกลือแล้วจึงนำเกลือมาแลกข้าว คนไทโคราชเหล่านี้พากันตั้งชื่อของชุมชนตนเองว่า บ้านบ่อเกลือ เนื่องจากมีพื้นที่ในการอยู่อาศัยคือพื้นที่สาธารณะของบ้านต๋อน้อย และมีอยู่ติดกับบ่อเกลือ คนไทโคราชที่เมื่อมาจับจองที่อยู่แล้วก็ชักชวนญาติพี่น้องมาตั้งถิ่นฐานอยู่เพื่อประกอบอาชีพตั้งเกลือเพื่อแลกข้าว เนื่องจากไม่ที่ดินสำหรับทำกิน

3. การเข้ามาของพืชเศรษฐกิจ ในช่วงปี พ.ศ. 2507 พืชเศรษฐกิจได้เข้ามาแพร่หลายในท้องถิ่นแห่งนี้ คือ ปอ มีโรงงานรับซื้อปอ จึงทำให้ชาวบ้านเลิกการผลิตเกลือหันมาประกอบอาชีพปลูกปอกันมาก และในช่วงปี พ.ศ. 2511 เริ่มมีการเลิกนำเกลือไปแลกข้าวอย่างจริงจังเพราะมีพืชเศรษฐกิจ คือ มันสำปะหลังเข้ามา ทำให้ชาวบ้านมีงานทำมากขึ้น และเห็นว่าอาชีพการทำเกลือเป็นอาชีพที่ลำบากเนื่องจากต้องอยู่กลางแจ้งตลอดเวลา จึงนิยมปลูกพืชพาณิชย์มากกว่าและสามารถสร้างรายได้

4. การเข้าของระบบทุนนิยม แต่หากจะวิเคราะห์กับการผลิตเกลือในพื้นที่อื่นพบว่าเกลือจากบ่อเกลือไม่อาจต้านกระแสของการค้าขายจากภายนอกชุมชนได้เนื่องจากเกลือในบ่อเกลือมีข้อจำกัดในเรื่องของระยะเวลาในการผลิต และความเข้มข้นของเกลือไม่เพียงพอจึงทำให้นายทุนไม่สามารถมาลงทุนการผลิตเกลือในพื้นที่ได้ การที่ชุมชนในบริเวณทุ่งเมืองเพี้ยคลายความเข้มข้นในการผลิตเกลือในช่วงประมาณ ปี พ.ศ. 2511 นั้นพบว่าตลาดเกลือภายนอกชุมชนเริ่มเป็นที่นิยม โดยพบว่าในบริเวณภาคอีสานก็มีเกลือจากแหล่งอื่นๆทำการผลิตเกลือขึ้น จึงทำให้ความต้องการเกลือในบริเวณทุ่งเมืองเพี้ยคลายความสำคัญลง

ในปัจจุบันภาคอีสานมีพื้นที่ที่ผลิตเกลือเชิงพาณิชย์ในปริมาณที่มาก และมีรูปแบบการผลิตที่แตกต่าง หลากหลายสามารถผลิตได้ตลอดเวลา ไม่จำเป็นต้องรอฤดูกาลเหมือนการทำเกลือของบ่อเกลือ จากการศึกษาพบว่าพื้นที่ที่มีการทำเกลือเชิงพาณิชย์ อยู่ในบริเวณพื้นที่

2. รั้วกับการแก้ไขปัญหาน้ำเค็ม พื้นที่บ่อเกลือมีขนาดพื้นที่ 400 ไร่ เมื่อประมาณปี พ.ศ. 2529-2530 กรมชลประทานได้มาปักคู เพื่อชลอความเค็ม เพื่อป้องกันไม่ให้ความเค็มแพร่กระจายลงสู่พื้นที่ด้านล่าง แต่ผลปรากฏว่าภายหลังการสร้างคลองล้อมรอบทำให้ความเค็มของเกลือดันแพร่ขึ้นไปยังพื้นที่ด้านบนของบ่อเกลือ โดยชาวบ้านที่ได้รับผลกระทบจากความเค็มได้แก่ ตำบลเมืองเพี้ย ต.บ้านไผ่ มีการร้องเรียนไปยังผู้ใหญ่บ้าน และสภาตำบลในปี พ.ศ. 2528 แต่ไม่เกิดกรณีรุนแรง ต่อมาทางสภาตำบลจึงได้ทูลต่อระบายน้ำบริเวณตอนล่างของคันดินกันความเค็มออก เพื่อให้ความเค็มได้แพร่ลงสู่พื้นที่ข้างล่าง เพื่อช่วยบรรเทาปัญหาของชุมชนที่ได้รับผลกระทบ ก่อนที่จะมีการสร้างอ่างหรือคันดินเพื่อชลอความเค็ม พบว่าความเค็มจะกระจายลงไปด้านล่าง แต่เมื่อมีการสร้างคันดินพบว่าความเค็มจะไหลลงไปตามร่องน้ำจึงทำให้เกิดผลกระทบในพื้นที่ด้านล่าง จากสาเหตุของความเค็มในท้องถิ่นแห่งนี้พบว่ามีความเค็มในระดับที่มาก (แนบแผนที่ประกอบ) ทางราชการจึงได้เกิดความต้องการที่จะพัฒนาในเขตพื้นที่ดินเค็ม จึงเกิดโครงการพัฒนาดินเค็ม

ทุ่งเมืองเพี้ย ขึ้นโดยเป็นโครงการปลูกต้นไม้ที่เป็นพืชทนเค็มและจัดระบบการระบายน้ำในท้องถิ่นใหม่เพื่อไล่ความเค็ม จึงพบว่ามีความพยายามของรัฐในการที่จะเข้าแก้ไขปัญหาดินเค็มในระดับพื้น

3.2 ภูมินิเวศน้ำท่วมถึงกับวัฒนธรรมข้าว และนาทาม

ภูมิลักษณะพื้นที่ทามโดยทั่วไปจะเป็นพื้นที่ราบแบนเรียบไม่มีลักษณะของลูกคลื่น (Rolling) แต่ในความเป็นจริงบริเวณภายในของทามพื้นที่ที่ไม่ได้ราบเรียบเสมอไป หากแต่มีลักษณะสูงต่ำหรือเป็นที่ลุ่มต่ำสลับกับเนินดิน อันเนื่องมาจากกระบวนการเคลื่อนที่ตามวัฏจักรของร่องแม่น้ำ ทำให้เกิดร่องธารน้ำเก่าเปลี่ยนทางเดินและการเคลื่อนย้ายของคันดินธรรมชาติตามการเคลื่อนย้ายของคูกน้ำ พื้นที่บางแห่งของทามจะเป็นที่ลุ่มต่ำมีน้ำแช่ขังตลอดปีหรือเป็นบริเวณน้ำล้นซ้ำที่ลุ่มต่ำที่สุด บริเวณดังกล่าวมักมีแหล่งน้ำ หนอง บึง กุด ในพื้นที่ทามที่เป็นที่ลุ่มต่ำมีน้ำขัง ชาวอีสานเรียกว่า บุง ซึ่งเป็นที่ลุ่มมีน้ำมีดินไม่ปกคลุมหนาแน่น ดังนั้น จึงจะได้ยินการเรียกขานว่า บุงและทาม หรือพื้นที่ชุ่มน้ำ (wet land)

การดำรงชีพของชุมชนกับฐานทรัพยากรธรรมชาติ

พื้นที่ทามลุ่มน้ำชีตอนกลางจากปากน้ำพองถึงอำเภอกุสุมาลย์ จังหวัดมหาสารคามกับอำเภอมือเมือง จังหวัดขอนแก่น จนถึงปากน้ำยัง ในท้องที่ อำเภอสหัสขันธ์ อำเภอกุสุมาลย์ และอำเภอมือเมือง จังหวัดร้อยเอ็ดและอำเภอมือเมือง จังหวัดยโสธร พบว่าเป็นพื้นที่กว้างขวางที่สุดคลุมพื้นที่ประมาณ 1,400,000 ไร่ แต่พื้นที่ทามที่เป็นที่ลุ่มต่ำน้ำท่วมยาวนานที่สุดอยู่ในเขต จังหวัดร้อยเอ็ด ตั้งแต่อำเภอมือเมือง ถึงอำเภอมือเมือง

ทามลุ่มน้ำชีกับวัฒนธรรมข้าว

1. วัฒนธรรมข้าวนาทามในอดีต

ข้าวเป็นอาหารหลักสำคัญของมนุษย์ ไม่ว่ามนุษย์จะอาศัยอยู่ในระบบนิเวศแบบใดก็จะสะสมความรู้ในการปลูกข้าวเพื่อเป็นหลักประกันในความมั่นคงของอาหาร วัฒนธรรมนาทามในอดีต แยกประเด็นในการวิเคราะห์ได้ดังนี้

ระบบความเชื่อและพิธีกรรมในการทำนา

ในอดีตชาวนาในเขตทามแม่น้ำชี ก็มีความเชื่อและพิธีกรรมในการทำนาเช่นเดียวกับชาวอีสานในภูมิภาคอื่น ๆ จากการระดมความคิดเห็นเท่าที่จำได้และบางคนเคยปฏิบัติกันมา พบว่าทุกหมู่บ้านมีแนวปฏิบัติแบบเดียวกันคือ ความเชื่อและการเสี่ยงทาย

ระบบเศรษฐกิจและการดำรงชีพ

ในอดีตชุมชนท้องถิ่น ทามลุ่มน้ำชีดำรงชีพด้วยการพึ่งพาทรัพยากรธรรมชาติที่มีอย่างอุดมสมบูรณ์ ถ้าพื้นที่ใดมีคนเพิ่มขึ้น ทรัพยากรธรรมชาติก็มีความร่อยหรอ ขาดแคลนไม่เพียงพอต่อการดำรงชีพก็แสวงหาแหล่งใหม่ เมื่อพบพื้นที่เหมาะสมก็จะพากันตั้งเป็นหมู่บ้าน

การจับจองที่ดิน

การจับจองที่ดินคือการเข้าไปบุกเบิกยึดครองกรรมสิทธิ์ในที่ดินบนพื้นที่เปล่าที่ยังไม่มีใครเป็นเจ้าของ เพื่อทำการเพาะปลูก

ความสัมพันธ์การผลิตข้าวกับพันธุ์ข้าว

จากการสัมภาษณ์และจัดเวทีย้อนหลังเมื่อ 50 – 60 ปีที่แล้ว ท้องถิ่นที่ศึกษามีพันธุ์ข้าวเจ้าและพันธุ์ข้าวเหนียว กว่า 30 สายพันธุ์ มีทั้งข้าวเบา ข้าวบ้านเรียกว่า “ข้าวตอ” (ตั้งแต่ดกกล้าถึงเก็บเกี่ยวประมาณ 120 วัน หรือ 4 เดือน “ข้าวกลาง” ระยะเก็บเกี่ยวประมาณ 150 วัน และ

ข้าวหนัก หรือ “ข้าววัน” ระยะเก็บเกี่ยวประมาณ 180 วัน หรือ 6 เดือน จากการระดมความคิดเท่าที่ชาวบ้านทำได้

การที่มีสายพันธุ์ข้าวที่หลากหลายบ่งถึงความหลากหลายของพันธุกรรมข้าวที่เหมาะสมกับสภาพพื้นที่นาทั้งนาดอน (ตามคุยหรือเนินดิน จนถึงน้ำลุ่มที่มีน้ำแช่ขังนานและขึ้นน้ำในฤดูน้ำหลาก สายพันธุ์ข้างเหล่านี้ ได้มาจากบ้านเดิมก่อนที่จะไปตั้งถิ่นฐานในแหล่งใหม่และได้มาจากการแลกเปลี่ยนทำเป็นเครือข่ายระหว่างหมู่บ้านหมู่บ้านเดียวกันกับเครือข่ายท้องถิ่นอื่น การให้พันธุ์ข้าวที่ดีกับผู้อื่นเชื่อว่าจะได้บุญ เพราะทำให้แม่โพสพที่เคยอยู่กับเราไปแพร่พันธุ์ในท้องถิ่นอื่น ดังนั้นชาวบ้านจึงไม่มีการทวงสายพันธุ์ข้าวต่างก็แลกเปลี่ยนซึ่งกันและกัน การคัดเลือกพันธุ์ข้าวเพื่อเพาะปลูกในฤดูกาลต่อไป กระทำอย่างพิถีพิถันมากโดยผู้มีประสบการณ์ส่วนใหญ่จะเป็นผู้หญิงที่สูงอายุ โดยเลือกมัดข้าวที่มีรวงดี น้ำหนักดี แยกไว้ต่างหาก แล้วแยกรวงข้าวสายพันธุ์อื่นที่ปลอมปนมาออกจากมัดข้าวให้เหลือเพียงสายพันธุ์เดียว

ดังนั้น ที่นาผืนหนึ่งซึ่งมีภูมิลักษณะแตกต่างกันตั้งแต่ที่ดอนจนถึงที่ลุ่มจะมีพันธุ์ข้าวแตกต่างกันด้วยการสัมภาษณ์ นางอ่อน เติ่งกลาง ชาวบ้านแวง บอกว่า “การวางแผนการทำน่าน้ำฝน จะเลือกพันธุ์ข้าวหนักหรือข้าววันทำก่อน โดยตกกล้าปลายเดือนห้าหรือต้นเดือนหก เพื่อย้ายต้นอ่อนไปปลูกในแล้งที่เป็นที่ลุ่มเดือนเจ็ด เดือนแปด (ปลายมิถุนายน – กรกฎาคม) เพื่อให้ขึ้นทันน้ำ ถ้าแปลงที่ลุ่มต่ำมาก ๆ จะปลูกข้าวลอย (ข้าวขึ้นทำได้ในดอนน้ำหลาก) พันธุ์ข้าวที่ปลูกคือ ข้าวขี้มใหม่ ข้าวอีขาวใหม่ ข้าวจ้าวลอย เป็นต้น พอเดือนเจ็ดถึงตกกล้าข้างกลาง เช่น ข้าวอีขาวกลาง ข้าวอีมุม ข้าวเหลืองบุญมา ฯลฯ) เพื่อปักดำในแปลงที่สูงดอนในเดือนแปด เดือนเก้า (กรกฎาคม – สิงหาคม) แล้วจึงไปดำนาบุกเบิกใหม่ในที่ดอน (นาข้าว) ในเดือนเก้าเดือนสิบ

การเก็บเกี่ยวข้าวเบาก่อนในเดือน 11 เดือน 12 (ปลายตุลาคม – พฤศจิกายน) แล้วจึงไปเกี่ยวข้าวกลาง และข้าวหนักจนกว่าจะแล้วเสร็จที่อยู่ราวเดือนกุมภาพันธ์ ซึ่งให้เห็นว่าความหลากหลายของสายพันธุ์ข้าวเหมาะสมสำหรับสภาพภูมิประเทศที่มีน้ำแช่ขังและน้ำหลากในห้วงเวลาที่แตกต่างกัน หากปีใดน้ำท่วมหนักข้าวนาลุ่มอาจเสียหายข้าวนาดอนพอได้เก็บเกี่ยว เพื่อเป็นหลักประกันความเสี่ยงในการทำนา พันธุ์ข้าวยังมีความสัมพันธ์กับการวางแผนการทำนาที่เป็นระบบและสัมพันธ์กับแรงงานภายในครอบครัว

ความสัมพันธ์ทางสังคมในการผลิตข้าวนาทาม ชุมชนท้องถิ่นทามลุ่มน้ำชีทำมาหากินดำรงชีพด้วยการพึ่งพาทรัพยากรธรรมชาติที่ยังคงอุดมสมบูรณ์ ผลิตเพื่อกินชาวบ้านแต่ละครอบครัวรวมกันอยู่ในบ้านหลังเดียวกัน มีทั้งพ่อตา แม่ยาย ลูกสาว ลูกเขย เป็นครอบครัวใหญ่ เครื่องมือในการทำมาหากินก็ยังเป็นแบบประดิษฐ์ขึ้นตามที่เรียนรู้จากผู้ที่มีประสบการณ์ในหมู่บ้าน เช่น อุปกรณ์การทำนาก็ล้วนแต่หาได้ในท้องถิ่น คราด ไถ คันไช้ (ภาชนะที่ใช้วิดน้ำ) แอก ฯลฯ ส่วนเครื่องมือในการจับสัตว์น้ำ ลอบ ไซ ฯลฯ ล้วนเป็นเครื่องจักสานที่ผลิตขึ้นจากท้องถิ่น รวมทั้งเครื่องนุ่งห่ม ยารักษาโรคยามเจ็บป่วยก็ใช้จากพืชที่มีอยู่ในป่า ป่าทามรอบหมู่บ้าน

ระบบการผลิตและการดำรงชีพของชุมชนทามแม่น้ำชี เป็นการผลิตเพื่อกินโดยใช้แรงงานภายในครอบครัวซึ่งแต่ละคนก็มีหน้าที่แตกต่างกันไปในการผลิต เช่น แรงงานผู้ชาย (ลูกชาย ลูกเขย) ทำหน้าที่คราด ไถ ตกกล้า ล่าสัตว์ จับปลา ซ่อมแซมบ้านเรือน ส่วนแรงงานผู้หญิงทำหน้าที่ตกกล้า ดำนา เกี่ยวข้าว เลี้ยงไหม ทอผ้า ทำอาหาร ส่วนลูกหลานที่อายุน้อยช่วยดูแลวัว ควาย เป็นต้น เป็นการผลิตแบบรวมหมู่กันทำ กิจกรรมการผลิตจึงเป็นแบบ “เฮ็ดนากันกินนากัน” ต่อมาเมื่อมีสมาชิกครอบครัวเพิ่มขึ้นจึงแยกบ้านเรือนแต่ก็ยังอาศัยอยู่ในระแวกเดียวกัน เพื่อร่วมกันทำงานในช่วงระดมแรงงาน แต่ระบบเศรษฐกิจเฉพาะแต่

ละครบคร้าวเริ่มเป็นปัจเจกมากขึ้น จึงเป็นระบบการผลิตแบบ "เห็ดนำกันปันกัน" ระบบการแลกเปลี่ยน สังคมชาวนาเขตทามแม่น้ำชี แม้จะมีทรัพยากรภายในท้องถิ่นที่อุดมสมบูรณ์แต่ก็มีข้อจำกัดเรื่องระบบนิเวศและปัญหาจากภัยน้ำท่วม เกิดขึ้นเป็นประจำ เป็นต้นว่า ไม่สามารถสร้างที่อยู่อาศัย ของป่าและข้าว ในปีที่เกิดน้ำท่วมติดต่อกันหลายปี จำเป็นที่ต้องมีการแลกเปลี่ยนทรัพยากรจากระบบนิเวศอื่น จากคำบอกเล่าที่กล่าวข้างต้นพอที่จะชี้ให้เห็นว่าแต่ละชุมชนท้องถิ่นที่มีขีดจำกัดของทรัพยากรแตกต่างกันมีสานสัมพันธ์ที่แนบแน่นทางเครือญาติและคนที่คุ้นเคยแลกเปลี่ยนทรัพยากรซึ่งกันและกัน การแลกเปลี่ยนเป็นระบบคุณธรรมช่วยเหลือกันด้วยใจมากกว่าเห็นคุณค่าของเงิน สิ่งของที่แลกเปลี่ยนหามาได้ล้วนแต่ทำมาใช้ในการดำรงชีวิต

การเปลี่ยนแปลงชุมชนท้องถิ่นทามแม่น้ำชีและลุ่มน้ำชีทั้งชุมชน คือ รัฐบาลได้สร้างทางรถไฟจากนครราชสีมาถึงจังหวัดอุบลราชธานี ปี พ.ศ. 2473 และจากนครราชสีมาถึงขอนแก่น ในปี 2476 ขณะเดียวกันการค้าขายข้าวเจริญรุ่งเรืองขึ้นเป็นลำดับ ผลก็คือเปิดโอกาสให้ชาวจีนอพยพมาตั้งถิ่นฐานทั้งในเมืองและชนบทตามเส้นทางรถไฟ บางรายลงทุนสร้างโรงสีไฟขึ้นริมฝั่งแม่น้ำชี จนทำให้เกิดการค้าข้าวในลุ่มน้ำชีคึกคักขึ้น เกิดพ่อค้าข้าวท้องถิ่น (นายฮ้อย) ที่รวบรวมข้าวที่ผลิตเกินพอเกินขายให้พ่อค้า เกิดธุรกิจต่อเรือกระแงและเรือกลไฟลากจูงเรือบรรทุกข้าวจากท้องถิ่นไปขายตามโรงสีและบรรทุกรถไฟที่อุบลราชธานี ห้วยทับทัน จังหวัดศรีสะเกษ และที่ตำบลท่าพระ อำเภอเมือง จังหวัดขอนแก่น

การค้าข้าวและของป่าตามลำน้ำชีคึกคักมากระหว่างปี พ.ศ. 2473 จนถึง ปี พ.ศ. 2500 สาเหตุอาจเป็นเพราะราคาข้าวในตลาดภายในประเทศและต่างประเทศราคาสูง ประกอบกับมีทางรถไฟทำให้ขนข้าวไปสู่ภาคอื่นๆ ได้รวดเร็วขึ้น จากราคาข้าวที่สูงขึ้นระหว่างปี พ.ศ. 2470-2490 ทำให้รัฐบาลลงทุนสร้างพังกันน้ำท่วม ป่ง ทาม ลุ่มน้ำชีตอนกลาง เรียกว่า โครงการพัฒนาทุ่งแขงบาตาล จากจังหวัดมหาสารคามถึงอำเภอบางสามารถจังหวัดร้อยเอ็ด ระยะทางยาวกว่า 80 กิโลเมตร โดยจ้างแรงงานชาวบ้านและแรงงานชาวจีนอพยพใช้เวลาก่อสร้างประมาณ 5 ปี ระหว่างปี พ.ศ. 2480-2486 จากการก่อสร้างพังกันน้ำชีเองเป็นสาเหตุหนึ่งทำให้ผู้คนเข้ามาบุกรุกจับจอง เพื่อขยายพื้นที่ปลูกข้าวเพิ่มขึ้นในยุคต่อมา

รัฐกับการจัดการทรัพยากรน้ำ และการจัดการทรัพยากรพื้นที่เพื่อการใช้ประโยชน์

บทบาทของรัฐเริ่มเข้ามาสู่ชุมชน ท้องถิ่นเขตทามแม่น้ำชี เมื่อมีการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานในรูปแบบต่างๆ เช่น โครงการป้องกันน้ำท่วม โครงการสร้างเขื่อนเอนกประสงค์ปิดกั้นแม่น้ำชีและแม่น้ำสาขา โครงการปรับปรุงเส้นทางคมนาคม การสร้างสถานีอนามัย และโครงการสร้างโรงเรียนประชาบาล ซึ่งเกิดขึ้นใน พ.ศ. 2487-2511 และส่งผลกระทบต่อวิถีชีวิตของชุมชนให้ผูกพันกับอำนาจรัฐมากขึ้น จากการสัมภาษณ์และระดมความคิดเห็นจากชาวบ้าน โครงการที่มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงการใช้ประโยชน์ทรัพยากรธรรมชาติของชุมชน คือ

1. โครงการพัฒนาทุ่งแขงบาตาล เป็นโครงการสร้างพนังเพื่อป้องกันน้ำท่วมของลุ่มแม่น้ำชีตอนกลาง ฝั่งขวาจากจังหวัดมหาสารคาม ถึงอำเภอบางสามารถ จังหวัดร้อยเอ็ด สามารถป้องกันน้ำท่วมได้ประมาณ 600,000 ไร่ เริ่มก่อสร้างประมาณปี พ.ศ. 2480 แล้วเสร็จในปี พ.ศ. 2486 สร้างพนังยาวประมาณ 80 กิโลเมตร สามารถป้องกันน้ำท่วมได้ระดับหนึ่ง ยกเว้นบางปีที่มีน้ำมากจนพังกันน้ำขาด เช่น ในปี พ.ศ. 2488 , 2490 และ 2494

ผลของโครงการทำให้เศรษฐกิจและการดำรงชีพของชุมชนเปลี่ยนแปลงดังนี้

1. พื้นที่ป่ง-ทาม ถูกบุกรุกจับจองเพื่อทำนาเกือบเต็มพื้นที่ ที่ดินจับจองได้มีการซื้อขายกันมากขึ้น ดังที่นายพิมพ์ ชาลือชัย ชาวบ้านดินดำ อายุ 89 ปีเล่าว่า

“ก่อนมีพริกกันน้ำชาวบ้านเข้าไปจับจองทำนาทำไร่ เฉพาะที่เห็นว่าพอทำนาได้เท่านั้น ตามคุย ตามบุง ยังเป็นป่าอยู่ ใครจะไปหาหน่อไม้ ฟืน เลี้ยงวัวควาย ไม่มีการหวงห้าม เมื่อมีฝนแล้วบางปีน้ำไม่ท่วม ที่ดินมีราคาสูงขึ้น มีการซื้อขายกันตั้งแต่ปี พ.ศ. 2486 เพราะมีคนต้องการมากขึ้นบางคนก็ต้องการขายเพื่อเอาเงินเป็นทุนไปอยู่บ้านใหม่” (ชาวบ้านดินด้ายย้ายถิ่นฐานไปอยู่จังหวัดพิจิตร เชียงราย เพชรบูรณ์ ประมาณ 20 ครอบครัวในปี พ.ศ. 2487)

2. บ้านเรือนขยายตัว เนื่องจากมีคนจากหมู่บ้านอื่นเข้ามาสมทบ และมีการตั้งหมู่บ้านใหม่ในเขตบุง-ทามเพิ่มขึ้น เช่น กรณีของบุงทามทางทิศใต้ ซึ่งมีบ้านเขื่อง บ้านเขวาชี้ ตั้งอยู่ก่อน เกิดหมู่บ้านใหม่เพิ่มขึ้นในช่วงนี้คือ บ้านดอนสวรรค์ บ้านเขวาชีน้อย บ้านพยอมน้อย เป็นต้น ส่วนหมู่บ้านที่อยู่ริมฝั่งแม่น้ำชี แม้ไม่มีหมู่บ้านใหม่เพิ่มขึ้นแต่หมู่บ้านก็มีการขยายตัว เช่น บ้านหนองบัวรอง (แยกขยายจากบ้านดินด้ามายังหมู่บ้านอีกด้านหนึ่งของพริกน้ำไม่ท่วม) บ้านจานทุ่ง บ้านขมิ้น บ้านคุยค้อ เป็นต้น

3. แม้รูปแบบการทำนาจะยังใช้เทคโนโลยีและแรงงานภายในครอบครัวแบบดั้งเดิม แต่มีการบุกเบิกหัวไร่ปลายนาเป็นที่นาเพิ่มขึ้น ดังกรณีของนายพิมพ์ ซาลือชัย มีที่ดินจับจองอยู่ในทาม ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2464 จำนวน 22 ไร่ ทำนาปี และนาแขง เพียง 10 ไร่ ที่เหลือยังเป็นป่าต่อมาถึงค่อยๆ บุกเบิกไปเรื่อยๆจนเป็นนาทั้งหมด

จากข้อมูลดังกล่าวชี้ให้เห็นว่าเมื่อมีพริกกันน้ำเกิดขึ้น เกิดการขยายพื้นที่ปลูกข้าวมากขึ้น เนื่องจากดินยังอุดมสมบูรณ์ ผลิตข้าวโดยไม่ต้องใช้ปุ๋ยวิทยาศาสตร์ ประมาณไร่ละ 70-80 ถัง ประกอบกับการดำนาตามลำน้ำชียังคงอยู่เป็นแรงจูงใจสำคัญทำให้ชาวบ้านขยายพื้นที่เพาะปลูกเพิ่มขึ้น

1. โครงการเขื่อนอุบลรัตน์และเขื่อนลำปาว

โครงการเขื่อนอุบลรัตน์สร้างแล้วเสร็จและเก็บกักน้ำในปี พ.ศ. 2508 และโครงการสร้างเขื่อนลำปาวแล้วเสร็จในปี พ.ศ. 2511 โครงการทั้งสอง แม้เวลาห่างกันประมาณ 3 ปี แต่ส่งผลต่อวิถีชีวิตและระบบนิเวศบุงทามค่อนข้างมาก เนื่องจากลดลงพื้นที่น้ำท่วมทั้งฝั่งซ้ายและฝั่งขวาของแม่น้ำชี โดยเฉพาะอย่างยิ่งป่าบุงทามตามลำน้ำปาว จังหวัดกาฬสินธุ์ ชาวบ้านโนนเมือง และบ้านสีถาน เล่าว่า ก่อนมีเขื่อนลำปาวตามบุงทามยังเป็นที่สาธารณะ ยังไม่มีใครมีกรรมสิทธิ์ หน้าแล้งเป็นที่เลี้ยงสัตว์ ทำไร่ป่อ ไร่ฝ้าย ตามคุยตามดอน หน้าฝนน้ำก็ท่วมหมดพอสร้างเขื่อนเสร็จชาวบ้านจึงเข้าไปจับจองเป็นไร่เป็นนา ขึ้นทะเบียนเป็นกรรมสิทธิ์ซื้อขายกัน ปัจจุบันเป็นไร่เป็นนาหมดแล้ว

หลังจากการสร้างเขื่อนชาวบ้านเล่าตรงกันว่า ปลาหลายชนิดหายไปจากลำน้ำชี เช่น ปลากะมัน ปลาแมว ปลาหางพรา การหาปลาในลำน้ำชีลำบากมากขึ้น เพราะนอกจากปลาจะน้อยลงแล้วยังตัวเล็กอีกด้วย สาเหตุที่ปลามีจำนวนน้อยลงชาวบ้านให้เหตุผลว่า การมีเขื่อน น้ำไหลเชี่ยวมาก ทั้งลำน้ำปาวและลำน้ำชี มีวัง (แอ่งน้ำวน) และขอนไม้ในวังจำนวนมาก วังปลาตอง วังแก่นอน วังแกใหญ่ น้ำลึกกว่า 20 ศอก ในหน้าแล้ง ขอนไม้เต็มไปหมด ปลาที่มีที่อยู่อาศัยหลบภัย แต่หลังสร้างเขื่อนน้ำไหลลงช้าลง โคลนตมกลบวังแหล่งนี้หมด หน้าแล้งลึก 7-8 ศอก ขอนไม้ก็ไม่มี ตามบุงตามทามน้ำที่เคย“ออกแก่ง”(น้ำท่วม) ก็ไม่มีป่าทั้งหมด ปลาที่เคยมากับน้ำก็ไม่มี หน้าแล้งตามหนองตามกุดก็ไม่ค่อยจะมีปลาอีก

2. โครงการปรับปรุงเส้นทางคมนาคม

ก่อนที่จะมีเส้นทางติดต่อระหว่างบ้านดินดากับเมืองร้อยเอ็ด และมีรถยนต์คันแรกวิ่งเข้าเมืองวันละ 1 เที่ยว ในปี พ.ศ. 2488 ชาวบ้านในแถบนี้ต้องใช้วิธีเดินเท้า ขี่ม้า และนั่งเกวียน หรือล่องเรือตามลำน้ำชีฝั่งบ้านท่าสะแบง แล้วไปขึ้นรถยนต์ที่วิ่งระหว่างโยธากับเมืองร้อยเอ็ด อาจารย์ลุน นาสีทา อายุ 58 ปี ผู้อำนวยการโรงเรียนบ้านดินดากล่าวว่า

“พ่อเคยเป็นนายฮ้อยเฝ้ารับซื้อข้าวจากชาวบ้านได้ซื้อรถยนต์คันแรกมาวิ่งโดยสาร และบรรทุกสิ่งของ ระหว่างบ้านดินดากับเมืองร้อยเอ็ด แบบไปเช้า เย็นกลับ ในปี พ.ศ. 2488 มีคนจากอำเภอกุฉินารายณ์ อำเภอร่องคำ เดินทางมาอนค่างคิ่นที่บ้านดินดากับเพื่อเดินทางเข้าจังหวัดในตอนเช้า รถเข้าเมืองเที่ยวหนึ่งๆ มีทั้งคน แข่งเปิด แข่งไก่ มัดปอ จีปาตะ เอาเข้าไปขายในเมือง ขายกลับก็ซื้อสินค้าที่จำเป็นเช่น น้ำมัน ก๊าซ ปลาหู น้ำปลา กลับเข้ามาขายในหมู่บ้านด้วย ต่อมาพ่อซื้อโรงสีข้าว เครื่องดีเซล เป็นเครื่องแรกของหมู่บ้านในแถบนี้ ชาวบ้านเขว้า บ้านขมิ้น เลิงคา หาบข้าวมาสีที่นี่หมด ค่าจ้างสี หาบละ 1 บาท ระยะเวลาตั้งแต่ละหมู่บ้านก็มีโรงสีข้าวของตนเอง”

จากคำบอกเล่านี้ชี้ให้เห็นว่า ชุมชนลุ่มน้ำชีและท้องถิ่นอื่นๆ เริ่มมีระบบความสัมพันธ์กับเมืองท่าขึ้น โดยส่งสินค้าเกษตรเข้าสู่เมือง ขณะเดียวกันสินค้าจากเมืองก็เข้าสู่ท้องถิ่น เป็นต้นว่า อาหาร เครื่องนุ่งห่ม ยารักษาโรค เครื่องมือการเกษตร และที่สำคัญคือ บทบาทการค้าข้าวลุ่มน้ำชีหมดความสำคัญลงเนื่องจากมีรถยนต์เข้าไปมีบทบาทแทนเรือ และพ่อค้าท้องถิ่นก็มีโรงสีข้าวในหมู่บ้านทำให้โรงสีไฟซึ่งเคยเป็นศูนย์กลางการค้าข้าวหมดความสำคัญลงไปด้วย

ดังนั้นอาจสรุปได้ว่า การพัฒนาของรัฐหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 ที่ส่งเสริมการผลิตข้าวเพื่อขาย ในประเทศและส่งออกเป็นสินค้าออก โดยการพัฒนาพื้นที่น้ำท่วมเปลี่ยนเป็นที่นา และรัฐวางนโยบายพัฒนาประเทศเพื่อความทันสมัยโดยการปรับปรุงโครงสร้างพื้นฐาน เชื้อเพลิง ถนน ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงชุมชนดังนี้

1. ชาวบ้านมองว่าข้าว เป็นพืชชนิดหนึ่งที่ใช้กินและขายเป็นเงิน ไม่ได้เป็นแม่โพสพต่อไปอีก ความเชื่อและพิธีกรรมการทำนาหายไป

2. กระบวนการค้าข้าวและพืชไร่ เช่น ปอ ขยายพื้นที่เพาะปลูกเพิ่มขึ้น เพราะการคมนาคมขนส่งสะดวก สมัยก่อนการค้าข้าวพ่อค้าจะรวบรวมข้าวจากชาวบ้านบรรทุกเกวียนมาเก็บไว้ในยุ้งฉาง ริมฝั่งแม่น้ำชี เพื่อรอพ่อค้าคนจีนมารับซื้อต่อ บรรทุกเรือกระแจะขายให้โรงสี ซึ่งเห็นฉางข้าว ของป่าตั้งเรียงรายอยู่ 2 ฝั่งแม่น้ำชีไปตลอดสาย แต่เมื่อมีการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐาน การค้าข้าวและสินค้าเกษตรอื่นๆ จึงมีร้านรับซื้ออยู่ริมถนน ขานเมืองร้อยเอ็ด แทนริมฝั่งแม่น้ำชี

3. ความสัมพันธ์ระหว่างคนในท้องถิ่นตาม แม่น้ำชีกับท้องถิ่นอื่นลดความสำคัญลง แม้จะมีการแลกเปลี่ยนทรัพยากรกันก็จะใช้เงินเป็นมาตรฐานในการแลกเปลี่ยน

4. การเข้ามาของพืชเศรษฐกิจ คือ การทำปอ เข้ามาปลูกในปี พ.ศ.2502-2518 ทำให้ป่าตามริมแม่น้ำชีและตามคู ตามทางน้ำและพื้นที่สาธารณะถูกบุกรุกมากขึ้น

5. พันธุ์ข้าวที่มีหลากหลายชนิดลดลงมากกว่าครึ่งหนึ่ง เนื่องจากพื้นที่นาสามารถควบคุมระดับน้ำได้ การทำนาปรังตามทุ่งตามที่เคยทำในอดีตยุติลง

ชุมชนทามลุ่มน้ำชีกับการผลิตข้าวเพื่อการค้า

เมื่อรัฐประกาศแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติมาสร้างตั้งแต่ปี พ.ศ.2504 เป็นต้นมามีผลต่อการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ และระดับของชุมชนทามลุ่มน้ำชีดังนี้

1. ระบบเศรษฐกิจและการดำรงชีพ

ตามที่กล่าวมาแล้วในตอนต้นชาวทามลุ่มน้ำชีได้เปลี่ยนแปลงระบบเศรษฐกิจและการดำรงชีพเข้าสู่ระบบตลาดตั้งแต่เริ่มมีการปรับปรุงโครงสร้างพื้นฐานในท้องถิ่น แต่รูปแบบการทำนาายังต้องใช้แรงงานจากสัตว์และคนในครอบครัว เพียงแต่มีการขยายพื้นที่เพาะปลูกข้าวและพืชไร่เศรษฐกิจอื่นๆเพิ่มเติม แต่การเปลี่ยนแปลงที่ถือว่ามีความสำคัญคือ

1.1 การเปลี่ยนพันธุ์ข้าว ตามคำแนะนำของทางราชการ จากคำบอกเล่าของชาวบ้านพบว่าทางราชการ เจ้าหน้าที่เกษตรอำเภอมาส่งเสริมให้ปลูกข้าวเหนียวพันธุ์ กข 6 ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2509 เพราะเป็นข้าวที่เหนียวนุ่ม รสหอม เป็นที่ต้องการของตลาดมากกว่าพันธุ์ข้าวพื้นเมือง และข้าวเจ้า พันธุ์ข้าวดอกมะลิในปี พ.ศ. 2516 ชาวนายอมรับข้าวทั้งสองพันธุ์ด้วยดี ผลผลิตต่อไร่สูงขึ้น จึงคำบอกเล่าของนายคำสอน กานอุบล บ้านขมิ้นว่า “เปลี่ยนพันธุ์ข้าว กข 6 ตั้งแต่ปี พ.ศ.2510 แต่ก่อนปลูกข้าวที่ ตมขาวได้ข้าวไร่ประมาณ 30-40 ถัง พอเปลี่ยนพันธุ์ใหม่ได้เพิ่มขึ้น 60-70 ถัง แต่ต้องใช้ปุ๋ยเคมีเพิ่มเติม” นายหนู หัตถจรวาย เล่าว่า“เมื่อก่อนก็ปลูกข้าวพื้นเมืองหลายพันธุ์ เห็นเพื่อนบ้านเขาปลูกกันก็ลองปลูก ขายได้ราคาดีกว่า”

1.2 การใช้รถไถนา รถไถนาที่นำมาใช้มี 2 ประเภทคือ รถแทรกเตอร์ล้อยาง ชาวบ้านเรียกว่า รถไถใหญ่ ชาวสุพรรณบุรีนำมารับจ้างปรับที่นาและไถนาเพื่อหว่าน ประมาณปี พ.ศ. 2512 การปรับที่นาเป็นการลงทุนบุกเบิกที่นาให้ราบเสมอกัน เพราะสามารถส่งน้ำจากคลองส่งน้ำเข้านาได้ทุกแปลง นายพิมพ์ ชาลือชัย บ้านดินดำเล่าว่า “มีรถแทรกเตอร์เข้ามารับจ้างประมาณปี พ.ศ. 2512 คนเชื่อว่าผีกลักรถแทรกเตอร์ ซึ่งมีคนกล้านุกฎป่าทามจับจองเป็นที่ของตนเพิ่มขึ้น”

รถไถนาอีกประเภทหนึ่งคือ รถไถนาเดินตามชาวบ้านเรียกว่า “ควายเหล็ก” ทำให้ควายที่ใช้ไถนาดังเดิมหายไป โดยให้เหตุผลว่า ควายหาที่เลี้ยงลำบาก ที่สาธารณะที่เคยมีกับกุกฎบุกเบิกเป็นที่นา เป็นไรหมดแล้ว กรณีบ้านสีฐาน เดิมมีควายครอบครัวละ 4-5 ตัว ปัจจุบันเหลือควายซึ่งไม่ได้ใช้ลากไถเพียง 2 ตัว แต่มีรถแทรกเตอร์เดินตามจำนวน 170 คันต่อหมู่บ้าน โดยเฉลี่ยมีเกือบทุกหลังคาเรือน

1.3 มีโครงการสูบน้ำด้วยไฟฟ้า สามารถปลูกข้าวทั้งนาปีและนาปรัง โครงการไฟฟ้าเข้าสู่หมู่บ้าน ประมาณปี พ.ศ. 2526 ชาวนาสามารถทำนาได้ทั้งนาปี นาปรัง ส่วนใหญ่ปลูกข้าวเจ้าหอมมะลิ 105 ส่วนข้าวเหนียวทำเพียง 2-3 ไร่ ถ้าน้ำไม่ท่วมก็พอกินตลอดปี

แม้ว่าชุมชนทามแม่น้ำชียังประสบปัญหาเรื่องน้ำท่วมตลอดมา เช่น ปี พ.ศ. 2521 2523 2544 และ 2545 ชาวนาปีได้รับความเสียหายเกือบหมด พอน้ำลด ก็สามารถทำนาปรังได้เนื่องจากมีการสูบน้ำด้วยไฟฟ้า ส่วนในตำบลดงสิง บ้านสีฐาน บ้านแวง และบ้านโนนเมือง โครงการชลประทานลำปาวขยายเขตคลองส่งน้ำเข้ามาในปี พ.ศ.2525 สามารถปลูกข้าวนาปรังได้ดี ชาวบ้านเล่าว่า “ถ้าน้ำท่วมปีใด นาปรังได้ผลดี ใ้ปุ๋ยก็น้อย เพราะได้ปุ๋ยจากธรรมชาติ ทุกวันนี้คนมีนามาก ทำนาปีเพียงเล็กน้อย ถ้าน้ำท่วมจะขาดทุนมาก รอทำนาปรังจะดีกว่าไม่ต้องเสี่ยง

1.4 การจ้างแรงงาน จากการจัดเวทีครั้งที่ 2 ชาวบ้านมีความเห็นตรงกันว่า “ การทำนาปัจจุบันต้องจ้างแรงงานทุกขั้นตอน เนื่องจากลูกหลานไปทำงานกรุงเทพ ส่งค่าจ้างมาให้ ค่าจ้างไถนา ตำนาน เกี่ยวข้าว คำนวดข้าว แม้จะมีนาของตนเองก็ไปรับจ้างนาผู้อื่นก่อน เมื่อทำนาตนเองก็ต้องจ้างแรงงานจากเจ้าของนาผู้อื่นเหมือนกัน

1.5 การขายข้าว การขายข้าวสมัยก่อนเราเลือกกินจึงขาย ซึ่งไม่ค่อยคิดกำไร ชาตุน พ่อค้ามารับซื้อถึงบ้าน แต่เดี๋ยวนี้ทำนาจนลงทุกปี เพราะปีไหนข้าวราคาไม่ดีก็ชาตุน ราคาขายขึ้นอยู่กับโรงสี ดันหนึ่งหัก 200 กิโลกรัม รัฐตั้งราคาไว้อย่างหนึ่ง แต่ร้านค้าคนจีนรับซื้ออีกราคาหนึ่ง แต่ก็จำเป็นต้องขาย เพราะต้องการนำเงินไปใช้หนี้

แนวคิดของท้องถิ่นในการจัดการน้ำท่วม

แนวคิดของชาวบ้านที่ได้รับผลกระทบจากปัญหาน้ำท่วมเกิดจากสำนึกร่วม จากการได้รับข่าวสารข้อมูล จากสื่อต่าง ๆ ตลอดจนเครือข่ายขององค์กรต่าง ๆ ทำให้ทราบข้อมูลข่าวสารมากขึ้นเป็นสำคัญ และนำข้อมูลมาสังเคราะห์ปัญหาการจัดการน้ำของรัฐ ทีมวิจัยได้รับฟังความคิดเห็นของชาวบ้าน ซึ่งสรุปได้ 3 ประเด็น คือ

1. รัฐบาลจัดการน้ำผิดพลาด

ในประเด็นนี้ชาวบ้านมองว่า เท่าที่เกิดน้ำท่วมใหญ่ ในปี พ.ศ. 2521 2523

2544 และ 2545 ปัญหาเกิดจากเขื่อนขนาดใหญ่ 2 เขื่อน คือ เขื่อนอุบลรัตน์ และเขื่อนลำปาวเขื่อนทั้งสองต้องการนำต้นทุนในการผลิตกระแสไฟฟ้าและเพื่อการชลประทาน จำเป็นต้องมีน้ำเพียงพอตลอดปี ดังนั้นในปีที่คาดการณ์เกิดฝนตกหนัก จนเขื่อนไม่สามารถรับน้ำต่อไปอีก ก็ระบายน้ำออกมาในช่วงแม่น้ำชี แม่น้ำปาวก็เกือบจะล้นตลิ่งอยู่แล้ว ทำให้เกิดน้ำท่วมอย่างฉับพลัน ไร่นา และที่อยู่อาศัยของชาวบ้านเสียหาย เมื่อเป็นเช่นนี้ รัฐควรรับผิดชอบต่อความเสียหายที่จะเกิดขึ้น

2. ปัญหาการแย่งน้ำระหว่างเมืองกับชนบท

ปัญหาที่ชาวบ้านวิเคราะห์ว่า ความแห้งแล้งในภาคอีสานระหว่างปี พ.ศ. 2527 ถึง 2530 น้ำในแม่น้ำชี แห้งขอดลงอย่างรวดเร็ว เขื่อนที่มีอยู่ก็ไม่ปล่อยน้ำลงมา อ้างว่าไม่เพียงพอต่อการผลิตไฟฟ้า และส่งน้ำให้เกษตรกรในฤดูแล้ง ขณะเดียวกันการประปาส่วนภูมิภาคก็ต้องการน้ำดิบเพื่อผลิตน้ำประปาให้เขตเมือง และชาวนาก็ต้องการสูบน้ำเพื่อปลูกข้าวนาปรัง ดังนั้นรัฐจึงสร้างเขื่อนปิดกั้นลำน้ำชีไว้เป็นตอน ๆ เพื่อให้มีน้ำตลอดฤดูแล้ง ส่วนเขื่อนในเขตพื้นที่ศึกษาอยู่ได้บ้านคุยค้อ ประมาณ 10 กิโลเมตร คือ เขื่อนร้อยเอ็ด ชาวบ้านเห็นว่าราชการออกแบบผิด คือ ประตูเปิดเปิดน้ำยกไม่พ้นระดับน้ำสูงสุดในฤดูน้ำหลาก กลายเป็นอุปสรรคต่อการระบายน้ำ การก่อสร้างก็ไม่เคยถามความคิดเห็นจากชาวบ้านเลย เพราะเขาต้องการกักน้ำไว้ใช้เฉพาะฤดูแล้งเท่านั้น

3. การสร้างพนังกั้นน้ำชี ไว้ ตลอดแนวสองฝั่งแม่น้ำ เปรียบเหมือนน้ำไหลในรางน้ำขายคาบ้าน ถ้าฝนตกหน้าน้ำก็ล้น สมัยก่อนเมื่อน้ำหลากก็จะไหลออกตามทุ่งตามลำน้ำ สมัยนี้บังคับให้น้ำไหลตามร่องน้ำเท่านั้น ระดับน้ำจึงสูงขึ้นอย่างรวดเร็ว แม้แต่ประตูน้ำบ้านปากมุงก็เปิดให้น้ำออกแม่น้ำชีไม่ได้ เพราะระดับน้ำชีสูงกว่าน้ำในลำห้วย พนังกั้นน้ำก็ไม่มีความประโยชน์เพราะน้ำยังท่วมไร่นาเหมือนเดิม

4. การสร้างสะพานและถนนข้ามแม่น้ำชี เพราะชาวบ้านต้องการข้ามไปหากันได้สะดวก แต่สร้างสะพานอยู่ระดับเดียวกับตลิ่ง และทำถนนไม่มีสะพานระบายน้ำ เมื่อน้ำมาก็ท่วมทั้งถนนและสะพาน ตอนนี้กำลังก่อสร้างสะพานบ้านคุยค้ออีก บ้านเลิงคา บ้านดินดำที่อยู่เหนือสะพาน จะท่วมหนักขึ้นอีก

แนวทางแก้ไขชาวบ้านเสนอว่า ปล่อยให้สิทธิของน้ำไหลไปตามธรรมชาติ การไม่เคารพสิทธิของธรรมชาติ เหมือนปู่ ย่า ตา ยาย เหมือนผีไกรธ จึงลงโทษพวกเราอย่างนี้

พวกเราเคยไปร้องเรียนเจ้าหน้าที่ฝ่ายร้อยเอ็ด เพื่อให้เปิดแม่น้ำชีเก่า (การสร้างฝายต้องปิดทางน้ำสายเดิม แล้วขุดร่องน้ำใหม่เพื่อสร้างเขื่อนทดน้ำ) ทำเป็นฝายน้ำล้น ทางราชการก็ไม่สนใจ หน้าแล้งเหนือเขื่อนต้องการให้น้ำลดลงอีก 1 เมตร เพราะท่วมพืชผักที่ปลูกตามตลิ่ง เขาก็ไม่ดำเนินการแต่อย่างใด

4. เปรียบเทียบสภาพพื้นที่ของทั้งสองพื้นที่ระหว่างภูมิโนนาทามและภูมิโนเวคตินเค็ม : บริบทของการตั้งถิ่นฐาน

4.1) ภูมิโนเวคตินเค็ม

ยุคก่อนประวัติศาสตร์ ภูมิโนนาทามลุ่มน้ำชีตอนกลางมีร่องรอยของการตั้งถิ่นฐานของชุมชนตามโนนาทามริมแม่น้ำปาวและแม่น้ำชี ที่บ้านโนนเมือง บ้างเลิงคา ร่องรอยที่เชื่อว่ามีคนอาศัยอยู่ คือ โนนทามที่มีคูน้ำล้อมรอบ เศษหม้อ ไห ข้าวที่บรรจุในหม้อดิน โครงกระดูก ฝังอยู่ใต้ดิน ส่วนภูมิโนเวคตินเค็มมีหลักฐานการตั้งถิ่นฐานของคนยุคก่อนประวัติศาสตร์เช่นเดียวกัน คือ ทุ่มเมืองเพี้ย ที่บ้านเมืองเพี้ยพบเศษหม้อ ไห กระดุกมนุษย์ กระดุกสัตว์ พรพุทธรูปหินทราย รอบหมู่บ้านมีคูน้ำล้อมรอบ รอบ ๆ บ่อกระฐินเป็นเนินดินที่มีการถลุงเหล็ก ชาวบ้านเรียกว่าโนนชีเหล็ก บริเวณใกล้เคียงกันพบเศษหม้อ ไห กองทับถมกันเป็นเนินดินเรียกว่า โนนหม้อ และโนนฟ้าระวีม พบใบเสมาหินทราย 6 หลัก ทางเหนือโนนฟ้าระวีมประมาณ 4 กิโลเมตร เป็นโนนพระเจ้าใหญ่ผือบัง พระพุทธรูปหินทรายและไหโบราณสถานที่ตั้งกล่าวเป็นที่เคารพยำเกรงของผู้คนที่อาศัยอยู่ในท้องถิ่นนี้ไม่มีใครกล้าเข้าไปทำลาย เพราะเป็นสมบัติที่มีเจ้าของจนถึงปัจจุบัน

ยุคการตั้งถิ่นฐานของคนลาว ภูมิโนเวคตินทั้งสองแห่งมีกลุ่มคนลาวเข้ามาตั้งถิ่นฐานในเวลาใกล้เคียงกัน คือ ช่วงแขวงบาดาล คนลาวกลุ่มแรกที่เข้ามาตั้งถิ่นฐาน คือ บ้านสีถาน ทั้งอพยพมาจากเวียงจันทน์ ประมาณ พ.ศ. 2340 จากนั้นก็กระจายไปบุกเบิก จัปจ้อง พื้นที่ทำนาในเขตทุ่งแขวงบาดาล กลายเป็นหมู่บ้านต่าง ๆ ลุ่มน้ำชีที่มาจากเครือข่าย ระหว่างปี พ.ศ. 2340 – 2430 ขณะเดียวกันก็มีกลุ่มคนลาวจากจังหวัดร้อยเอ็ดเข้ามาสมทบ เช่น บ้านหมู่น บ้านหนองหญ้าม้า บ้านปลาผา

ทุ่งเมืองเพี้ย กลุ่มคนลาวเข้ามาตั้งถิ่นฐานกลุ่มแรกคือกลุ่มคนที่อพยพมาจากสุวรรณภูมิ ประมาณปี พ.ศ. 2360 ตั้งถิ่นฐานซ้อนทับอยู่บนพื้นที่ที่มีคนอยู่อาศัยมาก่อนต่อมา คนจากบ้านเมืองเพี้ยส่วนหนึ่งย้ายไปอยู่ใกล้หนองกรองแก้ว ตั้งบ้านเรือนเป็นอำเภอชนบทในเวลาต่อมา ส่วนอีกกลุ่มหนึ่งอพยพมาจากอุบลเมื่อพบพื้นที่อุดมสมบูรณ์รอบหนองน้ำ ตั้งบ้านเรือนขึ้นรอบหนองน้ำ ตั้งชื่อว่า หนองตุ เพราะมีต้นประดู่ขนาดใหญ่จำนวนมาก ตั้งชื่อหมู่บ้านว่าตุใหญ่ เมื่อคนบ้านตุใหญ่มีจำนวนมากขึ้นก็แยกขยายไปอยู่ตามไร่นา ตั้งบ้านเรือนเป็นหมู่บ้านใหม่คือบ้านตื้น้อย บ้านขามเรียน

ส่วนอีกกลุ่มหนึ่งอพยพมาจากบ้านไผ่เก่า ตั้งบ้านเรือนอยู่ที่บ้านหัวนาคำ พ.ศ. 2430 ปรากฏว่าอยู่ไม่นานเนื่องจากดินเป็นโคลนตมและย้ายหมู่บ้านไปที่บ้านโนนจั่ว พ.ศ. 2474 เมื่อหมู่บ้านขยายตัวมากขึ้นซึ่งแยกเป็นคุ้มต่าง ๆ และตั้งชื่อหมู่บ้านภายหลังเป็น 3 หมู่บ้าน คือ บ้านหัวหนอง บ้านโนนจั่ว และบ้านหนองนาวั ส่วนบ้านโนนขาและบ้านหนองร้านหญ้า เป็นกลุ่มคนที่อพยพมาจากบ้านกึ่ง เพื่อจับจองที่ดินป่าโคกขอบทุ่งเมืองเพี้ย

ส่วนอีกกลุ่มหนึ่งเป็นชาวไทยโคราชแถบอำเภอจักราช เป็นกรรมกรสร้างทางรถไฟมาถึงบ้านไผ่ เห็นว่าบริเวณบ่อภูมิดินเกลือที่อุดมสมบูรณ์ และเคยชวนกันมาตั้งรกรากอยู่ในบริเวณนี้ ประมาณ พ.ศ. 2475 ฤดูฝนไม่ได้ทำนาเกลือก็อาศัยรับจ้างทำนา เลี้ยงวัว ควาย ให้ชาวบ้านตุน้อย ฤดูแล้งต้มเกลือแลกข้าว ต่อมายึดที่สาธารณะประโยชน์ที่อยู่ใกล้ฟาร์มจึง เป็นที่อยู่อาศัยตั้งเป็น หมู่บ้านบ่อภูมิดิน ปัจจุบันมี 27 หลังคาเรือน ชาวบ้านกลุ่มนี้ว่า “พวกไทยโคราช” ซึ่งเป็นคนเพียงกลุ่มเดียวที่ยังยึดอาชีพต้มเกลือในบ่อภูมิดิน

4.2) ฐานทรัพยากรในการดำรงชีวิต

กรณีท้องถื่นภูมิดินแบบน้ำท่วมหรือป่าทามลุ่มน้ำชีตอนกลาง เขตจังหวัดร้อยเอ็ดและจังหวัดกาฬสินธุ์ บริเวณลำน้ำบรรจบแม่น้ำชีพื้นที่ประมาณ 80 ตารางกิโลเมตร หรือ 52,000 ไร่ น้ำท่วมในฤดูฝนเกือบทุกปี สภาพภูมิประเทศเป็นที่ลุ่ม มีชื่อตามท้องถื่นที่ชาวบ้านเรียกได้แก่ ป่าทาม ดอน โนน คุย เลิง มีน้ำท่วมในเดือนกันยายน – ตุลาคม พืชพรรณธรรมชาติเป็นไม้ทมน้ำท่วมหลากหลายพันธุ์ ส่วนใหญ่เป็นไม้พุ่มสูงประมาณ 2 – 3 เมตร ขึ้นหนาแน่นเป็นที่อยู่ของสัตว์จำพวก อีเห็น หนู พังพอน และนกชนิดต่าง ๆ อุดมสมบูรณ์ด้วยปลานานาชนิด ในป่าบุง ป่าทามในลำน้ำชีลำน้ำปาว

ฐานทรัพยากรเหล่านี้คนท้องถื่นอยู่เขตป่าบุงป่าทามได้ใช้ประโยชน์ในการดำรงชีวิต โดยอาศัยองค์ความรู้ที่หยั่งรากลึกของคนในท้องถื่น และมีการปรับใช้องค์ความรู้อยู่อย่างสม่ำเสมอจนกลายเป็นวัฒนธรรมของท้องถื่นเขตนาทาม ซึ่งมีวัฒนธรรมข้าวนาทามคืออาศัยการปลูกข้าว ในขณะที่น้ำลดของเดือนพฤศจิกายน – ธันวาคม หว่านเมล็ดข้าวลงในโคลนตมและอาศัยความชุ่มชื้นของดินในการเจริญเติบโต จนกระทั่งเก็บเกี่ยวในเดือนกุมภาพันธ์ – มีนาคม เป็นต้น

ทรัพยากรธรรมชาติที่มีอย่างอุดมสมบูรณ์อีกอย่างหนึ่งของทามแม่น้ำชีคือปลานานาชนิด คนท้องถื่นจะมีความรู้เกี่ยวกับปลาแต่ละชนิดที่อาศัยอยู่ใน “น้ำแก่ง” (น้ำในป่าบุงป่าทามในฤดูน้ำหลาก) และปลาที่อาศัยอยู่ในลำแม่น้ำ รู้จักอาหารที่ปลากินเพื่อใช้เป็นเหยื่อในการจับตลอดจนรู้จักพฤติกรรมของปลาแต่ละจำพวก เพื่อพัฒนาเครื่องมือในการไล่ล่าตามฤดูกาลเมื่อจับปลาได้ยังมีความรู้ว่าเป็นปลาชนิดใดกินแล้วอร่อย ปลาชนิดใดควรจะใช้ประโยชน์ในด้านใดบ้าง ตัวอย่าง เช่น รู้จักการถนอมอาหารในฤดูที่มีปลาขาดแคลนด้วยการทำปลาร้า ปลาต้ม ปลารมควัน ฯลฯ ตลอดจนการนำปลาที่มีอยู่อย่างเหลือเพื่อไปแลกหาทรัพยากรที่ภูมิดินอื่นโดยการสร้างเครือข่ายความสัมพันธ์ของคนนอกท้องถื่น เพื่อเป็นหลักประกันความมั่นคงทางอาหาร

คนในท้องถื่นรู้จักการใช้ประโยชน์พืชพรรณที่มีหลากหลายในป่าบุงป่าทาม ทั้งในด้านอาหาร ยา รักษาโรค ที่อยู่อาศัย และเครื่องใช้ไม้สอยต่าง ๆ จากการศึกษาของประสิทธิ์ คุณรัตน์ พบว่า พืชพันธุ์ป่าบุงป่าทามมีกว่า 100 ชนิด ในจำนวนนี้เป็นพืชสมุนไพรของชุมชนกว่า 80 ชนิด (ประสิทธิ์ คุณรัตน์ : 2540)

กรณีของท้องถื่นคอนช้างแห้งแล้งและดินเค็มทุ่งเมืองเพี้ย ฐานทรัพยากรของท้องถื่น คือ เกลือและป่าโคก อันที่จริงช้างคืออาชีพหลักของคนในท้องถื่นนี้ คือปลูกข้าวแบบนาดอนเพื่อบริโภค แต่สภาพธรรมชาติไม่เอื้ออำนวยต่อการปลูกข้าวเนื่องจากดินเค็มและฝนตกน้อยกว่าบริเวณอื่น ๆ จึงปลูกข้าวไม่เพียงพอต่อการบริโภค จึงผลิตเกลือซึ่งเป็นทรัพยากรที่มีอยู่อย่างอุดมสมบูรณ์เพื่อแลกเปลี่ยนข้าวกับภูมิดินอื่น ความรู้การผลิตเกลือเป็นองค์ความรู้ที่สืบทอดมาจากบรรพบุรุษ แล้วถ่ายทอดไปสู่ลูกหลาน ความรู้เหล่านี้ได้ปรับปรุงเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา

เขารู้ว่าบริเวณใดในแถบทุ่งเมืองเพียเป็นบริเวณที่ผลิตเกลือได้คุณภาพดีที่สุด ควรผลิตในช่วงเวลาใดและใช้การผลิตโดยกรรมวิธีใด ตามที่ได้กล่าวมาแล้วในบทก่อน

เนื่องจากธรรมชาติไม่เอื้ออำนวยต่อการผลิตข้าว แต่เขตที่มีทุ่งหญ้าและป่าโคกอุดมสมบูรณ์ในอดีตซึ่งเหมาะแก่การเลี้ยงวัว ควาย แบบปล่อยให้เล็มหญ้าตามทุ่ง จากการสัมภาษณ์และจัดเวทีพบว่าในอดีตครอบครัวหนึ่ง ๆ มี วัว ควาย ประมาณ 100 – 200 ตัว เพื่อขายให้กับพ่อค้า (นายฮ้อย) เพื่อไล่ต้อนลงสู่ที่ราบภาคกลาง ความอุดมสมบูรณ์ของป่าโคกในอดีตถูกตัดมาเป็นเชื้อเพลิงในการต้มเกลือ จนในที่สุดกลายเป็นเขตทุ่งโล่งและดินเค็ม การขาดพืชน้ำในการต้มเกลือจึงเป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้การผลิตเกลือที่เคยรุ่งเรืองมาในอดีตซบเซาลงจนเกือบจะเลิกรากันไปในที่สุด

4.3 ความเชื่อและพิธีกรรม

เนื่องจากทั้งสองพื้นที่ศึกษาเป็นสังคมชาวนาลาวที่อพยพเข้ามาสู่ลุ่มน้ำชีเมื่อ 200 ปี ที่ผ่านมามียึดมั่นขนบธรรมเนียมประเพณีแบบลาวดั้งเดิมคือ ประเพณี “ฮีดสิบสอง คองสิบสี่” อย่างเหนียวแน่น ทั้งมีความเชื่อเรื่องศาสนาพุทธแบบเถรวาท แถน เทวดาและนับถือผี ผสมผสานกันไปซึ่งแสดงออกเป็นสังคมประเพณีที่เห็นได้ชัดเจน การนับถือผีซึ่งไม่ใช่เรื่องมลายในสังคมชาวนา ผีจึงเป็นสัญลักษณ์ของอำนาจที่ควบคุมพฤติกรรมของมนุษย์และควบคุมการใช้ทรัพยากรของมนุษย์ด้วย พิธีเลี้ยงผีจึงเป็นภาษาที่สื่อความสัมพันธ์เชิงอำนาจ ดังนั้น ความเชื่อและพิธีกรรม เลี้ยงผีจึงเป็นภูมิปัญญาท้องถิ่น ในกรณีท้องถิ่นแห่งแล้งและดินเค็ม ก็มีความเชื่อและพิธีกรรมในการเลี้ยงผีเช่นเดียวกัน โดยเฉพาะเจ้าปู่ฟ้าระจิม ซึ่งเป็นที่เคารพยำเกรงของคนในท้องถิ่นนี้มาก ผีโนบ่อ (เนินดินที่ชาวบ้านเชื่อว่าเป็นแหล่งต้มเกลือของคนสมัยโบราณ) นอกจากนี้ยังมีพระพุทธรูปหินทราย 2 องค์ คือพระพุทธรูปมิ่งมงคลบ้านเมืองเพีย และพระเจ้าใหญ่ผือบั้งบ้านหนองร้านหญ้า โดยเฉพาะพระเจ้าใหญ่ผือบั้งเป็นพระคู่บ้านของอำเภอบ้านไผ่

4.4 ความสัมพันธ์ทางสังคม

ท้องถิ่นน้ำท่วมทามซึกกับท้องถิ่นแห่งแล้งดินเค็มเป็นกลุ่มคนลาวที่อพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐาน ตามความสัมพันธ์ของระบบเครือญาติโดยทางสายเลือด และสัมพันธ์กันโดยการแต่งงาน เรียกว่า “เป็นดองกัน” ความสัมพันธ์ลักษณะนี้เป็นการช่วยเหลือเกื้อกูลกันในการดำเนินกิจกรรมต่าง ๆ เช่น ลงแขก ดำนา เก็บเกี่ยวพืชผล ปลูกบ้าน งานศพ เป็นต้น นอกจากนี้ความสัมพันธ์ทางสังคมใน “ระบบเสีย” ทั้งในระแวกบ้านและต่างถิ่น เสียต่างท้องถิ่นทำให้เกิดความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจในการแลกเปลี่ยนทรัพยากร เช่น กลุ่มคนในท้องถิ่นแห่งแล้ง ดินเค็ม นำเกลือไปแลกข้าวแถบอำเภอกุฉินาราย อำเภโพนทอง เป็นต้น

สรุป

ลุ่มน้ำชีมีความหลากหลายภูมินิเวศ ผู้คนเข้ามาตั้งถิ่นฐานใช้ประโยชน์ทรัพยากรธรรมชาติ มาตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์ถึงปัจจุบัน ภายใต้ภูมินิเวศที่อุดมสมบูรณ์ในอดีตประชากรยังเบาบาง ผู้คนอาศัยอยู่ในแต่ละภูมินิเวศได้ศึกษาเรียนรู้การใช้ทรัพยากรที่อยู่ในภูมินิเวศของตนสร้างสมและถ่ายทอดการใช้ประโยชน์ทรัพยากรเพื่อดำรงชีวิต จนกลายเป็นวัฒนธรรมของท้องถิ่น

เมื่อขาดแคลนหรือประสบภัยธรรมชาติ ก็สร้างสัมพันธ์เครือข่ายภายในท้องถิ่นและต่างท้องถิ่น ภายใต้กระแสการเปลี่ยนแปลงไปสู่ความทันสมัยประกอบกับผู้คนมีจำนวนมากขึ้น การเคลื่อนย้ายทรัพยากรจากท้องถิ่นหนึ่งไปสู่ท้องถิ่นหนึ่งที่เรียกว่าระบบการค้าสะดวกขึ้น ส่งผลยังให้ทรัพยากรธรรมชาติ

ทรุดโทรม ผลผลิตต่ำ รายได้ต่ำ และมีการแย่งชิงกันมากขึ้น จนในที่สุดชุมชนท้องถิ่นพึ่งพาทรัพยากรจากภายนอกท้องถิ่นมากขึ้น จนไม่สามารถพึ่งตนเองได้

ตาราง เปรียบเทียบการใช้ประโยชน์ทรัพยากรธรรมชาติท้องถิ่นทามชี กับท้องถิ่นดินเค็ม

	ท้องถิ่นทามชี	ท้องถิ่นดินเค็ม
ภูมิโนเวศ	ที่ลุ่มน้ำท่วมขังในฤดูฝน ป่าบึงป่าทาม	ทุ่งโล่ง ค่อนข้างแห้งแล้ง ดินเค็มป่าโคก
การตั้งถิ่นฐาน	มีร่องรอยของชุมชนโบราณตั้งอยู่ตามโนนทาม บ้านโนนเมือง บ้านเลิงคา กลุ่มคนลาวอพยพมาจากบ้านแกกลางหมื่น ตั้งถิ่นฐานในทามลำปาว และแม่น้ำชี กลุ่มคนจากร้อยเอ็ดเข้ามาสมทบภายหลัง	มีร่องรอยชุมชนโบราณตั้งอยู่ในโนนบ้านเมืองเพี้ย โนนฟ้าระวี และโนนพระเจ้าใหญ่ผือป่อง กลุ่มคนอพยพมาจากสุวรรณภูมิ และบ้านไผ่เก่า และมีกลุ่มคนไทโคราชมาสมทบภายหลัง
วัตถุประสงค์การอพยพ	บุกเบิก จ้างจองพื้นที่ทำมาหากินตามบึงทามแม่น้ำชี	บุกเบิก จ้างจองพื้นที่ทำมาหากิน ตามที่ราบ ดินเค็ม
ฐานทรัพยากร	ที่ราบลุ่มอุดมสมบูรณ์ ปลุกข้าวนาทาม หาปลาตามแม่น้ำและบึงทามใช้ไม้และเก็บบาของป่าตามบึงทาม	ที่ราบสำหรับปลุกข้าวนาแห้ง ดินเค็มสำหรับต้มเกลือ ป่าโคก เลี้ยงสัตว์
วัฒนธรรมท้องถิ่น	วัฒนธรรมนาทาม วัฒนธรรมปลา (ผลิตเพื่อยังชีพ)	วัฒนธรรมข้าวนาแห้ง วัฒนธรรมเกลือ (ผลิตเพื่อยังชีพ)
ศาสนาและความเชื่อ	พุทธศาสนา ลัทธิพราหมณ์และความเชื่อผี	พุทธศาสนา ลัทธิพราหมณ์ และความเชื่อผี
ความสัมพันธ์ทางสังคม	ความสัมพันธ์ในแนวราบแลกเปลี่ยนทรัพยากรในท้องถิ่นโคกและกฎนโยบายการพัฒนาของรัฐ	ความสัมพันธ์ในแนวราบ และเปลี่ยนทรัพยากรในท้องถิ่นโคกและกฎ
การเปลี่ยนแปลงระบบการผลิตฐานทรัพยากร	ผลิตข้าวอย่างเข้มข้นเพื่อการค้าป่าบึงป่าทาม กลายเป็นนาข้าวชนิดและประมาณของปลาลดลง (พึ่งทรัพยากรนอกท้องถิ่น)	นโยบายการพัฒนาของรัฐผลิตเกลือเพื่อการค้าการกระจายของความเค็มเกิดปัญหานาข้าวและการต้มเกลือ (พึ่งทรัพยากรนอกท้องถิ่น)
ความสัมพันธ์ทางสังคม	ความสัมพันธ์ทางสังคมเป็นแบบแนวตั้ง ฟังฟังผู้มีอำนาจและระบบตลาด	ความสัมพันธ์ทางสังคมเป็นแนวตั้ง ฟังฟังผู้มีอำนาจและระบบตลาด
กิจกรรมท้องถิ่นที่แก้ไขปัญหา	ประกาศเขตอนุรักษ์พันธุ์ปลาหน้าวัดเผ่าระวังคนนอกท้องถิ่นใช้เครื่องมือจับปลาผิดกฎหมายเรียกร้องแก้ปัญหา น้ำท่วมอันเกิดจากเขื่อนและฝายร้อยเอ็ด	เรียกร้องให้รัฐแก้ปัญหาดินเค็ม

5. สำเนาร่วมของท้องถิ่น : การรื้อฟื้นพลังของชุมชนเพื่อการสร้างรูปแบบที่เหมาะสมในการใช้ประโยชน์จากทรัพยากร

ข้อค้นพบของชุมชน

1. ชุมชนแต่ละชุมชนที่เข้าร่วม ล้วนแล้วแต่มีเส้นทางประวัติศาสตร์ร่วมกัน อันนำมาสู่การค้นพบประวัติศาสตร์ท้องถิ่นร่วมกันของแต่ละชุมชนมีความเป็นท้องถิ่นในเชิงเครือญาติและวัฒนธรรมร่วมกันในลักษณะที่สูงมาก เช่น กลุ่มพื้นที่ดินเค็มและวัฒนธรรมเกลือมีความผูกพันกันในระบบเครือญาติและมีฐานทรัพยากรในการประโยชน์ร่วมกันคือ บ่อเกลือ หรือชุมชนในบริเวณพื้นที่น้ำท่วมและวัฒนธรรมข้าว นาทามก็มีประวัติความเป็นมาของการตั้งถิ่นฐานร่วมกันในรูปแบบของบ้านพี่ บ้านน้อง และมีวัฒนธรรมของการทำนาทามร่วมกัน

2. ชุมชนแต่ละชุมชนมีประวัติศาสตร์ความเป็นมาที่ยาวนาน แต่ปัจจุบันชุมชนที่เป็นพื้นที่ศึกษาแล้วแล้วแต่ประสบปัญหาเรื่องการขาดการเชื่อมโยงประวัติศาสตร์ความเป็นมาของชุมชนเชื่อมสู่ปัจจุบัน ทำให้ความเป็นประวัติศาสตร์ท้องถิ่นคลายความสำคัญลงไป

3. กลุ่มเป้าหมายที่เข้าร่วมล้วนแต่มีความกระตือรือร้นในการบอกเล่าถึงประวัติศาสตร์ความเป็นมาของตนเองและชุมชน พร้อมทั้งกล่าวว่าหากไม่มีเวทีแห่งนี้ตนเองก็ไม่รู้จะไปบอกเล่าเรื่องราวความเป็นมาหรือรากเหง้าของตนเองให้ใครฟัง เพราะลูกหลานสมัยนี้เขาดำรงไม่ได้ให้ความสนใจที่จะฟังเรื่องราวของบรรพบุรุษตนเอง

4. กลุ่มเป้าหมายคาดหวังว่าโครงการวิจัยจะสามารถสะท้อนสภาพความเป็นมาของชุมชนเพื่อให้ไปทบทวนให้กับคนรุ่นลูกหลานได้เรียนรู้และเข้าใจถึงที่มาที่ไปของชุมชนตนเอง

ข้อค้นพบของคณะวิจัยต่อการจัดเวทีในครั้งนี้

1. ชาวบ้านมีความกระตือรือร้นในการนำเสนอข้อมูลความเป็นมาของท้องถิ่นตนเอง

2. ชาวบ้านที่เป็นกลุ่มเป้าหมายที่เป็นผู้รู้ ผู้สูงอายุ มีความยินดีในการถ่ายทอดเรื่องราวและความเป็นมาของตนเอง

3. คณะวิจัยได้ค้นพบจุดร่วมของประวัติศาสตร์ท้องถิ่นของชุมชนในเขตพื้นที่แหล่งแล้ง พบว่าเกลือเป็นฐานร่วมของการใช้ทรัพยากรในพื้นที่ และมีตมฟ้าระงมเป็นฐานของวัฒนธรรมร่วมในพื้นที่ เป็นต้น

1) พบว่าในชุมชน/ท้องถิ่นมีฐานทรัพยากรที่มีความหลากหลายและแตกต่างกันไปตามลักษณะภูมินิเวศ เช่นภูมินิเวศในเขตแหล่งแล้ง พบว่า ชุมชนในบริเวณนั้นเลือกตั้งถิ่นฐานด้วยฐานทรัพยากร 2 ลักษณะ คือ

(1) เลือกพื้นที่ที่มีความอุดมสมบูรณ์ในทรัพยากรป่าไม้ และแหล่งน้ำ

(2) เลือกทรัพยากรที่จะเป็นหลักประกันในการดำรงชีวิตและเป็นทรัพยากรที่มีความจำเป็นต่อการดำรงชีวิตและเป็นทรัพยากรที่หายาก มีความโดดเด่น เช่นทรัพยากรเกลือ

2) ชุมชนดังกล่าวล้วนประสบปัญหาภัยแล้งและน้ำท่วม ซึ่งชุมชนก็มีวิถีในการดำรงชีวิตเพื่อการปรับตัวได้แก่

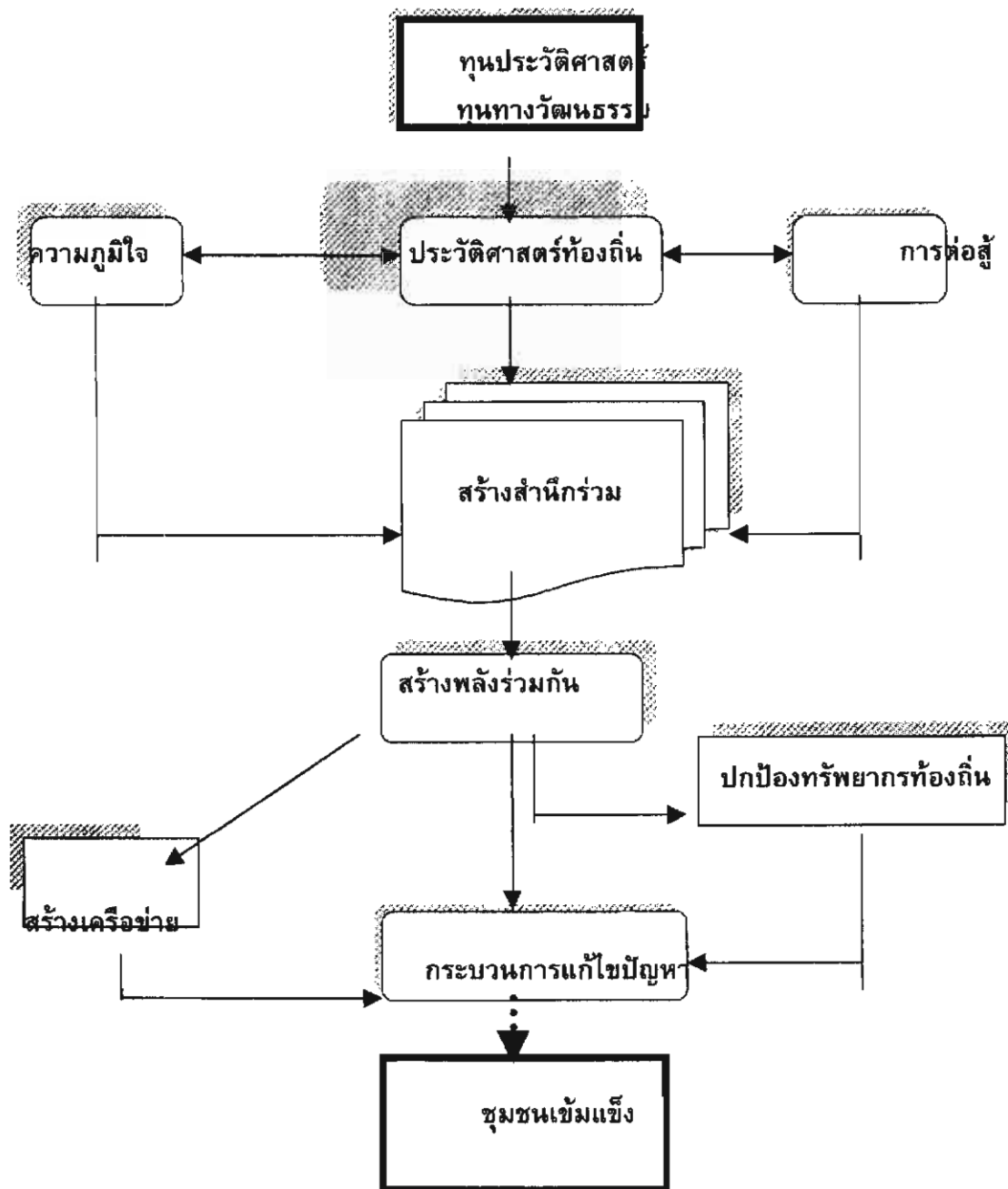
(1) การนำเอาทรัพยากรที่เป็นผลผลิตส่วนเกินไปแลกเปลี่ยนกับทรัพยากรที่ชุมชนตนเองขาดแคลนส่งผลต่อการเกิดขึ้นของเครือข่ายทางสังคมเพื่อ

การแลกเปลี่ยนผลผลิตขึ้น เช่น การเอาเกลือไปแลกข้าว หรือการเอาปลาไปแลกข้าว

- (2) ชุมชนแต่ละชุมชนเมื่อประสบปัญหาภัยแล้งและน้ำท่วมจะมีกลุ่มคนบ้างจำพวกอพยพไปหาบ้านใหม่ เช่น อพยพย้ายถิ่นฐานไปยังจังหวัดพิจิตร นครสวรรค์ หรือ เพชรบูรณ์ สำหรับท้องถิ่นน้ำท่วม ส่วนท้องถิ่นที่แห้งแล้งจะอพยพไปตั้งถิ่นฐานในจังหวัดอุตรธานี
- (3) แม้ว่าชุมชนจะประสบปัญหาแต่ชุมชนต่างก็มีภูมิปัญญาท้องถิ่นเพื่อการปรับตัวและต่อสู้กับปัญหา

3) ในปัจจุบันชุมชนประสบปัญหาที่เกิดขึ้นจากระบบทุนนิยมที่หลังไหลเข้ามาสู่ชุมชนในตั้งแต่ ปี พ.ศ. 2492 ในเขตพื้นที่แห้งแล้ง วัฒนธรรมเกลือของทุ่งเมืองเพีย เริ่มหมดความสำคัญลงไป เนื่องจากการเข้ามาของเกลือพาณิชย์ในยุคตั้งแต่ปี พ.ศ. 2512 ส่วนในเขตพื้นที่น้ำท่วมถึง และวัฒนธรรมข้าว นาทาม เริ่มปรากฏภาพของระบบทุนนิยมนับตั้งแต่มีการสร้างฝังกั้นน้ำชีในปี พ.ศ. 2486 และเห็นภาพชัดเจนขึ้นเมื่อมีโครงการทุ่งแก่งบาดาลเข้ามา

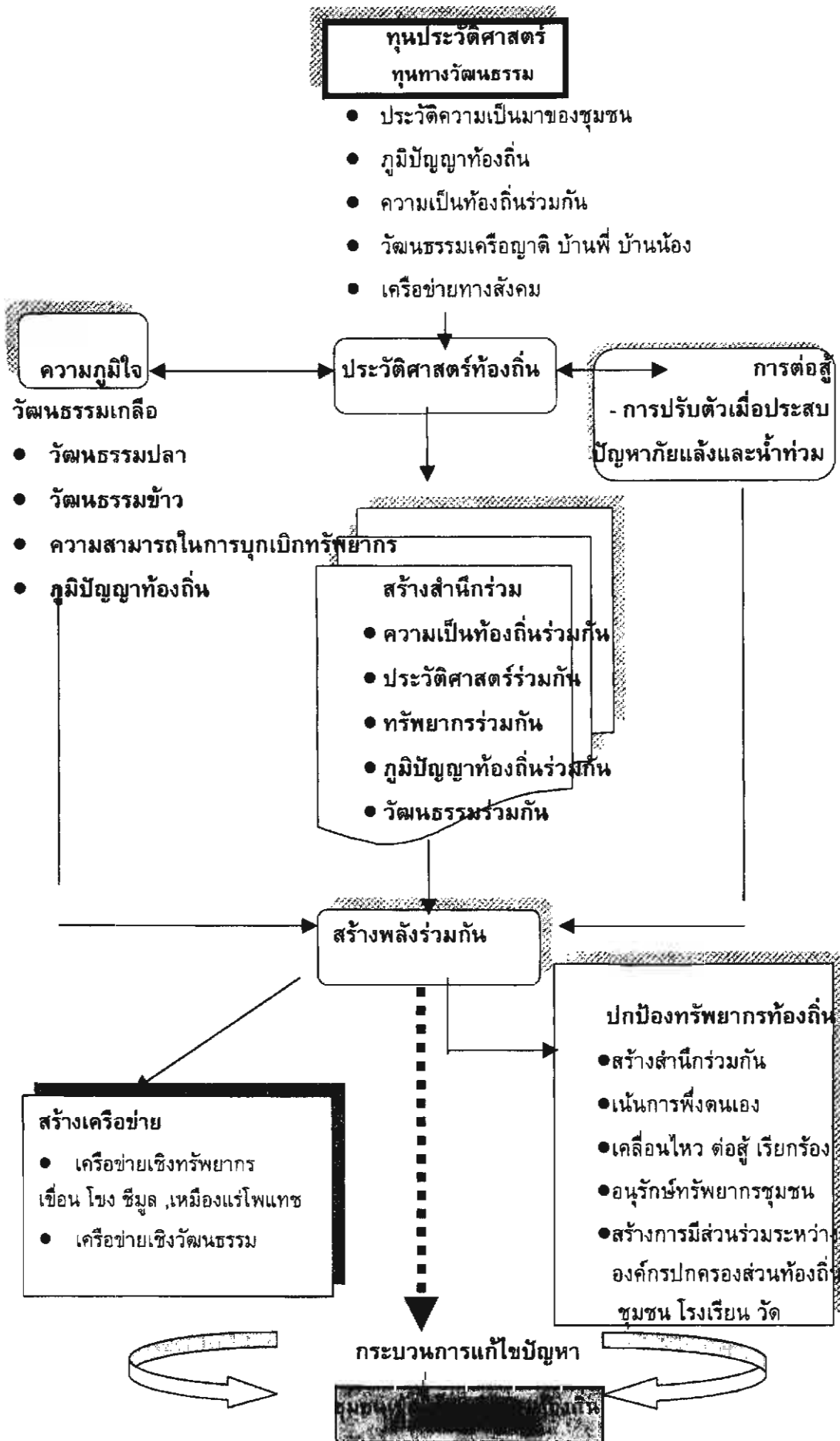
การรื้อฟื้นพลังของท้องถิ่น : รูปแบบที่เหมาะสมในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ

กระบวนการรื้อฟื้นพลังของท้องถิ่นเพื่อการสร้างรูปแบบที่เหมาะสมในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติอาจจะสามารถอธิบายได้ตามแผนภาพข้างบน เนื่องจากชุมชนแต่ละชุมชนมีประวัติศาสตร์ความเป็นมาของชุมชน มีวิถีชีวิตที่ผูกพันอยู่กับระบบนิเวศ และฐานทรัพยากรในแต่ละชุมชนที่แตกต่างกัน หลากหลาย มีวัฒนธรรมความเชื่อร่วมกัน แต่เนื่องจากการที่ถูกชุมชนในลุ่มน้ำชีเป็นชุมชนที่มีฐานทางทรัพยากรที่เหมาะสมต่อการแปลงผลผลิตให้เป็นสินค้าที่สามารถซื้อขายได้ ทำให้ฐานทรัพยากรในลุ่มน้ำชีได้รับอิทธิพลของระบบทุนนิยม ผนวกกับการเข้ามาจัดการทรัพยากรจากรัฐทำให้ชุมชนเหล่านี้ได้รับผลกระทบต่อการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวไม่ว่าจะเป็นวิธีการผลิตที่เป็นรูปแบบผลิตเพื่อขาย หรือ ค่านิยมที่ส่งบุตรหลานเข้าไปหางานทำยังเมืองใหญ่ หรือ โครงการต่างๆที่รัฐสร้างขึ้นตามนโยบาย ไฟสว่าง หนทางดี มีน้ำใช้

ผลของการพัฒนาที่มุ่งเน้นการพัฒนาเศรษฐกิจแบบทุนนิยมทำให้วัฒนธรรมชุมชนดั้งเดิมผ่อนคลายความสำคัญลง แต่อย่างไรก็ตามท้องถิ่นที่เป็นพื้นที่ศึกษาก็ยังพบว่ายังคงมีภูมิปัญญาและวัฒนธรรมดั้งเดิมคงเหลืออยู่ ยังมีฐานทางวัฒนธรรมที่มีความเป็นท้องถิ่นเดียวกันเชื่อมโยงและชักจูงชุมชนร่วมกันแม้จะมีระบบทุนนิยมเข้ามาครอบงำก็ตามที่ กระบวนการที่จะนำมาสู่การรื้อฟื้นภูมิปัญญาท้องถิ่น คือ

1. ต้องพยายามสร้างสำนึกท้องถิ่นขึ้นมาเป็นกระแสที่ควบคู่ไปกับกระแสการพัฒนาประเทศหรือชุมชน
 2. ค้นหารวบรวมภูมิปัญญาท้องถิ่น หรือ ทุนทางสังคม ที่มีอยู่ในชุมชนและถ่ายทอดลงสู่คนรุ่นลูกหลาน โดยการนำเอาหลักสูตรท้องถิ่นเป็นกลไกหลักในการถ่ายทอดองค์ความรู้
 3. องค์การปกครองส่วนท้องถิ่นต้องให้ความสำคัญในการอนุรักษ์วัฒนธรรมและภูมิปัญญาท้องถิ่นในรูปแบบของการจัดเวทีเสวนาเรื่องราวของท้องถิ่น และนำมาสู่การจัดทำแผนพัฒนาตำบล ทุกๆปี
 4. ท้องถิ่นในเขตบริเวณพื้นที่แห้งแล้งและวัฒนธรรมเกลือ ซึ่งสภาพปัญหาคือการขาดการสืบทอดการทำเกลือของคนดั้งเดิมในพื้นที่ ชุมชนหรือสถาบันการศึกษาควรดำเนินการจัดเป็นระบบการท่องเที่ยวเชิงนิเวศขึ้นเพื่อถ่ายทอดประวัติความเป็นมาของท้องถิ่น เช่น ในบริเวณพื้นที่ดังกล่าวจะประกอบไปด้วย วัฒนธรรมเกลือทุ่งเมืองเพี้ย ดงฟ้าระจิมและพระพุทธรูปมิ่งมงคล ที่เป็นที่เคารพสักการะของท้องถิ่นนั้น ใบเสมาที่บ่งบอกถึงการตั้งถิ่นฐานในยุคสมัยทวารวดี หรือ ภาพเขียนโบราณที่วัดสนวนวารี
 5. ท้องถิ่นในเขตพื้นที่น้ำท่วมถึงจะต้องมีการสร้างเครือข่าย เพื่อขับเคลื่อนเรื่องการจัดการน้ำภาคประชาชนร่วมกับเครือข่ายอื่นๆ
- โดยสามารถสรุปเป็นแผนภูมิได้ดังนี้

บรรณานุกรม

- กรมควบคุมมลพิษ, กระทรวงวิทยาศาสตร์เทคโนโลยีและสิ่งแวดล้อม. การจัดการคุณภาพน้ำและจัดทำแผนปฏิบัติการในพื้นที่ลุ่มน้ำภาคตะวันออกเฉียงเหนือ. กรุงเทพฯ, 2540.
- งามพิศ สัตย์สงวน. วัฒนธรรมข้าวในสังคมไทย. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2541.
- จิราภรณ์ คชเสนี. มนุษย์กับสิ่งแวดล้อม. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2544.
- ฉัตรทิพย์ นาถสุภาและพรวิไล เลิศวิชา. วัฒนธรรมหมู่บ้าน. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สร้างสรรค์, 2537.
- ฉัตรทิพย์ นาถสุภา. บ้านกับเมือง. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สร้างสรรค์, 2529.
- ฉัตรทิพย์ นาถสุภา. วัฒนธรรมไทยกับขบวนการเปลี่ยนแปลงสังคม. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2534.
- ฉัตรทิพย์ นาถสุภา. เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สร้างสรรค์, 2533.
- ชวลิต อังวิยาธร. การแลกเปลี่ยนและการค้าข้าวบริเวณชุมชนรอบทะเลสาบสงขลา. กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.), 2544.
- ชัยรัตน์ เจริญสินโอฬาร. วาทกรรมการพัฒนา. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์วิภาษา, 2542.
- ชูศักดิ์ คงคานนท์. การจัดการลุ่มน้ำ. กรุงเทพฯ : ภาควิชาภูมิศาสตร์ คณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยรามคำแหง, 2538.
- ชูศักดิ์ วิทยากัด. การขยายพื้นที่อนุรักษ์ในประเทศไทย : บทวิเคราะห์เชิงนิเวศวิทยาการเมือง. “วารสารภูมิศาสตร์” ปีที่ 23 ฉบับที่ 1, มีนาคม 2541.
- ธิดา สารยา. ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นที่สัมพันธ์กับสังคมมนุษย์. กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2539.
- นิยพรรณ (ผลวัฒน์) วรรณศิริ. มานุษยวิทยาทางสังคมและวัฒนธรรม. กรุงเทพฯ : ศูนย์หนังสือมหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, 2540.
- บุญชนะ กลั่นคำสอน และพิรศักดิ์ อติศรีประเสริฐ. การวิจัยและการศึกษาสภาพความเปลี่ยนแปลงการใช้ประโยชน์พื้นที่ป่าในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ โดยใช้ภาพถ่ายดาวเทียม. กรุงเทพฯ : รายงานวิชาการของกองจัดการป่าไม้ กรมป่าไม้, 2522.
- ประเทือง จินดาสกุล. ภูมิศาสตร์กายภาพภาคตะวันออกเฉียงเหนือ. กรุงเทพฯ : ศิลปาบรรณาการ, 2528.
- ประสิทธิ์ คุณรัตน์ และคณะ. การศึกษาสภาพแวดล้อม และการใช้ประโยชน์ของป่าบุงป่าทามบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนกลาง. ขอนแก่น : สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2536.
- ภาคพัฒน์ ทิพย์ประไฟ. แนวคิดวิธีการผลิตแบบเอเชียกับการอธิบายหมู่บ้านไทย. กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.), 2544.
- ยศ สันตสมบัติ. ความหลากหลายทางชีวภาพ และภูมิปัญญาท้องถิ่น เพื่อการพัฒนาอย่างยั่งยืน. เชียงใหม่ : ศูนย์พัฒนาความหลากหลายทางชีวภาพและภูมิปัญญาท้องถิ่นเพื่อการพัฒนาอย่างยั่งยืน คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2544.
- รังสฤษฎ์ สรรพอาษา. “ภูมิปัญญาชาวบ้าน” ใน วารสารช่อพะยอม 10 (1) : 1-18 ; มิ.ย.41-พ.ค. 42.

- ราชบัณฑิตยสถาน. พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2493. กรุงเทพฯ : ราชบัณฑิตยสถาน, 2524
- วิมล ดำศรี. วัฒนธรรมข้าวและพลังอำนาจชุมชนรอบทะเลสาบสงขลา. กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.), 2544
- ศรีศักร วัลลิโกดม. “แอ่งอารยธรรม” แฉหลักฐานโบราณคดี พลิกโฉมหน้าประวัติศาสตร์ไทย ใน วารสารศิลปวัฒนธรรม ฉบับพิเศษ. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชน, 2533
- ศรีศักร วัลลิโกดม. ความรู้เรื่องเมืองไทย เล่ม 1 พัฒนาการทางสังคม-วัฒนธรรมไทย. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์อมรินทร์, 2544
- ศรีศักร วัลลิโกดม. ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นและวัฒนธรรมพื้นบ้าน : การศึกษาเพื่อการพัฒนา. เมืองโบราณ กันยายน 2543. กรุงเทพฯ : บริษัทเกล็ดไทย, 2543
- ศูนย์วิจัยป่าไม้ คณะวนศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์. ร่างรายงานฉบับสมบูรณ์ โครงการศึกษาเพื่อกำหนดพื้นที่เสี่ยงภัยต่อการเกิดอุทกภัยและวาตภัยธรรมชาติในเขตพื้นที่ลุ่มน้ำภาคตะวันออกเฉียงเหนือ. กรุงเทพฯ, 2539.
- สุทธีวงศ์ พงศ์ไพบูลย์. โครงสร้างและพลวัตวัฒนธรรมภาคใต้กับการพัฒนา. กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.), 2544.
- สุวิทย์ วีระศาสตร์ และดารารัตน์ เมตตาริกานนท์. ประวัติศาสตร์อีสานหลังสงครามโลกครั้งที่สองถึงปัจจุบัน. ขอนแก่น : ภาควิชาประวัติศาสตร์และโบราณคดี คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2538.
- สุวิทย์ วีระศาสตร์, ชอบ ดีสวนโลก และสุเมธ แก่นมณี. รายงานการวิจัยเรื่องประวัติศาสตร์เศรษฐกิจลุ่มแม่น้ำชี ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2475-2528. ขอนแก่น : คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2528.
- อเนก นากะบุตร. กอบบ้านกู้เมืองด้วยพลังแผ่นดิน. กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนเพื่อสังคม, 2545.
- อัมชา กบัวเกษร. เอกสารธรณีสัณฐานภาคตะวันออกเฉียงเหนือ. ชลบุรี : ภาควิชาภูมิศาสตร์ มหาวิทยาลัยบูรพา, 2538
- อานันท์ กาญจนพันธุ์ และ มิ่งสรรพ ขาวสะอาด. วิวัฒนาการของการบุกเบิกที่ดินทำกินในเขตป่า : กรณีศึกษาภาคเหนือตอนบน. กรุงเทพฯ : สถาบันวิจัยเพื่อพัฒนาประเทศ, 2538
- อานันท์ กาญจนพันธุ์. ความคิดทางประวัติศาสตร์ และศาสตร์วิธีคิด. กรุงเทพฯ : อมรินทร์, 2543.
- อารียา เสวตมร. ผ้าป่าข้าว : บทสะท้อนวิถีชีวิตของชุมชน. กรุงเทพฯ : ศูนย์หนังสือจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2542.
- อุทัย คลยเกษม และอรศรี งามวิทยาพงศ์. ระบบการศึกษากับชุมชน : กรอบความคิดและข้อเสนอแนะเพื่อการวิจัย. กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2540.
- เอกวิทย์ ณ ถลาง. ภาพรวมภูมิปัญญาไทย. กรุงเทพฯ : อมรินทร์, 2544.
- เอี่ยม ทองดี. ข้าว : วัฒนธรรมและการเปลี่ยนแปลง. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชน, 2538.
- เอี่ยม ทองดี. วัฒนธรรมข้าว : พิธีกรรมเกี่ยวกับข้าวและการทำนา. กรุงเทพฯ : สถาบันวิจัยภาษาและวัฒนธรรมเพื่อการพัฒนาชนบท มหาวิทยาลัยมหิดล ศาลายา, 2537.

Barnes, Trevor and Deret Gregory, eds. Reading Human Geography :
The Politics and Political of Inquiry : Arnold ; London, 1997.

Blaikie P. “ Changing Environments or Changing view ?”. Geography. 80 (348-3), 1995.

Donner, Wolf. The Five Faces of Thailand : An Economic Geography. Newyork : ST” Martin's Press, 1978.

Fukui Hayao. “The Northeast Thailand : Drought and way of Life , เอกสารประกอบการสัมมนา
ภูมิศาสตร์กับวิถีชีวิตไทย. ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร, 2543

วิวัฒนาการและการเปลี่ยนแปลงของพื้นที่ริมฝั่งลุ่มน้ำชี

สักรินทร์ แซ่กู๋ และคณะ*

การตั้งบ้านเรือนในท้องถื่นลุ่มน้ำชี

แบบแผนของการตั้งบ้านเรือนในท้องถื่นใดก็ตามเป็นรูปแบบที่ทำให้เราสามารถเข้าใจความสัมพันธ์ของกลุ่มคนกับสภาพทางภูมิศาสตร์ ความชาญฉลาดในการแก้ไขปัญหาหรือข้อด้อยทางภูมิศาสตร์ ความสามารถในการเข้าถึงทรัพยากร ความเหลื่อมล้ำทางกลุ่มคนหรือทางชาติพันธุ์ หรือแม้แต่คติความเชื่อที่มีภายในท้องถื่นแต่ละแห่ง ในการศึกษาครั้งนี้สามารถจำแนกประเภทของการตั้งถิ่นฐานของชุมชนในลุ่มน้ำชีได้ออกเป็น 4 รูปแบบคือ

ก. การตั้งถิ่นฐานบนที่โคก หรือที่โนน โดยส่วนใหญ่แล้วพื้นที่โคกที่เป็นพื้นที่ที่สูงจากระดับน้ำท่วมถึงและมีไม้ใหญ่ไม่มากจนเป็นป่ารกทึบ ซึ่งพื้นที่เหล่านี้มักจะเป็นพื้นที่ที่ถูกจับจองโดยกลุ่มคนที่เข้ามาในพื้นที่เป็นกลุ่มแรกๆ ดังจะเห็นได้จากกรณีศึกษาทั้งสามพื้นที่คือ บ้านคอนสวรรค์ จังหวัดชัยภูมิ บ้านข้าวหลาม จังหวัดกาฬสินธุ์ และบ้านสงเปือย จังหวัดยโสธร ซึ่งบ้านทั้งสามบ้านจะเป็นกลุ่มคนที่เข้ามาตั้งถิ่นฐานในท้องถื่นก่อน จึงสามารถเลือกพื้นที่ที่เหมาะสมที่สุดได้ และยังเป็นที่น่าสังเกตอีกว่าขนาดของบ้านเหล่านั้นจะมีขนาดใหญ่ หรือที่ชาวบ้านมักเรียกกันว่า “บ้านใหญ่”

สำหรับบ้านที่เข้ามาตั้งบ้านก่อนในระยะแรกเริ่มนั้นจะมีบทบาทอย่างมากในการกำหนดกฎเกณฑ์ระเบียบทางสังคม เว้นไขในการจัดการทรัพยากร และการสร้างพื้นที่แห่งประเพณีความเชื่อ โดยอาจกล่าวได้ว่า บ้านใหญ่ในท้องถื่น นอกจากจะเป็นบ้านที่มีลูกหลานขยายออกไปตั้งบ้านต่าง ๆ ในท้องถื่นแล้วยังเป็นบ้านที่เป็นศูนย์กลางและกลไกหลักที่ทำให้เกิดพลวัตในมิติของการอยู่ร่วมกันในท้องถื่นขึ้นอีกด้วย รวมทั้งชุมชนที่อยู่มาก่อนนี้จะมีอำนาจในการต่อรองทั้งในมิติทางเครือญาติและมิติทางทรัพยากรอีกทางหนึ่ง

ข. การตั้งถิ่นฐานใกล้แหล่งน้ำขนาดใหญ่ ในสภาพทางภูมิศาสตร์ที่มีเอกลักษณ์ในแบบที่ราบลอนลูกฟูก ทำให้แหล่งน้ำต่าง ๆ ในแถบลุ่มน้ำชีจะมีลักษณะที่เปลี่ยนแปลงไปตลอดเวลา อันเกิดจากการทะลักของน้ำในบางปี และเกิดจากการเปลี่ยนเส้นทางของการเดินของสายน้ำในบางปี กลุ่มคนที่อพยพเข้ามาในแต่ละท้องถื่นจึงพยายามที่จะแสวงหาทำเลที่ตั้งในถิ่นฐานที่มีแหล่งน้ำขนาดใหญ่ที่มีปริมาณน้ำมาก ๆ เป็นเป้าหมายในการตั้งถิ่นฐาน แต่ขณะเดียวกันพื้นที่ที่ใกล้กับแหล่งน้ำขนาดใหญ่ก็เป็นพื้นที่ราบที่มีโอกาสที่

* คณะผู้วิจัยประกอบด้วย

๑. อาจารย์สักรินทร์ แซ่กู๋ อาจารย์ประจำคณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ ผังเมือง และนฤมิตศิลป์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม
๒. อาจารย์อภิชาติ กาบทอง อาจารย์ประจำคณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ ผังเมือง และนฤมิตศิลป์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม
๓. อาจารย์มงคล คาร์เน อาจารย์ประจำคณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ ผังเมือง และนฤมิตศิลป์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม
๔. นายสมพงศ์ ไสทะรักษ์ ผู้ช่วยวิจัย

น้ำสามารถท่วมถึงได้โดยง่าย ดังนั้นแล้วกลุ่มคนที่ต้องอาศัยอยู่ในบริเวณนี้จึงต้องปรับตนเองภายใต้ข้อจำกัดทางภูมิศาสตร์นี้

หากพิจารณาจากพื้นที่ศึกษาทั้งสามพื้นที่จะพบว่า ในท้องถิ่นคอนสวรรค์จะมีลักษณะของการตั้งบ้านใกล้กับบึงและหนองน้ำขนาดใหญ่ คือ บ้านหนองทอน และบ้านนาโจด ซึ่งเป็นที่น่าสังเกตว่าบ้านทั้งสองจะตั้งบ้านขึ้นในระยะที่สามของท้องถิ่นภายหลังจากบ้านต่าง ๆ ถูกตั้งเป็นบ้านแล้ว ซึ่งทำให้เราสามารถสรุปได้ว่า **พื้นที่ราบที่อยู่ใกล้กับหนองน้ำขนาดใหญ่นั้นจัดเป็นพื้นที่ลำดับที่สองที่ผู้คนมองหาในการตั้งถิ่นฐานในแถบลุ่มน้ำชี**

ค. การตั้งถิ่นฐานในพื้นที่ที่เคยเป็นเมือง หรือชุมชนมาก่อน ในพื้นที่แถบลุ่มน้ำชีนั้นเป็นดินแดนที่เคยมีเมืองหรือชุมชนทั้งขนาดใหญ่และขนาดเล็ก กลุ่มคนที่เคลื่อนย้ายเข้ามาจากฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขงในภายหลังในบางกลุ่มก็มีการตั้งถิ่นฐานซ้อนทับลงบนพื้นที่ดังกล่าว ลักษณะของการเคลื่อนย้ายเข้ามาหาพื้นที่เมืองร้างเดิมนั้นก็มีความแตกต่างกันไปในแต่ละพื้นที่ เช่น ท้องถิ่นคอนสวรรค์มีการตั้งบ้านซ้อนทับลงบนพื้นที่เมืองเดิม ส่วนท้องถิ่นเสมามีกลุ่มคนเคลื่อนย้ายไปมาผ่านเมืองเดิมบ้าง ตั้งถิ่นฐานใกล้เมืองเดิมบ้าง หรือมาตั้งถิ่นฐานซ้อนทับพื้นที่เมืองเดิมแต่มาการโยกย้ายไปมาบ้าง แต่ในท้ายที่สุดก็มีชุมชนที่ตั้งบ้านลงบนพื้นที่ภายในคูเมืองเดิม และในท้องถิ่นสงเปือยก็มีการเคลื่อนย้ายของกลุ่มคนเข้ามาใกล้กับพื้นที่เมืองเดิมแต่ไม่มีการเคลื่อนย้ายเข้าไปตั้งบ้านในพื้นที่เมืองเดิมนั้น ซึ่งจะเห็นได้ว่าการตั้งถิ่นฐานที่สัมพันธ์กับองค์ประกอบของเมืองที่เคยมีมาก่อนนั้นมีได้หลาย รูปแบบซึ่งขึ้นอยู่กับความเชื่อของกลุ่มคนและสภาพทางภูมิศาสตร์ของเมืองเป็นสำคัญ

ลักษณะของพื้นที่ชุมชนเดิมที่เป็นเอกลักษณ์ที่ชัดเจนในดินแดนแถบนี้คือ เมืองเหล่านั้นจะสร้างระบบกักเก็บน้ำไว้ใช้ภายในชุมชนท้องถิ่น แต่เมื่อกลุ่มคนเดิมที่โรยร้างไปจากพื้นที่ กลุ่มคนที่เข้ามาอยู่ใหม่จึงสร้างวิธีการจัดการและพฤติกรรมทางการใช้สอยองค์ประกอบเหล่านั้นขึ้นมาใหม่ เช่น บ้านคอนสวรรค์ได้ใช้พื้นที่คูเมืองเดิมบางคูเป็นกระบวนการในการสร้างอัตลักษณ์ของชุมชนของตน เช่น ความเชื่อที่ว่า¹ “คนบ้านหนองอ้อต้องกินน้ำหนองอ้อ และหากคนบ้านใดมาอาบน้ำหนองอ้อก็ต้องได้อยู่บ้านนี้” ส่วนคูเมืองเดิมอื่นๆนั้นคนในชุมชนบ้านคอนสวรรค์แม้ไม่ได้ใช้ประโยชน์จากน้ำในคู แต่ผู้คนในบ้านก็นิยามให้เป็นพื้นที่ทางความเชื่ออื่นๆเช่น หนองพระที่ชาวบ้านมีความเชื่อเกี่ยวกับเรื่องราวเกี่ยวกับปาฏิหาริย์ต่างๆ หรือ กุดแซ่ที่ชาวบ้านมีเรื่องเล่าเกี่ยวกับจระเข้ในหนอง ส่วนในตัวอย่างที่ท้องถิ่นเสมามีพบว่า ชาวบ้านจะใช้ประโยชน์จากคูเมืองฟ้าแดดสงยางในการกักเก็บน้ำเพื่อใช้ในการทำการเกษตรกรรมเป็นสำคัญโดยไม่มีเรื่องราวเกี่ยวกับความเชื่อมาเกี่ยวพัน และในท้องถิ่นสงเปือยมีความแตกต่างในการใช้พื้นที่คูเมืองโดยภายหลังจากที่มีการนำหมอดูมาปราบผีตอนปู่ตา² ชาวบ้านก็ได้รื้อเอาแนวคูเมืองเดิมไปเป็นพื้นที่นาของตนเอง แต่ในปัจจุบันชาวบ้านได้นิยามคูเมืองเดิมที่ยังคงหลงเหลือให้เป็นแหล่งน้ำที่ใช้ประกอบพิธีกรรมการสงฆ์และพระในหมู่บ้านอีกด้วย

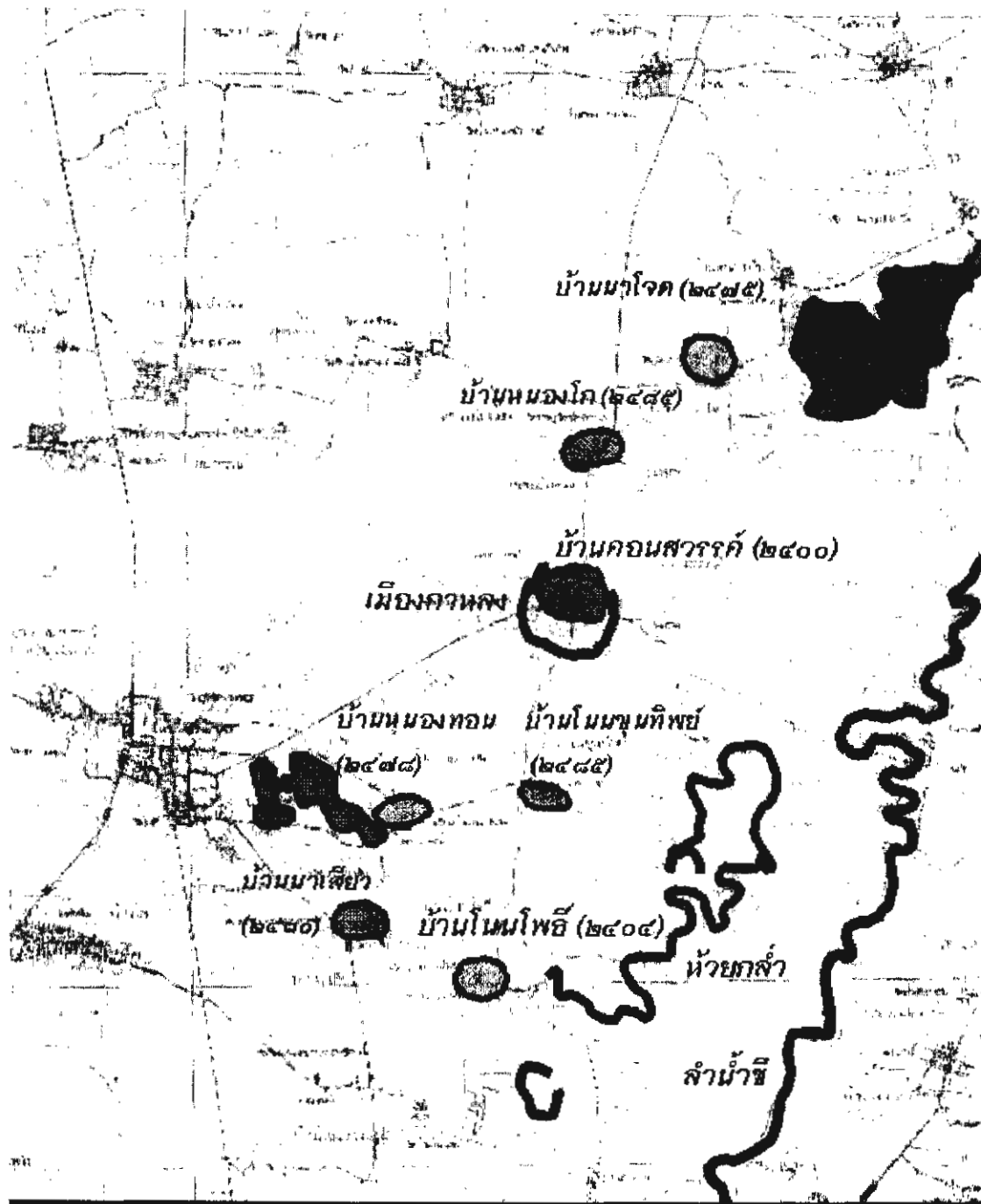
¹ จากการสัมภาษณ์แบบไม่มีโครงสร้าง ภายในพื้นที่ศึกษา 14 มีนาคม 2545 บริเวณบ้านทุ่งบ้านคุณยายพร้อมเพื่อนบ้าน เช่น ยายทองผ่าน นราพงษ์(อายุ 53 ปี) ยายแพง ปราณิษฐ์(อายุ 60 ปี) และลูกๆหลานๆ

² เดิมการสร้างพื้นที่ตอนปู่ตานี้จะเป็นการนิยามพื้นที่ป่าให้เป็นพื้นที่ของผีบรรพบุรุษ อาศัยอยู่ลูกหลานบ้านจึงต้องมีการใช้สอยอย่างระมัดระวังและดูแลเป็นอย่างดี

ลักษณะของการวิจิตรที่มีต่อพื้นที่คูเมืองหรือชุมชนที่หลงเหลืออยู่ภายในพื้นที่ก่อนที่คนกลุ่มปัจจุบันจะเดินทางเข้ามานั้น มีอยู่สองลักษณะที่ชัดเจนคือ ลักษณะที่หนึ่งเป็นการนิยามพื้นที่ให้สัมพันธ์กับความเชื่อต่าง ๆ ทั้งในความเชื่อในการสร้างอัตลักษณ์ของชุมชน ความเชื่อเกี่ยวกับความปาฏิหาริย์ หรือเรื่องราวที่เป็นตำนานเรื่องเล่าต่าง ๆ ส่วนในลักษณะที่สองเป็นการใช้สอยคูเมืองเดิมเพื่อเอื้อให้เกิดประโยชน์ทางเกษตรกรรมของคนในชุมชนและท้องถิ่น

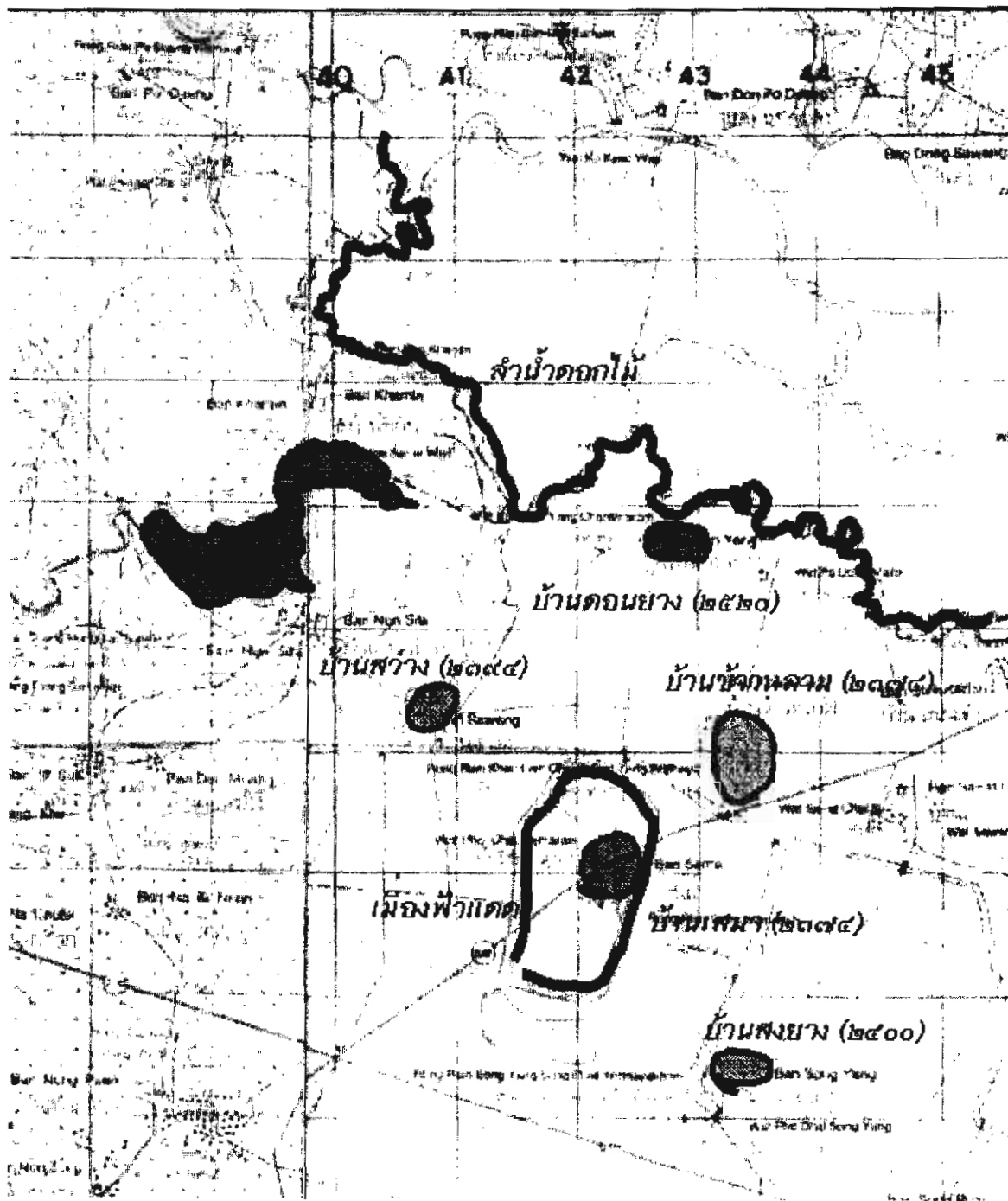
ง. การตั้งถิ่นฐานในพื้นที่ราบลุ่มแม่น้ำที่มีโอกาสของน้ำท่วมถึงได้ เป็นที่น่าสังเกตว่าสภาพทางภูมิศาสตร์ที่ไม่เหมาะกับการตั้งถิ่นฐานเช่น พื้นที่น้ำท่วมถึงกลับมีการตั้งถิ่นฐานของคนบางกลุ่มในลุ่มน้ำชี โดยรูปแบบของการตั้งถิ่นฐานในพื้นที่ที่มีข้อจำกัดทางการอยู่อาศัยนี้เป็นผลเนื่องมาจากพื้นที่ที่มีทรัพยากรและสภาพทางภูมิศาสตร์ที่เหมาะสมกับการตั้งบ้านเรือนถูกรอบครองโดยกลุ่มคนที่เข้ามาในพื้นที่ก่อนหน้านี้แล้ว ดังนั้นกลุ่มคนที่เข้ามาในภายหลังจึงต้องขยับออกไปหาพื้นที่อื่นๆ ซึ่งอาจจะมีศักยภาพทางทรัพยากรที่ด้อยลง แต่อย่างไรก็ตามภายใต้ข้อจำกัดเหล่านี้ชุมชนและท้องถิ่นก็จะสร้างวิธีการจัดการและการแลกเปลี่ยนทรัพยากรขึ้น โดยในกรณีศึกษาที่พบการตั้งถิ่นฐานในลักษณะนี้จะปรากฏในพื้นที่ท้องถื่นดงเมืองเตย ที่มีบ้านดอนชะยอมเป็นบ้านเรือนที่ตั้งบ้านอยู่ริมฝั่งแม่น้ำชี กลุ่มบ้านเรือนเหล่านี้จะมีการประสบกับเหตุการณ์น้ำท่วมบ่อยครั้ง แต่ท้องถิ่นก็มีวิธีการจัดการภายใต้ข้อจำกัดเกี่ยวกับเรื่องน้ำท่วมนี้โดยสร้างเครือข่ายความสัมพันธ์ของการแลกเปลี่ยนทรัพยากรระหว่าง “ข้าว” กับ “ปลา” ภายในท้องถิ่น ดังนั้นชุมชนในพื้นที่ที่มีโอกาสในการเข้าถึงทรัพยากรได้น้อยดังเช่นบ้านดอนชะยอมจึงมีสามารถดำรงตนเองอยู่ในพื้นที่นั้นๆ ได้

ภาพความสัมพันธ์ของท้องถิ่นที่อธิบายมาข้างต้นนี้เป็นเพียงมุมมองหนึ่งที่สะท้อนให้เห็นความสัมพันธ์เชิงบวกในการช่วยเหลือเกื้อกูลกันของผู้คนในสังคม แต่ภายใต้ความสัมพันธ์นั้นก็ยังมียุทธศาสตร์ของความขัดแย้งแฝงอยู่อีกด้วย ดังจะเห็นได้จากการสร้างมานางๆ ที่เป็นตัวกั้นกลางระหว่างความแตกต่างทางชาติพันธุ์ เช่น การดูถูกเกี่ยวกับความเป็น “ส่วย” กับความเป็น “ลาว” แต่ภาพของความแตกต่างนั้นๆ ก็ได้ถูกกระบวนการความเป็นท้องถิ่นทำให้เจือจางลงได้ด้วยเงื่อนไขของการแลกเปลี่ยนทางทรัพยากรระหว่างกัน

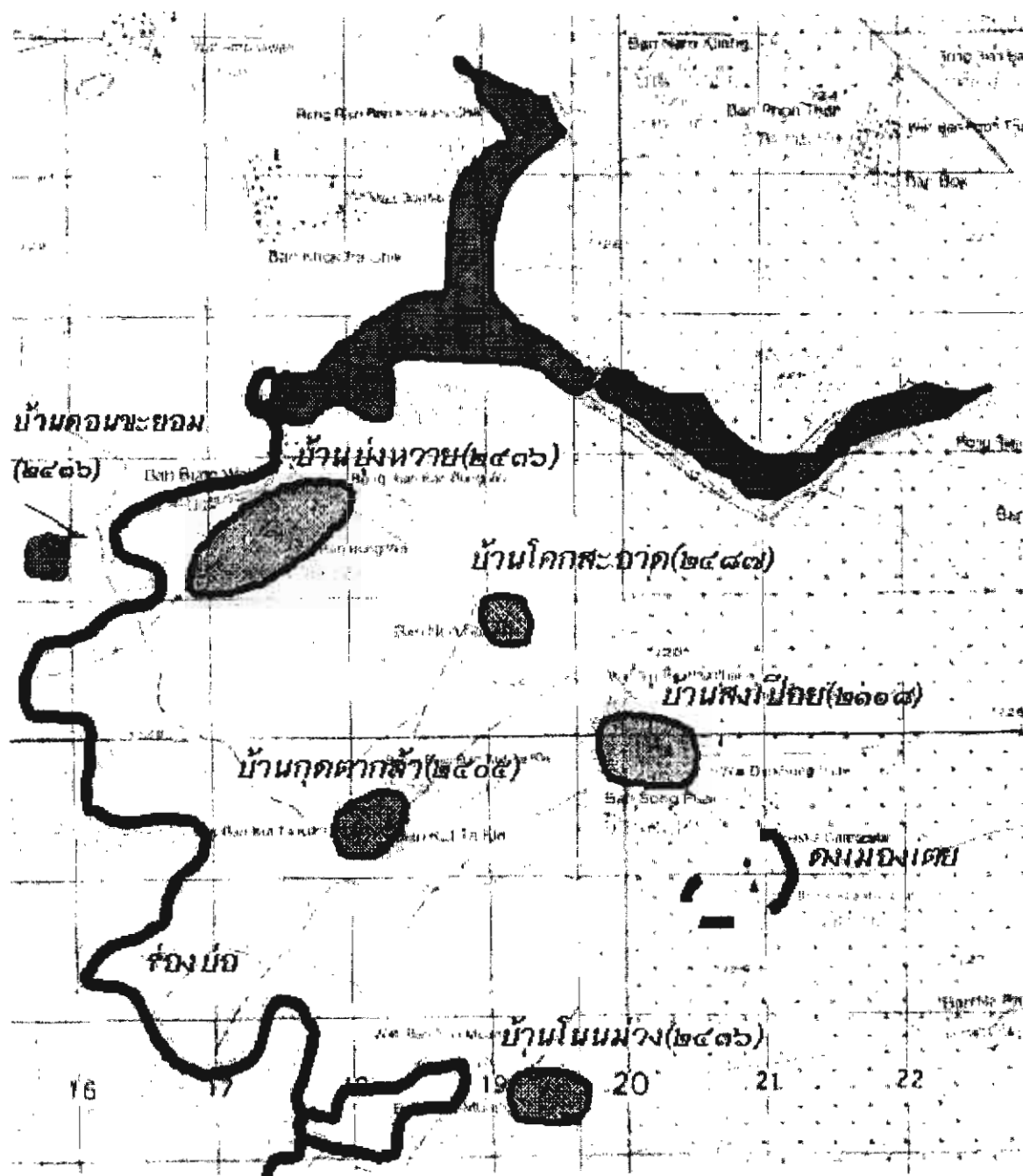
	บ้านที่ตั้งบนเมืองเดิม		บ้านที่ตั้งใกล้แหล่งน้ำขนาดใหญ่
	บ้านที่ตั้งในที่ราบลุ่มทำนา		บ้านที่ตั้งบนโคกหรือโนน

แผนที่ แสดงลักษณะการตั้งถิ่นฐานของชุมชนในท้องถิ่นคอนสวรรค์ที่ตามลักษณะการเข้าถึงทรัพยากร

- บ้านที่ตั้งทับลงบนเมืองเดิม
- บ้านที่ตั้งใกล้แหล่งน้ำขนาดใหญ่
- บ้านที่ตั้งในที่ราบลุ่มทำนา
- บ้านที่ตั้งบ้านในที่ราบลุ่มน้ำท่วมถึง
- บ้านที่ตั้งบนที่โคกหรือโนน

แผนที่แสดงลักษณะการตั้งถิ่นฐานของชุมชนในท้องถิ่นฟ้าแดดสงยางที่ตามลักษณะการเข้าถึงทรัพยากร

- บ้านที่ตั้งทับลงบนเมืองเดิม บ้านที่ตั้งใกล้แหล่งน้ำขนาดใหญ่
 - บ้านที่ตั้งในที่ราบลุ่มทำนา บ้านที่ตั้งบ้านในที่ราบลุ่มน้ำท่วมถึง
 - บ้านที่ตั้งบนโคกหรือโนน

แผนที่แสดงลักษณะการตั้งถิ่นฐานของชุมชนในท้องถิ่นดงเมืองเตยที่ตามลักษณะการเข้าถึงทรัพยากร

การจำแนก “พื้นที่” ของลุ่มน้ำชี

“พื้นที่” ซึ่งเป็นกรอบของการศึกษาในครั้งนี้จะประกอบด้วยพื้นที่ในสามลักษณะ ลักษณะที่หนึ่งคือ **“พื้นที่ทางกายภาพหรือพื้นที่จริง”** เป็นพื้นที่ที่สามารถจับต้องได้จริง มีอาณาบริเวณที่ชัดเจน และความสำคัญของพื้นที่จะอยู่ในพื้นที่นั้นๆ เช่น พื้นที่ทางทรัพยากร เป็นต้น ส่วนพื้นที่ในลักษณะที่สองคือ **“พื้นที่แบบเสมือนหรือพื้นที่ที่ถูกใช้เป็นตัวแทน”** เป็นพื้นที่ที่มีอาณาบริเวณจริงแต่บทบาทของการใช้สอยจะไม่ได้ขึ้นอยู่กับพื้นที่ทางกายภาพเป็นสำคัญแต่จะขึ้นอยู่กับมิติต่างๆที่ถูกครอบครองพื้นที่นั้นๆไว้ เช่น พื้นที่ทางการปกครอง พื้นที่ของรัฐ พื้นที่ของระบบตลาด พื้นที่ที่เป็นอัตลักษณ์ของกลุ่มคน เป็นต้น ซึ่งเรื่องราวของพื้นที่ในลักษณะเช่นนี้จะเป็นสาระที่สำคัญและน่าสนใจของการศึกษาในครั้งนี้ เพราะเป็นเรื่องราวที่คาบเกี่ยวระหว่างความเป็นรูปธรรมและนามธรรมในเชิงพื้นที่ สำหรับพื้นที่ในลักษณะที่สามคือ **“พื้นที่ทางจินตนาการ”** เป็นพื้นที่ที่ไม่มีรูปธรรมที่ชัดเจนหรือมีกายภาพที่สามารถจับต้องได้ แต่จะเป็นพื้นที่ที่เกิดขึ้นจากจินตนาการของผู้คน ได้แก่ พื้นที่ในตำนาน เป็นต้น ซึ่งพื้นที่ในลักษณะเช่นนี้มักเป็นพื้นที่ที่เกี่ยวข้องกับความเชื่อเป็นส่วนใหญ่

เนื้อหาต่างๆ ที่ถูกเรียบเรียงขึ้นในรายงานฉบับนี้เป็นสาระที่เกิดขึ้นจากนิยามของผู้คนในท้องถิ่นแต่ละแห่งที่มีต่อพื้นที่ทางกายภาพและพื้นที่ทางจินตนาการต่างๆ ในท้องถิ่นของตน ดังนั้นหากจะมีการจำแนกพื้นที่ต่างๆในการศึกษาครั้งนี้ก็ควรที่จะเป็นการจำแนกที่เกิดขึ้นจากกลุ่มคนในลุ่มน้ำชีเอง โดยผู้ศึกษาจะเป็นเพียงผู้วิเคราะห์และถ่ายทอดการนิยามนั้นๆ โดยเราสามารถจำแนกพื้นที่ต่างๆที่มีบทบาทในดินแดนแถบลุ่มน้ำชีได้ดังนี้

1. พื้นที่ทางทรัพยากร : “หาอยู่ หากิน ทำกิน หาแลก หาขาย”

พื้นที่หาอยู่หากินเป็นพื้นที่ทางทรัพยากรที่มีความสัมพันธ์กับวิถีชีวิตในท้องถิ่นลุ่มน้ำชีเป็นอย่างมากเพราะผู้คนจะพึ่งพิงทรัพยากรที่ได้จากพื้นที่ดังกล่าว อีกทั้งยังเป็นพื้นที่ที่ผู้คนในท้องถิ่นสามารถเข้ามาใช้ประโยชน์ได้ตลอดทุกเวลาและทุกฤดูกาล

พื้นที่ **“หาอยู่หากิน”** นี้ยังเป็นพื้นที่สำคัญในระดับต้นๆของกลุ่มคนในลุ่มน้ำชี เนื่องจากเป็นพื้นที่ที่เกี่ยวกับปัจจัยพื้นฐานในการดำรงชีวิตอันได้แก่ อาหาร เครื่องนุ่งห่ม ที่อยู่อาศัยและยารักษาโรค พื้นที่หาอยู่หากินในท้องถิ่นลุ่มน้ำชีจะมีบริเวณที่สำคัญๆตามแต่ภูมิศาสตร์ของแต่ละท้องถิ่นคือ ทาม บึง แล่งน้ำ ป่าโคก และพื้นที่เกลือ ซึ่งพื้นที่ต่างๆนั้นผู้คนในท้องถิ่นจะนิยามพื้นที่ต่างๆเหล่านั้นแตกต่างกันไปตามประโยชน์ที่ถูกนำเอาออกมาใช้

การจำแนกพื้นที่หาอยู่หากินของชาวบ้าน จะมีการแบ่งตามลักษณะทางภูมิศาสตร์อย่างง่ายๆ ออกเป็นสามลักษณะหลักๆ ลักษณะที่หนึ่งคือพื้นที่ในแบบ**สะเทินน้ำสะเทินบก** หรือกึ่งน้ำกึ่งบกซึ่งได้แก่ พื้นที่ทาม บึง หนองน้ำ กุด ชีหลง เป็นต้น โดยพื้นที่ดังกล่าวนี้จะจัดเป็นห้องครัวของท้องถิ่นที่อุดมสมบูรณ์ไปด้วยอาหารต่างๆ ทั้ง เห็ด ปลา ปู หอย ที่มากมาย **พื้นที่ในลักษณะนี้มีความเป็น “พื้นที่ของการหากิน” มากกว่า “ที่จะเป็นพื้นที่ของการหาอยู่”** ส่วนลักษณะที่สองคือ **พื้นที่ในที่โคกหรือโนนสูง** ซึ่งเป็นพื้นที่ที่มีต้นไม้ใหญ่ๆ ไม้เนื้อแข็งที่สามารถนำมาเป็นโครงสร้างบ้านเรือน และมีสัตว์ที่เป็นสัตว์ใหญ่เช่น กวาง เสือ เป็นต้น **พื้นที่ในลักษณะนี้มีความเป็น “พื้นที่ของการหาอยู่” ผสมผสาน “ที่จะเป็นพื้นที่ของการหากิน”** และลักษณะของพื้นที่สุดท้ายคือ **พื้นที่ราบลุ่ม** ที่เป็น **“พื้นที่ของการทำกิน”** โดยวัฒนธรรมการทำกิน

ของผู้คนในแถบลุ่มน้ำชีจะเป็นวัฒนธรรมแบบสังคมชาวนา ดังนั้นพื้นที่ทำกินจึงเป็นพื้นที่ “นา” เป็นส่วนใหญ่

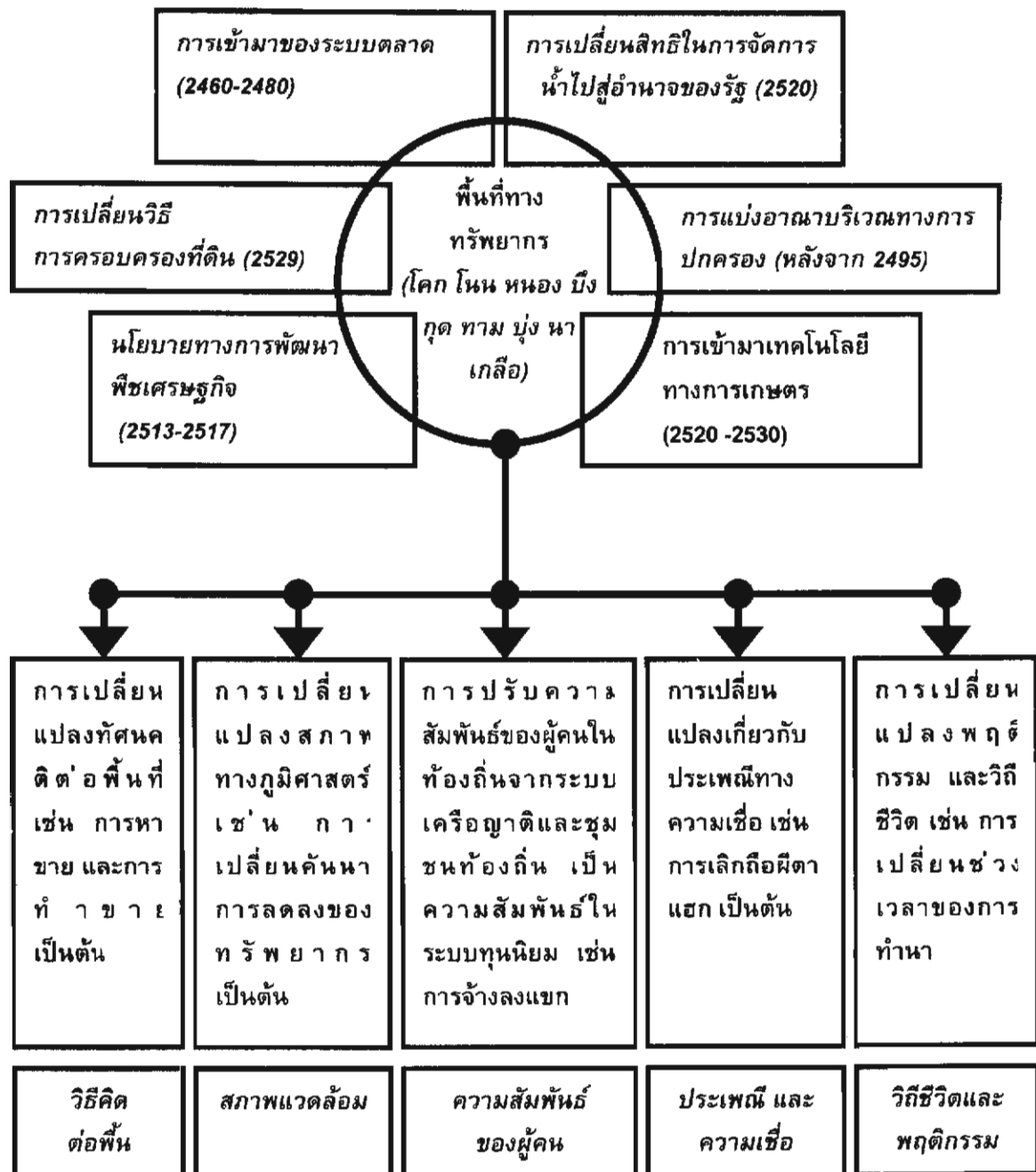
แม้ว่าการจำแนกพื้นที่ของท้องถิ่นออกเป็น “พื้นที่หาอยู่” “พื้นที่หากิน” และ “พื้นที่ทำกิน” ตามบทบาทหลักในแต่ละพื้นที่ แต่พฤติกรรมทางการใช้สอยจริงแล้วแม้ว่าบทบาทหนึ่งจะมีมากในพื้นที่หนึ่ง ๆ ก็มิได้หมายความว่าจะไม่มียุทธศาสตร์อื่น เช่น พื้นที่โคกอาจมีบทบาทหลักในการเป็นพื้นที่หาอยู่ของชาวบ้านแต่ขณะเดียวกันพื้นที่โคกก็ยังมีพืชพันธุ์บางอย่างที่สามารถใช้เป็น “อาหาร” หรืออาจกล่าวได้ว่า ในขณะที่บทบาทหลักของพื้นที่โคกอาจเป็นที่หาอยู่แต่ก็มีการซ้อนทับกันกับพื้นที่หากินเช่นกัน หรือตัวอย่างเกี่ยวกับพื้นที่ทำกินในพื้นที่นา ก็ยังมีมิติของการหากินซ้อนอยู่เช่น การหาปลา หาเก็บเห็ด ในพื้นที่นา เป็นต้น

สำหรับการเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตของผู้คนต่อพื้นที่ทางทรัพยากรเหล่านี้นั้นเกิดจากสาเหตุที่หลากหลาย เช่น การเข้ามาของระบบตลาด การเข้ามาของนโยบายการพัฒนาพืชเศรษฐกิจ การให้กรรมสิทธิ์การครอบครอง เป็นต้น ซึ่งประเด็นจากภายนอกเหล่านี้มีผลทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตของคนในท้องถิ่นกับพื้นที่ไป เช่น การปรับเปลี่ยนพื้นที่นาที่เป็นแหล่งอาหารของท้องถิ่นไปเป็นพื้นที่ปลูกพืชเศรษฐกิจ หรือที่ทำนาโดยคาดหวังการครอบครองและการแสวงหาประโยชน์ส่วนบุคคลเป็นสำคัญ พื้นที่หากินดังกล่าวจึงเปลี่ยนแปลงไป หรือในอีกหนึ่งตัวอย่างที่เกิดจากการเข้ามาของแนวคิดแบบตลาดที่ทำให้กลุ่มคนที่ใช้พื้นที่หนองน้ำในการหาปลาเพื่อแลกเปลี่ยนทรัพยากรในช่วงที่ชุมชนของตนไม่สามารถทำนาได้ ไปเป็นความคาดหวังทางการหาขายในพื้นที่ตลาด ความสัมพันธ์ในมิติทางสังคมของคนจึงเปลี่ยนแปลงไปด้วย เป็นต้น

การเปลี่ยนแปลงในวิถีชีวิตเชิงพื้นที่ในแบบดังกล่าวทำให้เกิดการปรับเปลี่ยนความสัมพันธ์ของผู้คนในท้องถิ่นไปอีกด้วย โดยแต่เดิมก่อนการเข้ามาของตลาดผู้คนจะมีความสัมพันธ์ผ่านเงื่อนไขของการพึ่งพาทรัพยากรระหว่างกัน เช่น การเอาปลาแลกข้าว การเอาเกลือแลกปลา เป็นต้น แต่เมื่อมิติของการแลกเปลี่ยนไม่ต้องอาศัยความใกล้ชิดหรือความสัมพันธ์ทางสังคมแล้ว การแลกเปลี่ยนแบบใหม่ผ่านเงินตราจึงเป็นระบบที่สร้างปฏิสัมพันธ์ของกลุ่มคนแต่ละกลุ่ม อีกทั้งการแลกเปลี่ยนด้วยวิธีการดังกล่าวยังสร้างปฏิสัมพันธ์ในวงที่กว้างขึ้น แต่ขณะเดียวกันกลับมีความสัมพันธ์ของผู้คนในการแลกเปลี่ยนน้อยลงไป

ตารางแสดงพื้นที่ทางทรัพยากรท้องถิ่นนิยามความหมายของตนเองไว้ทั้งก่อนเกิดการเปลี่ยนแปลงและหลังจากที่เกิดการเปลี่ยนแปลง

พื้นที่	ความคิดแต่เดิมของผู้คนในท้องถิ่นที่นิยามให้พื้นที่	ประเด็นที่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลง	ความคิดใหม่ของผู้คนในท้องถิ่นที่นิยามให้พื้นที่
โคก หรือ โนน	พื้นที่หาอยู่ ผสมผสานกับพื้นที่หากิน	-การเข้ามาของระบบตลาด (2460-2480) -การเปลี่ยนวิธีการครอบครอง (2529)	ยังคงเป็นพื้นที่หาอยู่ผสมผสานกับพื้นที่หากินอยู่เช่นเดิม แต่มีปรากฏของลักษณะของการหาอยู่ด้วย นอกจากนี้ยังมีการปรับเปลี่ยนสิทธิ์ทางการครอบครองจากสิทธิ์ของชุมชนไปสู่สิทธิ์ของสาธารณะที่มีการจัดการโดยรัฐ
หนอง กุด และ บึง	พื้นที่หากิน	-การเข้ามาของระบบตลาด (2460-2480) -การแบ่งอาณาบริเวณทางการปกครอง (หลังจาก 2495)	ยังคงเป็นพื้นที่หากินของชุมชนและท้องถิ่นอยู่แต่ในหนองน้ำที่เป็นการครอบครองระดับชุมชนจะมีการ “ขายหนอง” ให้พ่อค้าจากภายนอกมาจับปลาในหนองเป็นการเหมามาขายไป (ช่วงประมาณ 2520)
ทาม และ ป่ง	พื้นที่หากิน	-การเข้ามาของระบบตลาด (2460-2480) -นโยบายทางการพัฒนาพืชเศรษฐกิจ (2513-2517) -การเปลี่ยนวิธีการครอบครอง (2529)	ยังคงเป็นพื้นที่หากินของชาวบ้านอยู่แต่มีการบุกรุกเพื่อการครอบครองสิทธิ์และการแสวงหาผลประโยชน์เชิงปัจเจกบุคคลจากการปลูกพืชเศรษฐกิจ ความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรจึงลดน้อยลง ประกอบกับสภาพทางภูมิศาสตร์ของทามและป่งจึงได้เปลี่ยนแปลงไป เช่น การเปลี่ยนทางน้ำเนื่องจากการกั้นคันนาเป็นต้น
เกลือ	พื้นที่หากินผสมผสานกับพื้นที่ของการหาแลก	-การเข้ามาของระบบตลาด (2460-2480)	เกิดการเปลี่ยนวิธีคิดจากพื้นที่ทางการหากินและหาแลกเป็นพื้นที่ทางการทำกินและทำขาย แต่ยังคงมีบางพื้นที่ที่เป็นแหล่งทำเกลือขนาดเล็กๆที่ยังคงใช้พื้นที่ในลักษณะของการแลกเปลี่ยนอยู่
นา	พื้นที่ทำกิน แต่ยังเปิดโอกาสให้ผู้อื่นเข้ามาหากินได้ เช่น การเขามาจับปลาในหาของตนเองได้ เป็นต้น ประกอบกับมีความสัมพันธ์ของระบบการแลกเปลี่ยนแรงงานผ่านการลงแขก	-การเข้ามาของระบบตลาด (2460-2480) -การเปลี่ยนวิธีการครอบครอง (2529) -การเข้ามาเทคโนโลยีทางการเกษตร (2520 - 2530) -การเปลี่ยนสิทธิในการจัดการน้ำไปสู่อำนาจของรัฐ (2520)	ยังคงเป็นพื้นที่ทางการทำกินอยู่แต่ไม่มีการเปิดโอกาสให้ผู้อื่นเข้ามาหากินเช่นเดิม นอกจากนี้ยังมีความคิดทางการ “ทำขาย” เกิดขึ้นในพื้นที่นา ประกอบกับการเปลี่ยนแปลงระบบแรงงานในพื้นที่ที่แต่เดิมพึ่งการลงแขกแบบดั้งเดิมไปเป็นการพึ่งเทคโนโลยีและการลงแขกแบบการว่าจ้าง

แผนผังแสดงความสัมพันธ์ระหว่างประเด็นที่ก่อให้เกิดการปรับเปลี่ยนและเปลี่ยนแปลงต่อพื้นที่ทางศรัทธา ซึ่งส่งผลให้เกิดเปลี่ยนแปลงด้านต่างๆต่อท้องถิ่น

2. พื้นที่ทางความเชื่อและศาสนา : “การผสมผสานระหว่างผีกับพุทธ”

พื้นที่ทางความเชื่อและศาสนาจะเป็นพื้นที่ที่เกิดขึ้นภายหลังจากที่ชุมชนได้ก่อตัวขึ้นระยะหนึ่ง หลังจากการจัดการกับพื้นที่ทำกินจนเริ่มเรียบร้อยมากขึ้น ประกอบกับชุมชนเริ่มมีผู้คนมาอยู่ร่วมกันมากขึ้น บทบาทของพื้นที่ที่เกิดจากคติความเชื่อของท้องถิ่นและชุมชนจึงก่อตัวขึ้น ในการสร้างพื้นที่ทางศาสนานั้นกลุ่มคนในวัฒนธรรมแบบล้านช้างในพื้นที่ลุ่มน้ำชีจะนับถือศาสนาแบบพุทธ พื้นที่ในรูปแบบของ “วัด” จึงเป็นภาพตัวแทนคติความเชื่อของท้องถิ่น

วิถีชีวิตของชุมชนในลุ่มน้ำชีเกี่ยวกับพื้นที่ทางศาสนานั้น จะมีการแยกพื้นที่แต่ละส่วนให้สัมพันธ์กับบทบาทและหน้าที่ของผู้ประกอบกิจกรรมในพื้นที่นั้นๆ การแยกพื้นที่ในการประกอบกิจของสงฆ์ออกจากพื้นที่ในการทำกิจวัตรของผู้คนจะเป็นสิ่งที่เห็นได้อย่างเด่นชัด โดยพื้นที่ในการประกอบกิจของสงฆ์คือ **“พื้นที่แบบสิม”** ส่วนพื้นที่ในการทำกิจของชาวบ้านจะเป็น **“พื้นที่ในแบบศาลาวัด”** ดังที่เราได้เห็นตัวอย่างของพื้นที่ดังกล่าวในท้องถิ่นฟ้าแดดสงยาง ตามคำที่ตาประภาส เครือวัลย์ ได้เล่าให้ฟังว่า³ “บ้านข้าวหลามมีสิม น้ำ โปสธน้ำ แต่ก่อนพิธีกรรมเมื่อมีการรับกฐินแล้ว ท่านว่าต้องไปลงสิม พระท่านไปลงสิม พิธีก็บู้จัก รับมหากฐินแล้วก็ไปลงสิม และในวันเข้าพรรษาก็ลงสิม เดียวนี้ไปโปสธบ้านเสมา เป็นกิจของสงฆ์เท่านั้นที่ลงสิมน้ำ ชาวบ้านนี้ไม่ได้เข้าไปใช้ วันแปดค่ำ สิบห้าค่ำ ข้างแรมก็ลงสิม เวลาบ้านไหนบ่มีสิมน้ำก็ต้องไปลงสิมบก พระท่านได้ไปลงสิมไปสวด เจริญตอนกลางเวณเลย ฉันทเพลก็ลงเลย แต่ลงไปเข็ดหยั่งกับบู้”

การใช้พื้นที่ทางศาสนาของท้องถิ่นในลุ่มน้ำชียังปรากฏลักษณะที่เป็นเอกลักษณ์ที่ชัดเจนอีกประการ คือ การซ้อนทับของมิติทางในความรู้สึกในความเป็นเจ้าของร่วมกันทั้งในระดับชุมชน ท้องถิ่นและที่กว้างกว่าระดับท้องถิ่น โดยบทบาทของพื้นที่ของสิมจะมีบทบาทในระดับชุมชน ส่วนการนับถือและศรัทธาต่อพระสงฆ์และพระพุทธรูปจะเป็นความรู้สึกร่วมทั้งตั้งแต่ระดับของชุมชนจนถึงระดับของท้องถิ่น ส่วนพื้นที่แบบธาตุหรือพระธาตุนั้นจะเป็นความรู้สึกร่วมกันในระดับกว้างกว่าท้องถิ่น โดยการสร้างความรู้สึกร่วมกันผ่านพื้นที่ทางศาสนาทั้งสามระดับนี้เป็นวิธีเชื่อมโยงผู้คนเข้าหากันและเกิดโอกาสในการพบเจอกันมาช้านานแล้ว แต่เมื่อเกิดประเด็นทางการเปลี่ยนแปลงหลายอย่าง โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือ การแบ่งอาณาเขตทางการเมืองการปกครอง ซึ่งทำให้ความรู้สึกในความเป็นเจ้าของร่วมของคนเริ่มมีการเปลี่ยนแปลงไป⁴ โดยความรู้สึกที่มีต่อความศรัทธายังคงเหมือนเดิมแต่ความรู้สึกในความเป็นเจ้าภาพงานบุญและผลประโยชน์ที่ได้ทำให้เกิดความรู้สึกที่แตกต่างในความเป็นเจ้าของร่วมในพื้นที่เปลี่ยนแปลงไป

พื้นที่ทางความเชื่อในอีกลักษณะหนึ่งของกลุ่มคนในลุ่มน้ำชีคือ พื้นที่ทางความเชื่อเกี่ยวกับการนับถือ **“ผี”** โดยพื้นที่ในลักษณะเช่นนี้จะเป็อาณาบริเวณที่มีความสำคัญต่อวิถีชีวิตของผู้คนในช่วงก่อนปี พ.ศ. 2440 เป็นอย่างมาก วิถีชีวิตเกี่ยวกับพื้นที่ของผีที่ใกล้ชิดกับชุมชนมากที่สุดจะเป็น **“พื้นที่เกี่ยวกับผีบรรพบุรุษ”** ซึ่งการสร้างพื้นที่นี้ขึ้นมาชนชุมชนจะต้องยึดโยงกับกลุ่มสังคมเดิมของตน โดยการอัญเชิญผีบรรพบุรุษจากบ้านเดิมของตนมาอาศัยอยู่ในพื้นที่ตอนปูตาใหม่ในบ้านใหม่ที่ตนเองตั้งขึ้น⁵ ในพื้นที่แห่งผีบรรพบุรุษดังกล่าวจะเป็นพื้นที่ที่อาศัย **“กระจำ”** หรือ **“เฒ่าจำ”** เป็นตัวกลางในการเชื่อมโยงระหว่างคนกับผี

ความเชื่อเกี่ยวกับผีทำให้เกิดพื้นที่ต่างอีกหลายพื้นที่ เช่น พื้นที่ป่าช้า พื้นที่บูชาผีฟ้าผีดิน เป็นต้น พื้นที่แบบป่าช้านั้นก็จะมีการแบ่งพื้นที่เกี่ยวกับประเภทของผีเช่นกัน การแยกพื้นที่ของผีที่ตายปกติตามความเชื่อของผู้คนในท้องถิ่นออกจากผีที่ตายจากสาเหตุอันไม่ปกตินั้น นับเป็นการสร้างพื้นที่ทางความเชื่อที่สัมพันธ์กับจินตนาการในเรื่องราวเกี่ยวกับวิญญาณในแบบต่างๆ นอกจากการสร้างพื้นที่ให้แตกต่างกันออกไปแล้ว ชาวบ้านยังมีการสร้างพิธีกรรมที่แตกต่างกันออกไปในพิธีการส่งวิญญาณตามแต่ประเภทของการตาย พื้นที่แห่งการส่งวิญญาณตามความเชื่อของกลุ่มคนในลุ่มน้ำชีจะแบ่งออกเป็นพื้นที่ของผีปกติกับพื้นที่ของผีที่ตายแบบตายโหง ตายท้องกลมและการตายของเด็ก ออกจากกัน

³ สัมภาษณ์แบบไม่มีโครงสร้าง วันที่ 16 ธันวาคม 2544 ในบ้านคุณตาประภาส เครือวัลย์ (อายุ 79 ปี) ณ บ้านข้าวหลาม

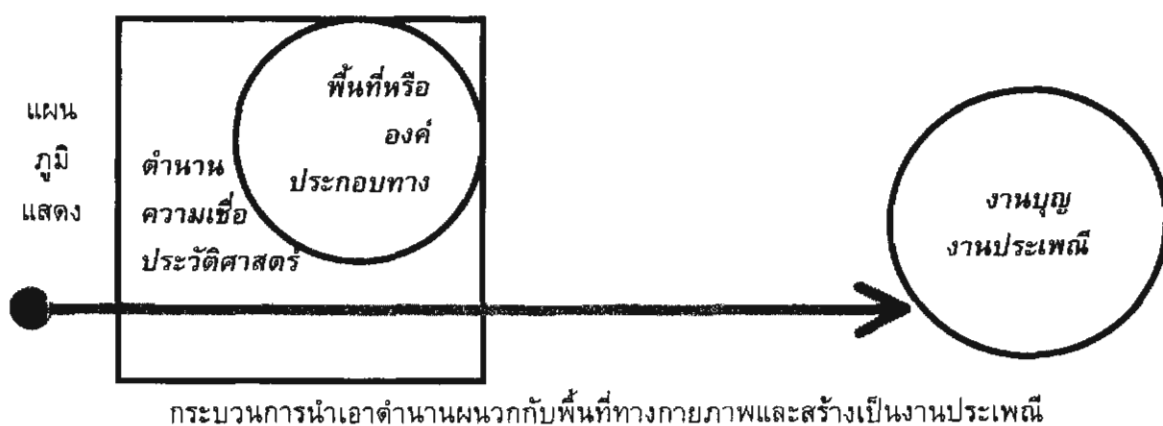
⁴ โดยเฉพาะกลุ่มคนที่อยู่ในช่วงอายุ 40 ปีลงมา

⁵ เป็นที่น่าสังเกตว่าวิถีชีวิตของคนกลุ่มไทลาวจะยึดติดกับเครือญาติแบบเดิมเสมอคงจะเห็นได้จากการเชิญผีบ้านตามไปด้วยเสมอๆ เมื่อมีการตั้งถิ่นฐานในที่ใหม่

สำหรับพื้นที่สุดท้ายเกี่ยวกับเรื่องราวการนับถือ “ผี” ที่จะขอกกล่าวถึงคือ **“พื้นที่ของการบูชาผีฟ้าผี แถน”** ที่เป็นผีที่ชาวบ้านเชื่อว่ามีอำนาจในการควบคุมเกี่ยวกับฟ้าและฝน โดยชาวบ้านจะต้องจุดบั้งไฟเพื่อ บูชาผีดังกล่าว พื้นที่ของผีในลักษณะเช่นนี้ในบางท้องถิ่นก็มีการโยงใยให้สัมพันธ์กับองค์ประกอบทางกาย ภาพของท้องถิ่น แต่บางแห่งก็ไม่ ดังเช่นในท้องถิ่นฟ้าแดดสงยางมีการนิยามเอาพระธาตุยาคูมาเป็น สัญลักษณ์ที่เกี่ยวกับการบูชาแถน แต่ในท้องถิ่นอื่นๆ ก็ไม่พบการนำเอาความเชื่อดังกล่าวมาสัมพันธ์กับองค์ ประกอบทางกายภาพหรือพื้นที่กายภาพอื่นๆ

การกล่าวถึงเรื่องราวของ **“พื้นที่แบบผีและพุทธ”** ที่กล่าวมาแล้วนั้น ยังมีความน่าสนใจว่า ชาว บ้านในท้องถิ่นแถบลุ่มน้ำชีไม่ได้มีการแยกขาดระหว่างพื้นที่ของผีและพุทธ แต่กลับพบว่า พื้นที่ทางความ เชื่อแต่ละแห่งจะมีการผสมผสานความคิดแบบผีและพุทธไปด้วยกันอย่างกลมกลืน เช่น ในพิธีการบูชาผีฟ้าผี แถนที่อาศัยพระสงฆ์ในการประกอบพิธี หรืออย่างพื้นที่ของการส่งวิญญาณของผีแบบป่าช้าก็ต้องให้พระสงฆ์ เป็นผู้ประกอบกิจดังกล่าว เป็นต้น ดังนั้นในวิถีคิดเกี่ยวกับพื้นที่ทั้งทางผีและทางพุทธของชาวบ้านนั้นไม่ได้ แยกขาดออกจากกันหรือมีโอเนียงไปทางด้านใดมากกว่ากันเลย

ลักษณะที่เกี่ยวข้องกับพื้นที่ทางความเชื่อท้องถิ่นยังมีวิธีคิดบางอย่างที่น่าสนใจเกี่ยวกับ **“การนำ เอาองค์ประกอบทางกายภาพหรือพื้นที่เดิมของเมืองมาผนวกกับเรื่องราวทางประวัติศาสตร์ของชุมชน คติทางความเชื่อ และตำนานท้องถิ่นต่าง ๆ”** การนำเอาลักษณะทางกายภาพเหล่านี้มากลับมาใช้ ใหม่โดยนิยามใหม่ที่สร้างขึ้นจากผู้คนในชุมชนเป็นประเด็นที่น่าค้นหาเป็นอย่างมาก ตัวอย่างที่เราพบในพื้นที่ ที่ศึกษาเช่น ท้องถิ่นคอนสวรรค์พบว่าชุมชนได้นิยามพื้นที่ศาลาเดิมของชุมชนให้สัมพันธ์กับเรื่องราวทาง ประวัติศาสตร์เกี่ยวกับการเดินทางของเจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์ในการเดินทางผ่านพื้นที่ ในปี พ.ศ.2369 ตรง กับรัชสมัยของสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว⁶ อีกทั้งยังมีการสร้างเป็นงานบุญประเพณีการเลี้ยง **“บุญศาลา”** เพื่อบันทึกเรื่องราวทางประวัติศาสตร์ไว้กับพื้นที่จริงโดยใช้วิธีการเล่าเรื่องผ่านงานบุญประเพณี หรืออย่าง เช่นในบริเวณวัดกลางบ้านที่ชาวบ้านนำเอาหินใหญ่(ที่คาดว่าจะเป็นศิ่วะสิงค์) มาเป็นบือบ้านหรือโงบ้าน โดย ตั้งไว้กลางลานวัด ส่วนในพื้นที่ท้องถื่นฟ้าแดดสงยางจะพบว่าชาวบ้านได้นิยามเอาหินบนต้นยางมาผนวกกับ ตำนานการสร้างพระธาตุพนมและสร้างเป็นงานสงกรานต์น้ำต้นยาง และนอกจากนี้ยังมีการนิยามองค์พระธาตุเดิม ที่มาแต่สมัยของอารยธรรมทวารวดีให้สัมพันธ์กับคติความเชื่อในการบูชาผีฟ้าผีแถนรวมทั้งบันทึกเรื่องราว ผ่านงานประเพณีอีกด้วย

⁶ สุทธิ เหล่าฤทธิ. 2545. ประวัติเมืองชัยภูมิ. ด้านสุทธาการพิมพ์. กรุงเทพฯ. หน้า 82

นอกจากท้องถิ่นจะมีการนิยามพื้นที่ทางกายภาพให้ก่อเกิดความสัมพันธ์กับมิติทางประวัติศาสตร์ ความเชื่อ ความสัมพันธ์ทางสังคมแล้ว ผู้คนภายในท้องถิ่นยังได้มีการสร้างพื้นที่ในแบบของนามธรรมที่ไม่สามารถมองเห็นได้ด้วยตาเพียงแต่สามารถสัมผัสได้ด้วยความรู้สึก เช่น “พื้นที่ทางจินตนาการ” พื้นที่ลักษณะเช่นนี้เป็นพื้นที่ที่ผู้คนใช้ระบายออกทางจินตนาการ หรือ แม้แต่ใช้โต้ตอบความไม่เป็นธรรมที่เกิดขึ้นตามความคิดของท้องถิ่น และเป็นพื้นที่ระบายสับสนของคติทางความเชื่อให้เกิดขึ้นภายในท้องถิ่น

ตัวอย่างที่สามารถหยิบยกมาอธิบายได้ก็คือ การสร้างพื้นที่ทางจินตนาการเกี่ยวกับ “พื้นที่ทางงานบุญบังไฟ” โดยพื้นที่แบบนี้ในบางแห่งก็มีการนิยามให้เข้ากับองค์ประกอบทางกายภาพของท้องถิ่น แต่บางพื้นที่ก็ไม่ พื้นที่แบบนี้เป็นพื้นที่ที่ไม่มีจริงทางกายภาพแต่เป็นอุดมการณ์ที่เกี่ยวข้องกับคติในการเคารพผีของท้องถิ่น รวมทั้งเป็นพื้นที่ร่วมของท้องถิ่นผ่านงานประเพณี ซึ่งเครือข่ายของความสัมพันธ์ผ่านพื้นที่งานบุญแบบนี้ไม่สามารถคาดเดาจากพื้นที่ทางกายภาพได้เลย

สำหรับท้องถิ่นแล้วพื้นที่ในแบบจินตนาการของท้องถิ่นจะไม่ได้มีแต่เฉพาะเพื่อสร้างความสัมพันธ์กันในท้องถิ่นแต่เพียงเท่านั้น สำหรับในบางท้องถิ่นยังมีไว้เพื่อโต้ตอบความไม่เป็นธรรมบางอย่างตามความคิดของชาวบ้านเช่น การนิยามพื้นที่ที่เป็นเขื่อนให้เป็นเมืองในตำนานที่พ่ายแพ้สงคราม การนิยามพื้นที่บางแห่งให้ขัดแย้งกับข้อมูลของหน่วยงานราชการที่ท้องถิ่นไม่เห็นด้วยกับความคิด เป็นต้น การใช้จินตนาการเหล่านี้เป็นภาพของการโต้ตอบทางความคิดระหว่างคนท้องถิ่นกับความคิดอื่นๆ ซึ่งเป็นเรื่องราวที่ผู้ศึกษาข้อมูลท้องถิ่นต้องให้ความใส่ใจเพื่อที่จะทำให้สามารถมองเห็นความขัดแย้งที่แฝงอยู่ในพื้นที่นั้นๆ ได้ดียิ่งขึ้น

การสร้างพื้นที่ของความเชื่อและศาสนาภายในท้องถิ่นนั้นนอกจากจะเป็นพื้นที่ของการแสดงออกทางความเชื่อของผู้คนแล้ว ยังมีบทบาทในการเป็น “พื้นที่แสดงตัวตนของกลุ่ม” ที่บอกเล่าเรื่องราว ที่มารวมถึงสร้างความสัมพันธ์กับถิ่นฐานที่ตนเองเคลื่อนย้ายจากมา วิธีการสร้างพื้นที่เหล่านั้นนั้นเป็นการเชื่อมโยงมิติในอดีตของชุมชนให้เข้ากับมิติปัจจุบันของชุมชนอันจะนำไปสู่กระบวนการสร้างความเป็นท้องถิ่นต่อไป กล่าวคือ การสร้างพื้นที่ทางความเชื่อหลายๆแห่งจะเป็นการนำเอาอดีตของกลุ่มคนนั้นๆ มาผูกไว้กับพื้นที่ปัจจุบันที่คนกลุ่มนั้นๆ ตั้งถิ่นฐานอยู่ แต่หลังจากนั้นพื้นที่ดังกล่าวก็จะเป็นตัวกลางหรือศูนย์กลางในการสร้างความสัมพันธ์ให้กับคนในท้องถิ่นที่มาจากหลายๆแห่งให้มีความเป็นท้องถิ่นเดียวกันขึ้นมาอีก

ตารางแสดงพื้นที่ความเชื่อและศาสนาของท้องถิ่นที่ถูกนิยามความหมายโดยคนในท้องถิ่นไว้ทั้งก่อนเกิดการเปลี่ยนแปลงและหลังจากที่เกิดการเปลี่ยนแปลง

พื้นที่	ความคิดแต่เดิมของผู้คนในท้องถิ่นที่นิยามให้พื้นที่	ประเด็นที่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลง	ความคิดใหม่ของผู้คนในท้องถิ่นที่นิยามให้พื้นที่
บุญบังไฟ	พื้นที่ทางประเพณีที่สร้างความสัมพันธ์ของคนทั้งในระดับชุมชนท้องถิ่นและเชื่อมโยงไปถึงระดับผีฟ้าผีดิน เพื่ออำนวยความสะดวกสมบุญให้แก่พื้นที่	-ความคิดแบบการแข่งขันและการพนันของคนในท้องถิ่น (ประมาณ 2520) -การแบ่งอาณาบริเวณของหมู่บ้านที่ชัดเจน (2529)	ยังคงเป็นพื้นที่ทางประเพณีที่สร้างความสัมพันธ์ของคนทั้งในระดับชุมชนท้องถิ่นและเชื่อมโยงไปถึงระดับผีฟ้าผีดิน เพื่ออำนวยความสะดวกสมบุญให้แก่พื้นที่ แต่มีแนวคิดเกี่ยวกับการแข่งขันการพนันที่มากขึ้น
ดอนปู่ตา	พื้นที่ทางวัฒนธรรมที่เชื่อมโยงผู้คนในท้องถิ่นที่เกิดการตั้งถิ่นฐานใหม่เข้ากับท้องถิ่นเดิมที่ผู้คนย้ายถิ่นฐานมา	-การแบ่งอาณาบริเวณของหมู่บ้านที่ชัดเจน (2529) -ความรู้สึกร่วมของชุมชนเกี่ยวกับเรื่องความมั่งคั่งสมบุญ (ก่อน 2500)	การแยกพื้นที่ดอนปู่ตาออกไปตามหมู่บ้านต่างๆ จนทำให้เกิดความรู้สึกของความเป็นหมู่บ้านที่ชัดเจนขึ้น

ตารางแสดงพื้นที่ความเชื่อและศาสนาของท้องถิ่นที่ถูกนิยามความหมายโดยคนในท้องถิ่นไว้ทั้งก่อนเกิดการเปลี่ยนแปลงและหลังจากที่เกิดการเปลี่ยนแปลง

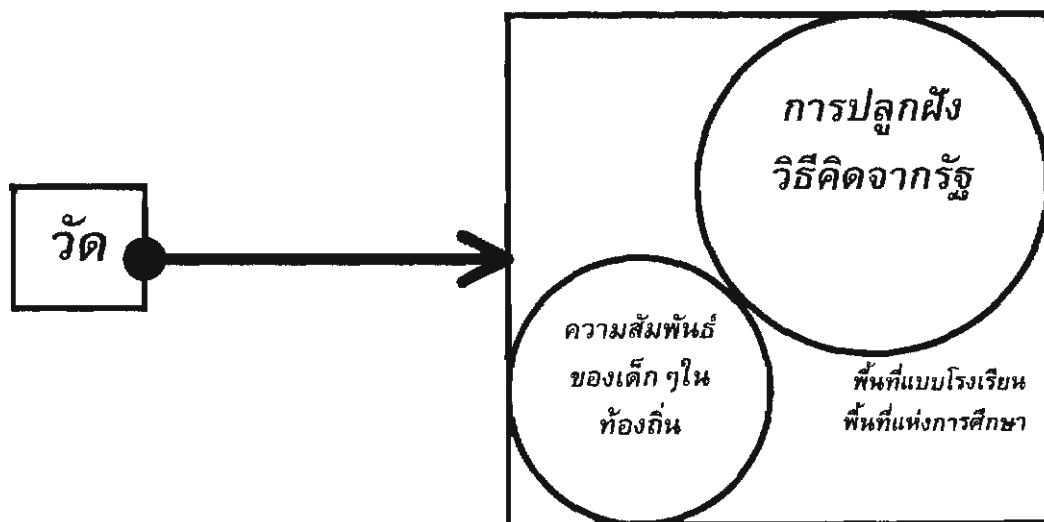
พื้นที่	ความคิดแต่เดิมของผู้คนในท้องถิ่นที่นิยามให้พื้นที่	ประเด็นที่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลง	ความคิดใหม่ของผู้คนในท้องถิ่นที่นิยามให้พื้นที่
ลิม	พื้นที่ประกอบกิจของสงฆ์	-การสร้างแบบมาตรฐานของกรรมกรศาสนา (ประมาณ 2520)	ชาวบ้านบางกลุ่มที่อายุน้อยกว่า 30 ปี สงมาเริ่มเปลี่ยนชื่อเรียกเป็น “อุโบสถ” เช่นภาคกลาง รวมทั้งมีการใช้สอยในกิจของฆราวาสรวมกับสงฆ์ อีกทั้งบางแห่งผู้หญิงก็สามารถใช้สอยได้เช่นกัน
ศาลาวัด	พื้นที่ประกอบกิจของสงฆ์กับฆราวาส	ไม่มีการเปลี่ยนแปลง	พื้นที่ประกอบกิจของสงฆ์กับฆราวาส
พระสงฆ์ หรือ พระพุทธรูป	พื้นที่ที่สร้างความรู้สึกร่วมกันของคนทั้งในระดับชุมชนและท้องถิ่น เช่น เครื่องข้ายของพระอุปถัมภ์ เครื่องข้ายพระพุทธรูปองค์สำคัญ เป็นต้น	-การปรับเปลี่ยนวิธีคิดจากกรรมกรศาสนา (ก่อน 2500) -การแบ่งอาณาบริเวณของหมู่บ้านที่ชัดเจน (2529)	เกิดการนับถือพระสงฆ์ในรูปแบบของเกจิอาจารย์ที่ไม่อ้างอิงกับพื้นที่ทางกายภาพมากขึ้น อีกทั้งเกิดความรู้สึกในความเป็นเจ้าของอันเนื่องมาจากการมีเจ้าภาพงานบุญ ซึ่งทำให้เกิดความรู้สึกที่ขัดแย้งของคนในท้องถิ่น
ธาตุ หรือ พระธาตุ	พื้นที่ที่สร้างความสัมพันธ์ของผู้คนทั้งในระดับชุมชน ท้องถิ่นและกว้างกว่าท้องถิ่น นอกจากนี้ในบางพื้นที่ยังพบการผสมผสานกับความเชื่อเรื่องผีแถน	-การแบ่งอาณาบริเวณของหมู่บ้านที่ชัดเจน (2529) -วิธีการคิดแบบผลกำไรเป็นที่ตั้ง (2530)	ธาตุขนาดเล็กบางแห่งปรับเปลี่ยนไปเป็นการครอบครองเฉพาะของชุมชน ส่วนธาตุขนาดใหญ่ในหลายๆพื้นที่เกิดความคิดต่อพื้นที่ที่ผสมผสานความเชื่อเข้ากับมิติของทุนนิยมที่มองเห็นผลกำไรจากการจัดงานประเพณีรวมไปกับการงานบุญ
ผ้าป่า	พื้นที่ทางประเพณีที่สร้างความสัมพันธ์ภายในท้องถิ่น	-การออกบ้านของลูกหลานบ้านไปทำงานในเมืองใหญ่ และต่างประเทศ (2510)	เป็นพื้นที่ที่เชื่อมโยงระหว่างชุมชนกับลูกหลานบ้านที่ออกไปทำงานในที่ต่างๆ โดยใช้งานบุญผ้าป่าเป็นศูนย์กลาง
ป่าช้า	พื้นที่ทางพิธีกรรมทางความเชื่อที่ผสมผสานกับจินตนาการในเรื่องผี	-การสร้างแบบมาตรฐานของกรรมกรศาสนา (2520 - 2530)	การเปลี่ยนพื้นที่งานศพแบบป่าช้ามาเป็นการเผาแบบ “เมรุ” ทำให้พิธีกรรมต่างๆหายไป

3. พื้นที่ทางการใช้สอย

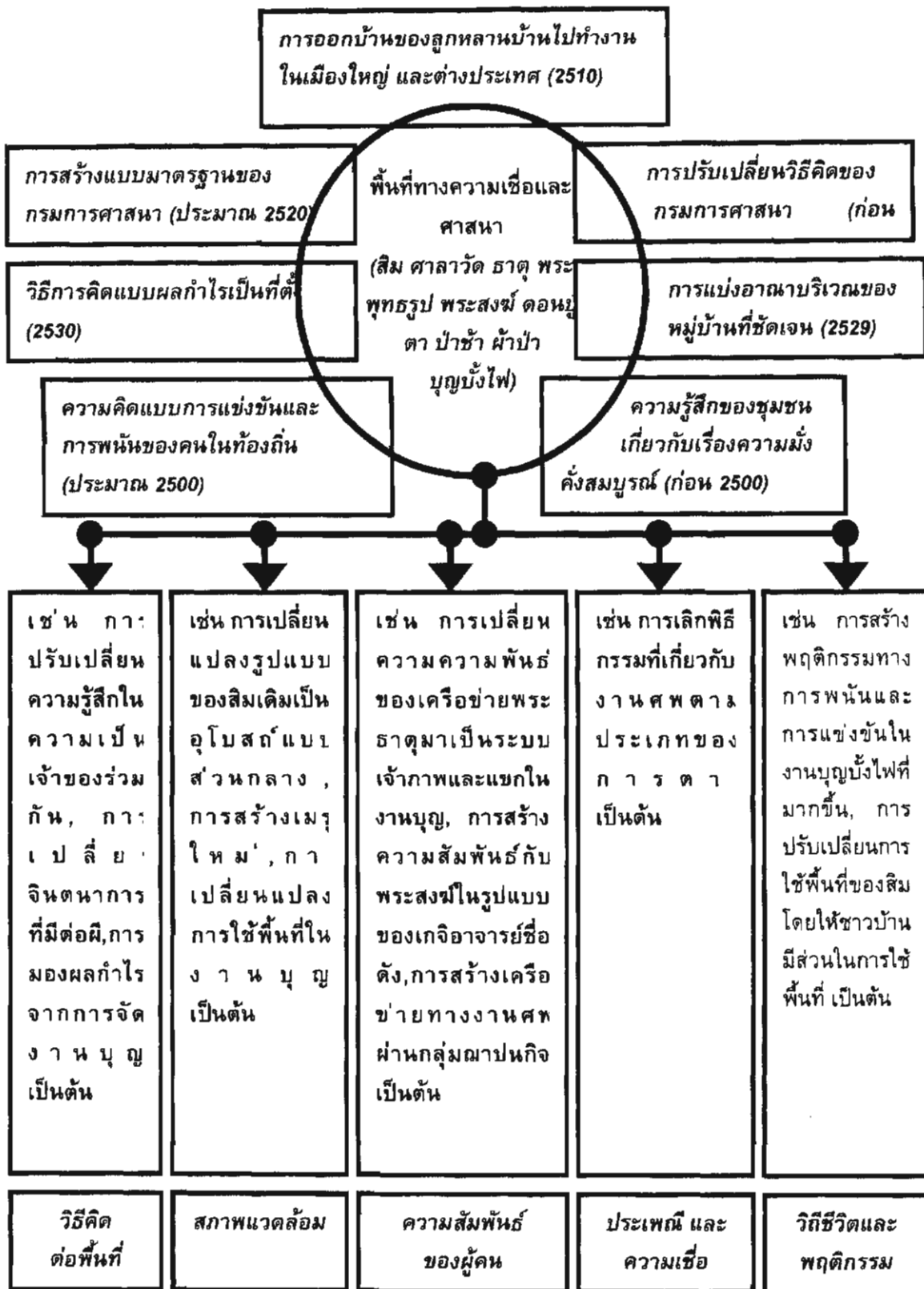
เป็นพื้นที่ทางกายภาพที่ผู้คนในท้องถิ่นมองเห็นเป็นพื้นที่ในการใช้ประโยชน์ภายในพื้นที่หรือระหว่างพื้นที่ การเข้ามามีบทบาทของพื้นที่ในลักษณะเช่นนี้จะเข้ามามีบทบาทในช่วงประมาณปี พ.ศ. 2500 (อาจมากกว่าหรือ น้อยกว่าไม่เกิน 10 ปี ในแต่ละท้องถิ่น) ตัวอย่างของพื้นที่แห่งการใช้สอยเหล่านี้จะแก่ พื้นที่แบบโรงเรียน ตลาด อนามัย ที่ทำการบริหารขององค์การบริหารส่วนตำบล เป็นต้น โดยกลุ่มคนที่นำพาหรือสร้างพื้นที่เหล่านี้ให้กับชุมชนก็มีแตกต่างกันออกไปตามแต่ละท้องถิ่นและแต่ละช่วงของเวลา

พื้นที่แบบโรงเรียน เป็นพื้นที่ที่มีผลต่อวิถีชีวิตของผู้คนในท้องถิ่นเป็นอย่างมาก โดยแต่เดิมในช่วงเวลาประมาณก่อน ปีพ.ศ. 2460 พื้นที่ของโรงเรียนจะเป็นพื้นที่ที่ถูกสร้างคิดภายในท้องถิ่นโดยในบางท้องถิ่นก็เป็นพื้นที่ที่แยกขาดออกจากวัด บางแห่งก็ไม่ โดยโรงเรียนในช่วงเวลาดังกล่าวนั้นยังเป็นพื้นที่ที่ถูกนิยามให้เป็น **“พื้นที่แห่งการศึกษา”** ของเด็กภายในชุมชนและท้องถิ่น ต่อมาในช่วงประมาณหลังจากปี พ.ศ. 2464 เป็นต้นมาพื้นที่ของโรงเรียนเริ่มที่จะมีการจัดการจากภาครัฐมากขึ้นการสร้างหลักสูตรการสร้างวิธีคิดต่าง ๆ จึงถึงปลูกฝังลงในความคิดของผู้คนในท้องถิ่นตั้งแต่วัยเด็ก พื้นที่แบบโรงเรียนจึงกลายเป็นพื้นที่แห่งการเรียนรู้แต่เป็นกระบวนการการเรียนรู้แบบสร้างค่านิยมบางอย่างที่รัฐต้องการที่จะสร้างขึ้น ซึ่งปรากฏการณ์ดังกล่าวได้มาเกิดขึ้นอย่างชัดเจนในช่วงประมาณปี พ.ศ. 2504 ซึ่งการสร้างกระแสของการสร้างชาติ

นอกจากโรงเรียนจะเป็นสถานที่แห่งการศึกษาและพื้นที่แห่งการปลูกฝังกระแสทางความคิดต่าง ๆ จากภาครัฐแล้วยังอาจอีกได้ว่า พื้นที่ของโรงเรียนเป็นการเปิดโอกาสในการพบปะสังสรรค์ของเด็กภายในท้องถิ่น โดยแต่เดิมในช่วงก่อนปี พ.ศ. 2500 ในช่วงที่ท้องถิ่นต่าง ๆ มักมีโรงเรียนในแบบที่ใช้ร่วมกันหลายบ้าน ไม่ใช้การแยกไปตามบ้านต่างเช่นทุกวันนี้ โรงเรียนแบบใช้สอยร่วมกันนี้ทำให้เกิดความสัมพันธ์ของเด็ก ๆ ในพื้นที่ อันจะนำไปสู่ความเป็นเพื่อนหรือการสร้างกลุ่มเครือข่ายขึ้นภายในท้องถิ่น การสร้างเครือข่ายเพื่อนในลักษณะเช่นนี้เป็นการสร้างความเกี่ยวพันในลักษณะเช่นเดียวกับ **“การผูกเสี่ยว”** เพียงแต่วิธีการอาจเปลี่ยนแปลงไปรวมถึงระดับของความสัมพันธ์อาจมีระดับที่น้อยลงกว่าวิธีการแบบผูกเสี่ยว

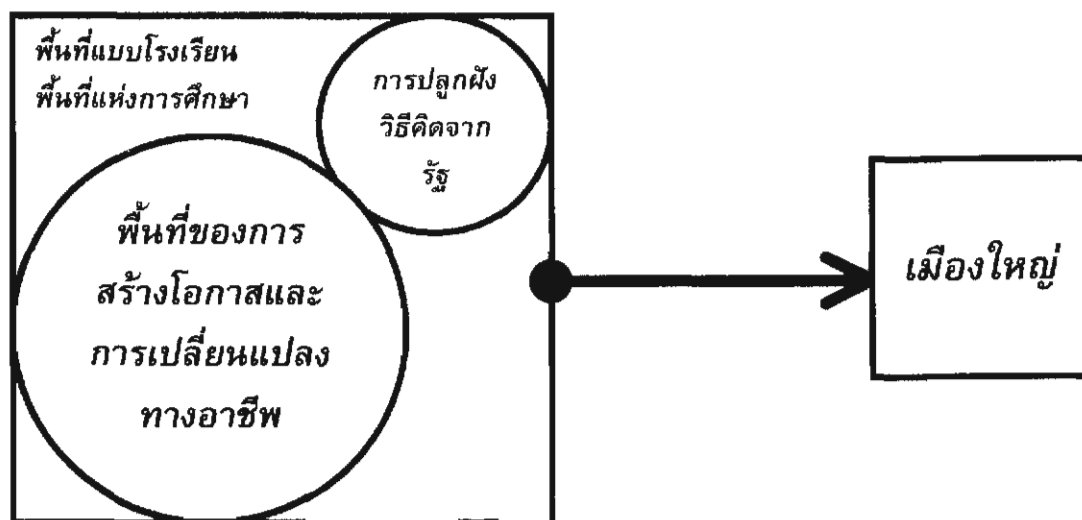
แผนภูมิแสดงนิยามเชิงพื้นที่ที่เกิดขึ้นกับพื้นที่ของโรงเรียนในช่วงประมาณปี พ.ศ. 2460 - 2500

แผนผังแสดงความสัมพันธ์ระหว่างประเด็นที่ก่อให้เกิดการปรับเปลี่ยนและเปลี่ยนแปลงต่อพื้นที่ทางความเชื่อและศาสนา ซึ่งส่งผลให้เกิดเปลี่ยนแปลงด้านต่างๆต่อท้องถิ่น

พื้นที่อีกแห่งที่สร้างการเปลี่ยนแปลงต่างๆ ให้กับแต่ละท้องถิ่นเป็นอย่างมากคือ พื้นที่แบบตลาด โดยการเข้ามาของบทบาทในพื้นที่แบบดังกล่าวเกิดขึ้นในช่วงเวลาประมาณปีพ.ศ. 2480 -2490 **พื้นที่ที่ถูกนิยามให้เป็นพื้นที่ของการแลกเปลี่ยนทรัพยากรระหว่างภายในท้องถิ่นกับภายนอกท้องถิ่น** โดยแต่เดิมนั้นผู้คนในลุ่มน้ำชีจะอาศัยวิธีการแลกเปลี่ยนระหว่างท้องถิ่นผ่าน กลุ่มคนที่เรียกว่า **“นายฮ้อย”** แต่ภายหลังจากการเข้ามามีบทบาทของตลาดซึ่งกลุ่มที่มีบทบาทในการจัดการตลาดในช่วงแรกก็คือ **“กลุ่มคนจีนและกลุ่มชนชั้นผู้ปกครอง”** สถานที่แห่งการแลกเปลี่ยนทรัพยากรนี้ ทำให้เกิดวิถีคิดแบบตลาด โดยมีความคิดเกี่ยวกับต้นทุนและกำไรเกิดขึ้นภายในท้องถิ่นแต่ละแห่ง ซึ่งการเปลี่ยนแปลงทางความคิดเหล่านี้ทำให้เกิดผลต่อการเปลี่ยนแปลงวิถีคิดอีกหลายส่วนในท้องถิ่นที่เริ่มมองทรัพยากรให้เป็นทรัพย์สิน มีค่า มีการลงทุนและที่ผลกำไร เช่น พื้นที่นา ทาม หนอง กุด เป็นต้น

ตัวอย่างบางประการที่ทำให้การเปลี่ยนแปลงวิถีคิดอันเนื่องมาจากการเข้ามามีบทบาทของพื้นที่แบบตลาด คือ การเปลี่ยนวิถีคิดและการนิยามพื้นที่แบบพื้นที่ทางการศึกษา มาถึงส่วนนี้บางท่านอาจตั้งคำถามว่ามันเกี่ยวข้องกับอย่างไร ลองมาดูข้อสรุปในส่วนนี้ท่านจะได้เห็นภาพการเปลี่ยนแปลงครั้งสำคัญที่เกิดขึ้นในท้องถิ่น โดยเมื่อตลาดเริ่มมีบทบาทในการกำหนดความคิดของผู้คนมากขึ้น ความคาดหวังของมูลค่าส่วนเกินหรือกำไรจึงเกิดขึ้น ความคาดหวังนี้ทำให้เกิดการนิยามพื้นที่ทางการศึกษาแต่เดิมหรือโรงเรียน **กลายเป็นพื้นที่ของการสร้างโอกาสและการเปลี่ยนแปลงทางอาชีพ** ต่อมาเมื่อความคิดต่างๆ เริ่มก่อตัวมากขึ้น **ความคิดที่มีต่อโรงเรียนเริ่มเปลี่ยนแปลงไปมากขึ้นเป็นความคิดแบบการลงทุนและผลกำไร** เนื่องจากในการเรียนต้องมีค่าใช้จ่ายในระหว่างเรียน เราจึงขอนำคำบอกเล่าของคุณตาประภาส เครือวัลย์ เล่าให้ฟังถึงชีวิตของท่านในยามที่ท่านเรียนหนังสือว่า **“หลังจบ ป. 5 แล้วก็เลยเรียนต่อมัธยม ก็เลยขอพ่อแม่ไปเรียน พ่อบ่ได้ตอบจั่งได้ เลย ตอบด้วยน้ำตาเพราะจนบ่มีเงินส่งต่อ ครูผู้สอนก็เคยมาบอกให้ไปเรียนต่อ บ่เสียหายนะ แต่พ่อก็บ่มีเงินเนื่องจากจน อาชีพของพ่อคือทำนา ทำนาด้วยน้ำฝน นาลุ่มล่ำปาวจ๊กหนอยน้ำท่วมข้าว บางปีก็ได้บางปีก็ได้ บางทีก็มีความจำเป็นต้องแลกข้าวกิน”** การเปลี่ยนแปลงในครั้งนี้มีผลสำคัญที่ทำให้เกิดกระแสของการหลั่งไหลเข้าเมืองของลูกหลานบ้านในเวลาต่อมาจนทำให้ชุมชนต่างหลงเหลือแต่เด็กและคนชราเป็นส่วนใหญ่ดังที่พบเห็นในปัจจุบัน

แผนภูมิแสดงนิยามเชิงพื้นที่ที่เกิดขึ้นกับพื้นที่ของโรงเรียนในช่วงประมาณปี พ.ศ. 2500 – 2540

⁷ คำบอกเล่านี้ท่านเราให้เราฟังในวันที่ 28 เมษายน 2545 ซึ่งถือเป็นการเล่าถึงชีวิตของท่านที่สำคัญมาก และทำให้เราสามารถเข้าใจในหลายเรื่องเกี่ยวกับ ความคิดของคนเกี่ยวกับโรงเรียนหรือการเรียนในช่วงเวลานั้น

ตารางแสดงพื้นที่ทางการใช้สอยของท้องถิ่นที่ถูกนิยามความหมายโดยคนในท้องถิ่นไว้ทั้งก่อนเกิด
การเปลี่ยนแปลงและหลังจากที่เกิดการเปลี่ยนแปลง

พื้นที่	ความคิดแต่เดิมของผู้คนในท้องถิ่น ที่นิยามให้พื้นที่	ประเด็นที่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลง	ความคิดใหม่ของผู้คนในท้องถิ่นที่ นิยามให้พื้นที่
โรงเรียน	พื้นที่ทางการเรียนรู้ของเด็กภายใน ท้องถิ่น	- การเปลี่ยนแปลง นโยบายในการ ศึกษามัธยมศึกษา ที่ 5 (2427) - การใช้ พรบ . ประถม ศึกษา (2464) - การสร้างหลักสูตร การสอนจากส่วน กลาง (2564)	การปรับเปลี่ยนวิธีคิดที่มีต่อพื้นที่ โรงเรียนมี 3 ครั้งด้วยกันคือ การ แยกพื้นที่ทางการศึกษาออกจาก พื้นที่ทางศาสนา การเปลี่ยนบท บาทของผู้หญิงในโอกาสทางการ ศึกษา และการปลูกฝังแนวคิดแบบ ส่วนกลางให้กับเด็กในท้องถิ่น โดย ในปัจจุบันพื้นที่โรงเรียนไม่ใช่พื้นที่ ทางการศึกษาอย่างเดียวแต่เป็นพื้นที่ ในการสร้างโอกาสทางอาชีพใน แก่เด็กในท้องถิ่นอีกด้วย
ตลาด (นายฮ้อย, ตลาดเจ๊ก, ร้านค้า, ร้านค้าชุมชน)	พื้นที่ที่ใช้ในการแลกเปลี่ยน ทรัพยากรระหว่างท้องถิ่น และภายใน ท้องถิ่น	- การสร้างทาง รถไฟ (2443) - การสร้างการ พัฒนาชนบท (2530)	วิวัฒนาการของตลาดในลุ่มน้ำชี เปลี่ยนแปลงจากตลาดที่อาศัยตัว บุคคลเช่นนายฮ้อย มาสู่การค้าที่ อาศัยพื้นที่ตลาด ร้านค้า โดยชาว บ้านนิยามพื้นที่ดังกล่าวเป็นพื้นที่ที่ คาดหวังในผลกำไรมากขึ้น ส่วน ร้านค้าชุมชนเกิดขึ้นในช่วง ปี พ.ศ. 2530 เนื่องจากการรวมตัวของชุม ชน
อนามัย	ไม่เคยมีมาก่อน	- มาตรฐาน การ รักษา พยาบาล (2510-2520)	เกิดการรักษาพยาบาลสองสายที่คู่ กันไปคือ การรักษาพยาบาลแผน ใหม่และการรักษาพยาบาลแผน โบราณ เช่น การใช้ผี การใช้ สมุนไพร เป็นต้น
องค์กร ปกครอง ส่วนตำบล	ไม่เคยมีมาก่อน	- พรบ . กระจายอำนาจ การปกครอง (2543)	พื้นที่การปกครองที่ใช้พื้นที่ สาธารณะโดยชอบธรรม

4. พื้นที่ทางจินตนาการหรือพื้นที่ทางตำนานท้องถิ่น

ลักษณะพิเศษของพื้นที่ในลักษณะเช่นนี้คือ เป็นพื้นที่ในทางนามธรรมที่อาจจะอ้างอิงกับพื้นที่ทางกายภาพภายในท้องถิ่นหรือไม่ก็ได้ โดยพื้นที่เหล่านี้จะมีความใกล้เคียงกับพื้นที่ทางความเชื่อและพื้นที่ทางศาสนา แต่ที่เราได้แยกพื้นที่เหล่านี้ออกมาเป็นประเด็นในการนำเสนออีกหัวเรื่องนั้นเนื่องจากพื้นที่ทางจินตนาการนั้นจะไม่เกี่ยวข้องกับคติทางความเชื่อของกลุ่มคน แต่เป็นสิ่งที่ชาวบ้านทั้งในเชิงปัจเจกบุคคลและในเชิงกลุ่มชุมชนสร้างขึ้นตามแต่จินตนาการที่มีในแต่ละท้องถิ่น

พื้นที่ทางจินตนาการในแบบที่หนึ่งที่จะขอนำเสนอคือ **พื้นที่ทางจินตนาการที่อ้างอิงกับพื้นที่ทางกายภาพอื่น ๆ ในท้องถิ่น** ดังตัวอย่างที่พบในท้องถิ่นคอนสวรรค์เกี่ยวกับการมีจินตนาการสร้างพื้นที่แห่ง “ตำนานการเกิดภูแลนคา” ตามที่พ่อใหญ่แม่ใหญ่บ้านโนนโพธิ์⁶ ได้เล่าเรื่องราวความเชื่อให้เราฟังว่า “ภูแลนคา หรือภูอีเฒ่า แต่เดิมนั้นเป็นแนวเดียวกันหมดเลยกับภูอื่น อย่างภูดั่งนี้ก็เป็นแนวเดียวกัน ต่อมาเมื่อหมาตัวหนึ่งชื่อว่า “หมาบักทอก” รู้ว่าบ้านเมืองจะเกิดการสู้รบกัน จึงไปเตะให้ภูแยกออกจากกัน ทำให้ภูเขาที่เคยเป็นทะเลสาบอยู่ด้านใน น้ำที่อยู่ทะเลสาบด้านในจึงไหลออกมา “ท้าวภูผาแดง” ได้ยินเรื่องเข้าจึงพาเอา “เรือสำเภา” ขน “ภูเขา” มาเพื่อมาถ่มน้ำไว้ แต่มาไม่ทันจึงเกิดภูเขาที่เรียกว่า “ภูสำเภา” เกิดขึ้น และจากวันนั้นเป็นต้นมา ภูแลนคา ภูดั่งก็ขาดออกจากกัน และยังมีภูสำเภา เกิดขึ้นในท้องถิ่นอีกด้วย” โดยเนื้อหาของการสร้างจินตนาการท้องถิ่นนี้ขึ้นมานั้นนอกจากจะทำให้เกิดวิธีการจดจำพื้นที่ทางกายภาพภายในท้องถิ่นแล้วยังมีเนื้อสอนใจที่มีไว้สอนลูกหลานเกี่ยวกับ ความสามัคคี อีกด้วย

พื้นที่ทางจินตนาการในแบบที่สองคือ **พื้นที่ทางจินตนาการที่ใช้โต้ตอบกับบางสิ่งที่ชาวบ้านมีความคิดในการต่อต้าน** ดังตัวอย่างที่พบในท้องถิ่นเสมา เช่น การนิยามพื้นที่ที่เป็นเขื่อนลำปาวให้เป็นเมืองในตำนานที่พ่ายแพ้สงคราม(คือเมืองเชียงโสมเชียงสร้อย) หรือการนิยามพื้นที่บางแห่งในเขตคูเมืองให้ขัดแย้งกับข้อมูลของกรมศิลปากรที่ท้องถิ่นไม่เห็นด้วย เป็นต้น การใช้จินตนาการเหล่านี้เป็นภาพของการโต้ตอบทางความคิดระหว่างคนท้องถิ่นกับความคิดอื่นๆ เป็นสำคัญ

พื้นที่ทางจินตนาการในแบบสุดท้ายก็คือ **พื้นที่ทางจินตนาการเพื่อใช้อ้างอิงผู้คนกับพื้นที่** โดยการสร้างพื้นที่เหล่านี้ชาวบ้านจะใช้สื่อสารกันเองในท้องถิ่นเพื่ออ้างอิงของถิ่นฐานหรือบ้านเรือนของแต่ละบุคคลภายในท้องถิ่น เช่น “การสร้างพื้นที่แบบคุ้ม” จะเป็นการนิยามผู้คนให้สัมพันธ์กับพื้นที่ทางกายภาพการสร้างพื้นที่ในความคิดของผู้คนในชุมชนท้องถิ่นลักษณะนี้ก็เพื่อที่จะสามารถอ้างอิงตำแหน่งที่อยู่อาศัยของบุคคลนั้นในพื้นที่ได้ง่ายขึ้น เช่น นายแดงคุ้มหัวโนน นางคำคุ้มปลายดิน อ้ายแดงคุ้มนาเขิน เป็นต้น วิธีการสร้างพื้นที่คุ้มในลักษณะเช่นนี้ก็เนื่องมาจากในสมัยก่อนนั้นภายในชุมชนเองยังไม่มีระบบนามสกุลไว้อ้างอิงผู้คนกัน ดังนั้นต่อมาเมื่อมี “พื้นที่แบบนามสกุล” เกิดขึ้นนั้นในระยะแรกของการตั้งนามสกุล ก็เป็นพื้นที่ในจินตนาการแบบใหม่ที่ทำให้ผู้คนระหว่างท้องถิ่นสามารถอ้างอิงถึงกันได้ง่ายขึ้น เช่น นามสกุลนาชัย... ที่เป็นภาพตัวแทนของคนในท้องถิ่นฟ้าแดดสงยาง แต่เมื่อระยะเวลาเปลี่ยนไปการแต่งงานระหว่างผู้คนก็มีผลที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงพื้นที่ของนามสกุลดังกล่าวเนื่องจากในวัฒนธรรมของชาวลุ่มน้ำชีและชาวอีสานนั้นมักจะนำพาเมียเข้ามาอยู่ในบ้านดังนั้นเมื่อเกิดการเปลี่ยนนามสกุลภายหลังจากการแต่งงานตามกฎหมายนามสกุลเดิมที่คงเหลืออยู่ในท้องถิ่นจึงกลายเปลี่ยนเป็นนามสกุลของฝ่ายชายที่ย้ายตนเองเข้ามาจากท้องถิ่นอื่น พื้นที่ในแบบของนามสกุลจึงไม่สามารถใช้เป็นการอ้างอิงผู้คนกับถิ่นที่อยู่อาศัยได้ สำหรับในปัจจุบันนั้นการอ้างอิงของชาวบ้านที่มีต่อคนในท้องถิ่นนั้นจะถูกนำไปสัมพันธ์กับพื้นที่ทางการปกครองแล้ว

⁶ พ่อเฒ่าได้เล่าให้เราฟังในการประชุมผู้เฒ่าผู้แก่ที่บ้านโนนโพธิ์ ในศาลาวัดของบ้าน วันที่ 14 กรกฎาคม 2545 เวลา 13.00 – 15.00 น.

บางส่วนโดยเฉพาะการอ้างอิงที่เกิดจากกลุ่มคนวัยกลางคนลงมา เช่น การอ้างชื่อ นามสกุล และต่อท้ายด้วยหมู่ที่ ซึ่งการอ้างอิงในลักษณะเช่นนี้จะเห็นได้อย่างชัดเจนว่าเป็นการอ้างอิงแบบปัจเจกบุคคล การสืบเชื้อสาย และพื้นที่ทางการปกครองเป็นสำคัญ

5. พื้นที่อยู่อาศัยระดับครัวเรือน

พื้นที่ของเรือนที่จะกล่าวถึงในที่นี้ไม่ได้เป็นภาพแต่เฉพาะภายในที่อยู่อาศัยแต่จะหมายรวมถึงพื้นที่โดยรอบที่เป็นพื้นที่ใช้ในการปลูกเรือนในชุมชนอีกด้วย และในพื้นที่ระหว่างเรือนนี้เองที่เป็นเครื่องอธิบายความสัมพันธ์ต่างของกลุ่มเรือนที่ตั้งข้างเคียงกันได้เป็นอย่างดี

การกล่าวถึงพื้นที่ในแบบของเรือนที่ใช้ในการอยู่อาศัยในระดับปัจเจกจะเป็นการอธิบายถึงหน่วยของพื้นที่ทางสังคมที่เล็กที่สุดที่มีภายในชุมชนท้องถิ่น พื้นที่ในอาณาบริเวณระดับที่ย่อยที่สุดนี้เองที่เป็นภาพที่แสดงให้เราสามารถเข้าใจถึงวิถีชีวิตต่อพื้นที่ในลักษณะของพื้นที่ส่วนตัวภายในพื้นที่ชุมชนได้ ภาวะความเป็นส่วนตัวภายในพื้นที่เรือนและระหว่างเรือนในชุมชนในอดีตนั้นจะไม่มีแบ่งแยกอาณาบริเวณที่ชัดเจน โดยลักษณะของการสร้างเรือนในแต่ละหลังจะเกิดจาก สร้างในพื้นที่ที่ใกล้กับเรือนหลังเดิมที่เป็นเรือนพ่อตาแม่ยาย หรือในบางหลังก็เป็นการสร้างต่อมาในส่วนของเล่าขาว ที่ชาวบ้านเรียกเรือนลักษณะเช่นนี้ว่า “ตูดต่อเล่า” การครอบครองพื้นที่ของเรือนจึงเป็นไปตามความสัมพันธ์ทางเครือญาติแบบบางๆ กล่าวคือแม้ว่าการสร้างเรือนจะสร้างในที่ทางที่เป็นของญาติแต่เนื่องจากว่าพื้นที่ภายในบ้านหรือหมู่บ้านต่างๆจะไม่มีขอบเขตทั้งในระดับชุมชนและในระดับบ้านที่ชัดเจนเพียงแต่หากว่าผู้ใดเป็นผู้ถางหญ้า ปลำต้นไม้ลง ก็มีความหมายโดยนัยว่าได้ครอบครองพื้นที่ในการสร้างเรือนนั้นแล้ว

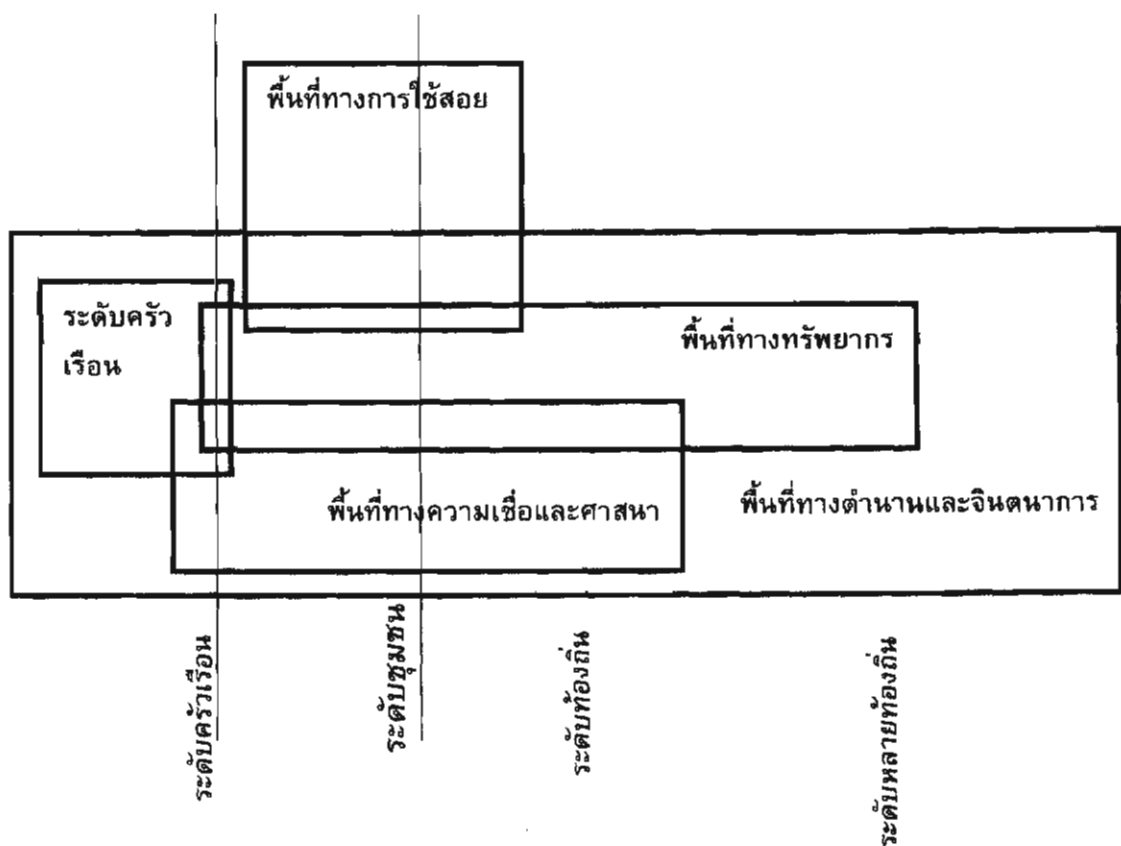
พื้นที่ที่เป็นส่วนเชื่อมต่อระหว่างเรือนนี้ ในแต่เดิมนั้นชุมชนจะใช้เป็นเส้นทางสัญจรภายในครัวเรือนรวมถึงเป็นพื้นที่ที่เปิดโอกาสให้เกิดการพบปะกันภายในชุมชน ความต่อเนื่องของพื้นที่ที่ไม่มีสิ่งกีดขวางที่ถาวรนี้ทำให้วิถีชีวิตของผู้คนไม่มีการแบ่งอาณาเขตของความเป็นส่วนตัวและความเป็นส่วนรวมที่ชัดเจน ต่อมาเมื่อกรรมสิทธิ์ที่ดินเข้ามามีบทบาทเกี่ยวกับการครอบครองพื้นที่ในเรือนและระหว่างเรือนนี้ ทำให้วิถีชีวิตของคนในชุมชนเริ่มมีการเปลี่ยนแปลงไป การครอบครองและการสร้างเครื่องบ่งบอกทางความเป็นเจ้าของที่ดินนั้นเริ่มมีมากขึ้น ดังที่จะเห็นได้จากการสร้างรั้วกันพื้นที่ของตนเอง ที่สามารถพบเห็นได้โดยทั่วไป วิถีชีวิตต่อพื้นที่ระหว่างเรือนก็มีการเปลี่ยนแปลงไปจากแต่เดิมที่ความเป็นเจ้าของไม่ชัดเจนทำให้ผู้คนในชุมชนยังสามารถเอามะละกอหรือพืชพันธุ์ที่ขึ้นระหว่างบ้านมากินได้แต่เมื่อวิถีชีวิตในความเป็นเจ้าของปรากฏชัดเจนขึ้น ความแบบปัจเจกจึงถูกทำให้ชัดเจนมากขึ้นๆ

นอกจากวิถีชีวิตที่มีความเป็นปัจเจกที่มากขึ้นของผู้คนในชุมชนแล้ว การเปลี่ยนแปลงที่สำคัญกับพื้นที่ของเรือนนี้ก็คือ การนับถือผีเจ้าที่ดินในระดับเรือน โดยแต่เดิมนั้นชาวบ้านจะมีการนับถือผีในระดับเรือนระดับบ้านและในระดับท้องถิ่น แต่การเคารพผีในระดับของพื้นที่ดินของครัวเรือนนั้นจะไม่เป็นที่ปรากฏ แต่ในปัจจุบันพบว่าบางท้องถิ่นเริ่มที่จะนับถือผีในระดับของปัจเจกบุคคลอย่างพื้นที่เรือนมากขึ้น ดังที่เห็นได้จากการตั้งศาลพระภูมิเจ้าที่ภายในพื้นที่ดินของตนเอง ซึ่งแม้ว่าวิถีชีวิตเช่นนี้จะยังไม่เกิดขึ้นมากนักในพื้นที่แถบลุ่มน้ำชี โดยเฉพาะในสังคมชนบทแต่ก็เป็นเครื่องบ่งชี้ที่ทำให้เราเห็นว่า วิถีคิดแบบดังกล่าวเริ่มมีเพิ่มขึ้นๆ

สำหรับในการจำแนกพื้นที่ในลุ่มน้ำชีออกเป็น 5 ประเภทตามรายละเอียดที่กล่าวมาแล้วนั้น พบว่าในความเป็นจริงแล้วพื้นที่ในหลายๆพื้นที่ที่มีมิติที่เกิดความซ้อนทับกัน เช่น พื้นที่ของพระธาตุจะมีการซ้อนทับกันระหว่างพื้นที่ทางศาสนา พื้นที่ทางความเชื่อในเรื่องผีแถน พื้นที่ในด้านาน เป็นต้น หรือในอีกหนึ่งตัวอย่าง

เกี่ยวกับพื้นที่นา ที่เกิดการซ้อนทับกันระหว่าง พื้นที่ทางทรัพยากรในการทำกินผสมผสานกับการหากินในช่วงที่ทรัพยากรยังอุดมสมบูรณ์ พื้นที่ทางความเชื่อเรื่องตาแยก พื้นที่ทางประเพณีเช่น การลงแขก เป็นต้น ซึ่งจากตัวอย่างทั้งสองเป็นหนึ่งในหลายตัวอย่างที่เกิดการซ้อนทับกันในหลายมิติภายในพื้นที่หนึ่งพื้นที่

นอกจากการซ้อนทับในหลายมิติภายในพื้นที่แต่ละประเภทแล้ว เรายังพบประเด็นที่น่าสนใจเกี่ยวกับระดับของความรู้สึกในการครอบครองพื้นที่ และระดับของการใช้สอยพื้นที่ตั้งแต่ระดับครัวเรือน ชุมชน ท้องถิ่นไปจนการเชื่อมโยงในหลายๆท้องถิ่นที่น่าสนใจ

แผนภูมิแสดงมิติที่ซ้อนทับของพื้นที่แต่ละประเภท
และความเข้มข้นของระดับการใช้สอยตั้งแต่ระดับครัวเรือน ชุมชน ท้องถิ่นและหลายท้องถิ่น

การจัดการภายในพื้นที่ต่าง ๆ ของท้องถิ่น

การศึกษาเกี่ยวกับการจัดการพื้นที่และการจัดการทรัพยากร อานันท์ กาญจนพันธุ์ได้จำแนกแนวทางการศึกษาออกเป็น 4 แนวทางคือ⁹ 1) แนวทางการศึกษาการจัดการทรัพยากรในเชิงอรรถประโยชน์ 2) แนวทางการศึกษาการจัดการทรัพยากรในเชิงนิเวศน์วัฒนธรรม 3) แนวทางการศึกษาการจัดการทรัพยากรในเชิงสถาบัน และ 4) แนวทางการจัดการทรัพยากรในเชิงของความสัมพันธ์ของอำนาจแต่สำหรับวิธีการศึกษาในครั้งนี้ทางคณะวิจัยจะไม่ได้อธิบายในแนวทางหนึ่งแนวทางใดโดยเฉพาะเจาะจงไป แต่จะอธิบายวิธีการจัดการพื้นที่ต่าง ๆ ภายในท้องถิ่นในหลายมิติที่ผสมผสานกันไป

1. แนวทางการจัดการภายในพื้นที่หาอยู่หากิน

การสร้างระบบการจัดการภายในพื้นที่ที่มีบทบาทเกี่ยวข้องกับวิถีชีวิตโดยเฉพาะอย่างที่เกี่ยวกับปัจจัย 4 จะเป็นเรื่องราวที่ต้องให้ความสำคัญ สำหรับผู้คนในลุ่มน้ำซึ่งก็ทราบดีเกี่ยวกับความสำคัญในการจัดการทรัพยากรภายในพื้นที่แนวอยู่แนวกิน วิธีการจัดการในพื้นที่ดังกล่าวจึงถูกสร้างขึ้นด้วยวิธีการที่แตกต่างกันออกไป

ก. พื้นที่ของน้ำและระบบการกักเก็บน้ำของชุมชนท้องถิ่น เป็นเรื่องราวที่สำคัญอันดับต้น ๆ ของท้องถิ่นในลุ่มน้ำ ซึ่งจากการศึกษาเกี่ยวกับลักษณะทางภูมิศาสตร์เบื้องต้นของท้องถิ่นดังกล่าวทำให้สามารถสรุปได้ว่า แหล่งน้ำภายในท้องถิ่นจะแบ่งออกเป็น 5 ลักษณะคือ

1. แหล่งน้ำที่สร้างขึ้นเองภายในชุมชน(เช่น คูน้ำล้อมรอบชุมชน)
2. บึงหรือหนองน้ำขนาดใหญ่ที่ใช้ร่วมกันภายในท้องถิ่น
3. บึงหรือหนองน้ำขนาดเล็กที่ใช้เฉพาะในชุมชน
4. น้ำในลำน้ำชี
5. น้ำในลักษณะของซีหลง (ร่องน้ำที่เกิดจากเกิดจากทางน้ำเดิมของแม่น้ำชี)

การจัดการพื้นที่แหล่งน้ำแต่ละแหล่งของท้องถิ่นและชุมชนจึงมีวิธีการที่หลากหลายแตกต่างกันออกไป สำหรับการจัดการพื้นที่แหล่งน้ำเรื่องแรกที่จะกล่าวถึงคือ **การจัดการในแหล่งน้ำที่เป็นองค์ประกอบของชุมชนเดิมที่มีมาก่อนภายในพื้นที่อันได้แก่ คูเมืองต่าง ๆ** วิธีการสร้างสรรค์ของชุมชนเกี่ยวกับระเบียบของการใช้พื้นที่ดังกล่าวนั้นจะมีวิธีที่หลากหลาย วิธีการแรกคือ **การจัดการพื้นที่แหล่งน้ำโดยนิยามไว้กับตำนานของท้องถิ่น** โดยการจัดการน้ำในลักษณะเช่นนี้จะเป็นการใช้พื้นที่คูเมืองเดิมให้เป็นพื้นที่ทางความเชื่อมากกว่าที่จะเป็นพื้นที่ที่จะสามารถใช้สอยได้ วิธีการที่สองคือ **การจัดการพื้นที่โดยนิยามให้เป็นส่วนหนึ่งของเอกลักษณ์ของชุมชนท้องถิ่น** เช่น การนิยามแหล่งน้ำให้เป็นของหมู่บ้านด้วยการสร้างวิถีคิดที่ว่า “กินน้ำหนองนี้ก็จะต้องได้เป็นคนบ้านนี้” เป็นต้น วิธีที่สามคือ **การจัดการพื้นที่แหล่งน้ำโดยสร้างความสัมพันธ์ผ่านงานประเพณี** โดยการนิยามพื้นที่แหล่งน้ำเดิมเหล่านี้ให้เป็นแหล่งน้ำที่ใช้ในพิธีกรรมบางอย่าง เช่น การกำหนดให้ในงานสงกรานต์ในบ้านต้องเอาน้ำภายในหนองน้ำบางหนองมาใช้ในการพิธีกรรม เป็นต้น

พื้นที่แหล่งน้ำที่เป็นบึงหรือหนองน้ำขนาดใหญ่ที่มีการใช้สอยในระดับของท้องถิ่น ซึ่งรวมถึงน้ำในลำน้ำชี และซีหลงนั้น จะเป็นการจัดการพื้นที่ในลักษณะที่เปิดโอกาสในการเข้าถึงทรัพยากรได้อย่างเสรี(Open Access) ของกลุ่มคนทั้งในและนอกท้องถิ่น ซึ่งอาจเป็นเพราะว่า พื้นที่แหล่งน้ำเหล่านี้จะมีความอุดมสมบูรณ์มาก ดังจะเห็นได้จากการตั้งชื่อของหนองน้ำเหล่านี้ เช่น บึงนกไก่อ ในท้องถิ่นคอนสวรรค์

⁹ อานันท์ กาญจนพันธุ์. พลวัตของชุมชนในการจัดการทรัพยากร : กระบวนทัศน์และนโยบาย. สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย. กรุงเทพฯ. 2543 . หน้า 6

ที่นกไม่สามารถกินปลาในหนองน้ำได้ทันและเมื่อนกหยุดกินชาวบ้านไปพบเข้าจึงเรียกว่า นกโง่ เพราะไม่ยอมกินปลา ซึ่งเป็นเครื่องชี้ชัดให้เห็นถึงความสมบูรณ์ของทรัพยากรในพื้นที่ดังกล่าว ฉะนั้นแล้วด้วยความร่ำรวยทางทรัพยากรนี้เองที่วิธีการควบคุมการใช้พื้นที่นี้จึงไม่มีควบคุมอย่างเข้มข้น

พื้นที่แหล่งน้ำต่อไปที่จะกล่าวถึงคือ **พื้นที่บึงหรือหนองน้ำขนาดเล็กของชุมชน** โดยการจัดการพื้นที่ในแหล่งน้ำเหล่านี้จะมีลักษณะที่คล้ายคลึงกับวิธีการของแหล่งน้ำขนาดใหญ่คือ **การเปิดโอกาสในการเข้าถึงทรัพยากรได้อย่างเสรี(Open Access)** แต่ภายหลังจากระบบตลาดที่เข้ามาสัมพันธ์กับวิถีคิดของคนภายในสังคมกลับพบวิธีการที่ชาวบ้านใช้พื้นที่ทางทรัพยากรของชุมชนเป็นทุนตามระบอบของตลาด โดยมีการขายสิทธิในการจับปลาให้กับนายทุนนอกพื้นที่เข้ามาหาปลาในแหล่งน้ำของชุมชน และนำเงินที่ได้จากการขายในครั้งนั้นๆ มาเป็นสมบัติส่วนกลางที่ใช้ในการสร้างพื้นที่อื่นๆ ที่ใช้ประโยชน์ร่วมกันในชุมชน เช่น สร้างศาลาวัด สร้างโรงเรียน เป็นต้น

ตารางแสดงวิธีการจัดการพื้นที่แหล่งน้ำภายในท้องถิ่นและชุมชน

ลักษณะของแหล่งน้ำ	วิธีการจัดการพื้นที่
แหล่งน้ำที่สร้างขึ้นเองภายในชุมชน (เช่น คูน้ำล้อมรอบชุมชน)	1. การจัดการพื้นที่โดยนิยามไว้กับตำนานของท้องถิ่น 2. การจัดการพื้นที่โดยนิยามให้เป็นส่วนหนึ่งของเอกลักษณ์ของชุมชนท้องถิ่น 3. การจัดการพื้นที่โดยสร้างความสัมพันธ์ผ่านงานประเพณี
บึงหรือหนองน้ำขนาดใหญ่ที่ใช้ร่วมกันภายในท้องถิ่น	เปิดโอกาสในการเข้าถึงทรัพยากรได้อย่างเสรี(Open Access)
บึงหรือหนองน้ำขนาดเล็กที่ใช้เฉพาะในชุมชน	1. เปิดโอกาสในการเข้าถึงทรัพยากรได้อย่างเสรี (Open Access) 2. การจัดการทรัพยากรของชุมชนแบบทุนตามระบอบของตลาด
น้ำในลำน้ำชี	เปิดโอกาสในการเข้าถึงทรัพยากรได้อย่างเสรี(Open Access)
น้ำในลักษณะของชีหลง (ร่องน้ำที่เกิดจากเกิดจากทางน้ำเดิมของแม่น้ำชี)	เปิดโอกาสในการเข้าถึงทรัพยากรได้อย่างเสรี(Open Access)

ระบบการใช้น้ำของชุมชนและท้องถิ่นในลุ่มน้ำชีมีข้อสังเกตที่น่าสนใจเกี่ยวกับการจัดการทรัพยากรน้ำของพื้นที่ที่เป็นเมืองโบราณมาแต่เก่าก่อนทั้งเมืองตั้งแต่สมัยทวารวดีจนกระทั่งถึงเมืองในสมัยขอมพบว่า **การตั้งถิ่นฐานของเมืองเหล่านี้จะไม่เลือกชัยภูมิที่เป็นที่สูงที่สุดของพื้นที่แต่จะเลือกบริเวณที่สูงรองลงมาแต่ขณะเดียวกันก็จะไม่ต่ำจนถึงระดับที่น้ำท่วมถึงได้ง่าย** โดยในกรณีศึกษาที่พบทั้งสามพื้นที่ เช่น

เมืองฟ้าแดดสงยาง เมืองกาหลงและเมืองเตย เป็นต้น ซึ่งจากการศึกษาทำให้เราพบว่า การเลือกที่ตั้งเมืองในลักษณะดังกล่าวจะเอื้อให้เกิดผลทางการกักเก็บน้ำที่มีประสิทธิภาพมากขึ้นของชุมชน

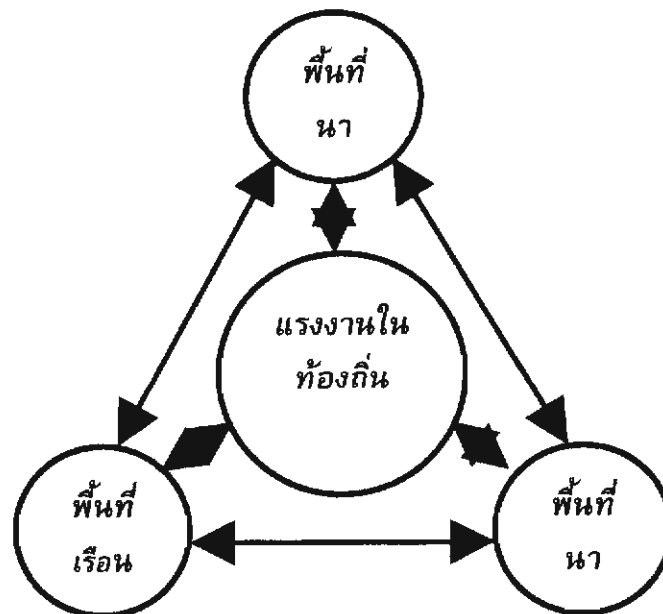
นอกจากนี้เรายังสามารถจำแนกระบบของแหล่งน้ำในลุ่มน้ำชีตามธรรมชาติของน้ำได้สองคือ แหล่งน้ำนิ่งที่ใช้กักเก็บน้ำ กับแหล่งน้ำที่มีการเปลี่ยนแปลงตามฤดูกาล โดยชุมชนและท้องถิ่นของผู้คนในลุ่มน้ำจะมีการเรียนรู้ที่จะใช้ประโยชน์จากแหล่งน้ำแต่ละประเภทแตกต่างกันออกไป หรือเราอาจกล่าวได้ว่า ชุมชนในลุ่มน้ำชีมีการเรียนรู้ที่จะอยู่กับสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติมากกว่าที่จะเข้าไปจัดการกับธรรมชาติ ซึ่งการที่ท้องถิ่นมีความเข้าใจในระบบของแหล่งน้ำในลุ่มน้ำนี้ทำให้ผู้คนในท้องถิ่นมีวิธีการสร้างเครือข่ายในทางบรรพระหว่างชุมชน เพื่อสอดคล้องกับการใช้แหล่งน้ำและการหาทรัพยากรจากแหล่งน้ำ ดังนั้นเราอาจสรุปได้ว่า **ในลุ่มน้ำชีจะประกอบด้วยระบบน้ำทั้งสองระบบโดยชุมชนแต่ละแห่งต้องสร้างโครงข่ายในทางบรรพเพื่อเชื่อมโยงระบบลุ่มน้ำเข้าหากันอันจะนำไปสู่การแลกเปลี่ยนทรัพยากรและการใช้น้ำตลอดทั้งปี**

ข. **พื้นที่ทาม บุ่ง และโคก** ลักษณะการเข้าถึงทรัพยากรภายในพื้นที่ “หาอยู่หากิน” ของผู้คนในท้องถิ่นแถบลุ่มน้ำชีช่วงก่อนปี พ.ศ. 2480 จะมีลักษณะที่เปิดกว้างและให้เสรีในการเข้าถึงทรัพยากรภายในพื้นที่ (Open Access) เป็นส่วนใหญ่ ดังที่จะพบเห็นได้จากการใช้ประโยชน์จากพื้นที่ทาม บุ่ง โขกต่างๆ ซึ่งสำหรับการเปิดเสรีในการเข้าถึงทรัพยากรในลักษณะเช่นนี้หากมองอย่างผิวเผินอาจทำให้เราสรุปว่าเป็นภาพของการใช้ประโยชน์ร่วมกันของท้องถิ่นอย่างสงบเรียบร้อย แต่หากพิจารณาและสังเกตความสัมพันธ์ในพื้นที่จะพบว่า ท่ามกลางภาพลักษณ์เชิงบวกเกี่ยวกับใช้ทรัพยากรในพื้นที่นี้ก็มีความสัมพันธ์เชิงลบแฝงมาด้วยเช่นกัน ดังที่เราได้เห็นจากการครอบครองพื้นที่โคกของบ้านใหญ่ที่อยู่ภายในท้องถิ่น การสร้างความรู้สึกในความเป็นเจ้าของของบ้านใหญ่นี้แม้ว่าจะไม่ได้มีการครอบครองในเชิงกรรมสิทธิ์ หรือบ้านใหญ่อาจไม่ได้ตั้งถิ่นฐานในพื้นที่นั้นๆโดยตรง แต่ความที่เป็นกลุ่มคนกลุ่มแรกที่เข้ามาในท้องถิ่นจึงทำให้กลุ่มคนที่เข้ามาในช่วงเวลาหลังเกิดความยากแค้น ความรู้สึกในความเป็นเจ้าของพื้นที่ดังกล่าวจึงเกิดขึ้นอย่างไม่เป็นทางการ ตัวอย่างที่ทำให้เรามองเห็นภาพความสัมพันธ์เชิงลบได้ชัดเจนคือ การเข้าถึงทรัพยากรไม้ที่นำมาใช้ในการปลูกเรือน ที่คนในท้องถิ่นบางกลุ่มจะสามารถเข้าถึงได้ยาก และต้องออกไปแสวงหาทรัพยากรจากพื้นที่อื่นๆมาแทน แต่ก็ไม่ได้หมายความว่าทุกท้องถิ่นจะเกิดปรากฏการณ์ในลักษณะเช่นนี้เสมอไป

นอกจากนี้วิธีการในการใช้พื้นที่สาธารณะข้างต้นยังมีประเด็นที่น่าสนใจเกี่ยวกับพฤติกรรมการใช้พื้นที่ที่เกิดขึ้นแบบที่สัมพันธ์กับเวลาและสถานการณ์ โดยพฤติกรรมการใช้พื้นที่ป่าสาธารณะบางส่วนของท้องถิ่นจะเปิดโอกาสให้กับคนในชุมชนหรือท้องถิ่นเข้าไปใช้เป็นพื้นที่ทำกินชั่วคราวในบางปีทีคนนั้นๆประสบกับสถานการณ์ที่ไม่สามารถทำกินในที่ทางของตนเองได้ ซึ่งวิธีการเหล่านี้ชาวบ้านจะเปิดโอกาสให้กับกลุ่มคนที่ด้อยโอกาสทางสังคมให้ได้มีกิน โดยพื้นที่ป่าที่ชาวบ้านเปิดโอกาสในบางสถานการณ์ให้เข้ามาทำกินนี้เรียกว่า “เหล้า” แต่ลักษณะของการใช้พื้นที่ในแบบนี้ก็เป็นที่น่าสนใจอีกว่าจะมีแต่เฉพาะในท้องถิ่นทางลุ่มน้ำชีตอนปลายที่เราพบในท้องถิ่นสงเปือย ก็พฤติกรรมในพื้นที่แบบ “เหล้า” จะมีลักษณะในการครอบครองพื้นที่แบบชั่วคราวของปัจเจกบุคคล เมื่อบุคคลนั้นไม่ทำนาในพื้นที่เหล้าแล้วบุคคลอื่นสามารถเข้ามาใช้พื้นที่แบบดังกล่าวเป็นพื้นที่ทำกินชั่วคราวได้เช่นกัน¹⁰ ซึ่งวิธีการดังกล่าวเป็นเสมือนพื้นที่ที่รับประกันว่าคนในชุมชนท้องถิ่นแม้ว่าในกลุ่มที่อยู่ในพื้นที่ชายขอบจะมีข้าวไว้กินในแต่ละปีแน่นอน

¹⁰ เมื่อมีการเข้ามาทำนาในพื้นที่เหล้าโดยผู้ใดแล้วชาวบ้านก็จะเรียกพื้นที่เหล้าตามชื่อของผู้ที่เข้ามาทำนา เช่น เหล้าพ่อใหญ่มี เหล้าผู้ใหญ่มาก เป็นต้น

สำหรับวิธีการจัดการพื้นที่ในที่ทาม และบ่งนั้นก็ก็มีเรื่องราวที่น่าสนใจเกี่ยวกับการใช้พื้นที่ดังกล่าวในการทำนา โดยชาวบ้านจะเรียนรู้พฤติกรรมการขึ้นลงของน้ำในแต่ละปี และอาศัยในช่วงเวลาฤดูแล้งซึ่งน้ำในพื้นที่บ่งทามต่าง ๆ ลดระดับลง ชาวบ้านก็จะไปเข้าไปใช้พื้นที่ดังกล่าวทำนา ดังนั้นฤดูกาลของการทำนาในพื้นที่บ่งและทามของกลุ่มน้ำขึ้นนั้นจึงมีความแตกต่างกันไปตามแต่ละท้องถิ่น ความแตกต่างของช่วงเวลาในการทำนาคอนกับการทำนาทามนั้นทำให้เกิดความสัมพันธ์กับระบบแรงงานของชุมชนท้องถิ่นที่สามารถหมุนเวียนเปลี่ยนกันไปช่วยเหลือกันได้ และยังทำให้เกิดกิจกรรมในท้องถิ่นอย่างต่อเนื่อง แต่เมื่อเกิดกระบวนการปรับเปลี่ยนการทำนาของท้องถิ่นในเหมือนกันอันเนื่องมาจากระบบการจัดการน้ำของกรมชลประทาน การซ้อนทับของการใช้แรงงานในท้องถิ่นจึงมีมากขึ้น จำนวนแรงงานที่มีในท้องถิ่นจึงไม่เพียงพอที่จะช่วยเหลือกันเองได้เนื่องจากก็ต้องไปนาในพื้นที่ของตนเองเช่นกัน และสาเหตุข้างต้นนี้เองก็เป็นอีกหนึ่งสาเหตุนอกจากระบบความคิดแบบตลาด ที่ทำให้การสร้างระบบประกันแรงงานในท้องถิ่นในรูปแบบของ “การลงแขก” เปลี่ยนแปลงไป

แผนภูมิแสดงความสัมพันธ์ของแรงงานในท้องถิ่นผ่านพื้นที่นาทาม นาโคกและพื้นที่นาที่เรือนที่อยู่อาศัย

2. การจัดการภายในพื้นที่ทางความเชื่อและศาสนา

บทบาทในการจัดการพื้นที่ทางความเชื่อและศาสนาจะมีเนื้อหาเกี่ยวข้องกับ “การครอบครองพื้นที่” ดังกล่าวเป็นส่วนใหญ่ เนื่องจากพื้นที่เหล่านี้จะมีกลุ่มคนต่าง ๆ ที่เข้ามาครอบครองและสร้างวิธีการจัดการขึ้นในพื้นที่ซึ่งจะไม่เหมือนกับลักษณะการจัดการของพื้นที่นาอยู่หากิน บทบาทของกลุ่มคนในระยะแรกในการครอบครองพื้นที่ทางความเชื่อและศาสนาโดยส่วนใหญ่แล้วจะเป็นครอบครองรวมกันของชุมชนท้องถิ่น ดังจะเห็นได้จาก ครอบครองพื้นที่วัด ป่าช้า ดอนปู่ตา หรือแม้แต่พื้นที่ในแบบของงานบุญบั้งไฟ โดยวิธีการดูแลพื้นที่ต่าง ๆ นั้นก็จะถูกสร้างขึ้นจากชุมชนท้องถิ่นเอง

ชุมชนจะสร้างวิธีการจัดการพื้นที่วัดขึ้นเองมีด้วยกันหลายเรื่อง อันได้แก่ การสร้างความสัมพันธ์ระหว่างพราหมณ์กับพระสงฆ์ (เช่น การรดน้ำพระต่อผ้าขาว เป็นต้น) โดยวิธีการดังกล่าวจะเป็นการจัดการ

พื้นที่ที่ชุมชนใช้ในการสร้างความศรัทธาให้เกิดขึ้นกับพระสงฆ์ เพราะหากชาวบ้านเห็นว่าพระรูปใดมีความน่าเชื่อถือและน่าศรัทธา ชาวบ้านก็จะใช้ประเพณีดังกล่าวเป็นเครื่องรับประกันให้พระสงฆ์รูปนั้นต้องอยู่กับชุมชนต่อไป เพราะหากพระรูปใดที่รับการรณำต่อผ้าบวชแล้วพระรูปนั้นก็จะต้องอยู่ในพื้นที่วัดของชุมชนต่อไป อย่างน้อยอีกหนึ่งพรรษา และเมื่อพระรูปนั้นจุติออกจากความเป็นพระ สิ่งที่ชุมชนหรือชาวบ้านมอบให้ก็จะติดตัวไปกับคนๆนั้น โดยอาจกล่าวได้ว่า การสร้างระบบการจัดการพระของชุมชนทำให้เกิดวิธีการในการดูแลให้พระสงฆ์ต้องปฏิบัติตนในอยู่ในครรลองของความเป็นพระ อีกทั้งวิธีการดังกล่าวยังเป็นการรับประกันว่าในแต่ละปีในช่วงของการเข้าพรรษา พื้นที่วัดในชุมชนซึ่งแม้แต่ในชุมชนขนาดเล็กที่มีประชากรอยู่น้อยก็ยังคงมีพระสงฆ์ไว้ประกอบกิจภายในชุมชนแน่นอน แต่เมื่อภายหลังจากการเข้ามามีบทบาทในการจัดการพื้นที่วัดของหน่วยงานของรัฐมากขึ้น ในพ.ศ.2325 บทบาทของพระสงฆ์จะต้องถูกควบคุมโดยระบบจากคณะ ที่คล้ายคลึงกับระบบปกครองของหน่วยงานของรัฐ การแย่งชิงการครอบครองพื้นที่แบบวัดนี้เป็นผลเนื่องมาจากการต้องการในการควบคุมพระสงฆ์ในแต่ละท้องถิ่น เพราะหากว่ารัฐสามารถดูแลบุคคลที่มีผลเป็นศูนย์รวมผู้คนในพื้นที่ได้แล้ว การควบคุมผู้คนก็จะสามารถทำได้ง่ายยิ่งขึ้น ดังจะเห็นได้จากออกกฎหมายเกี่ยวกับคณะสงฆ์เป็นครั้งแรกเพื่อกวดขันความประพฤติของพระสงฆ์ให้อยู่ในระเบียบวินัย และต่อมาอีกหลายปีมีจำนวนทั้งสิ้น 10 ฉบับ¹¹

พื้นที่แบบวัดจะเป็นพื้นที่ที่ถูกสร้างขึ้นเพื่อสร้างความสัมพันธ์ให้กับผู้คนทั้งในระดับท้องถิ่นและระดับชุมชน การสร้างความสัมพันธ์เหล่านี้จะมีศูนย์กลางทางความเชื่อหลายอย่างเช่น การใช้พระเป็นศูนย์กลางทางความศรัทธาภายในชุมชนโดยผ่านพิธีการรดน้ำต่อผ้าบวช การสร้างสัญลักษณ์ของท้องถิ่นผ่านพระพุทธรูปองค์สำคัญที่ท้องถิ่นอาจสร้างขึ้นเองหรือเป็นเป็นองค์ประกอบทางกายภาพเดิมที่ถูกค้นพบในบริเวณท้องถิ่น เป็นต้น นอกจากนี้ความเฉพาะเจาะจงของพื้นที่ต่างๆที่อยู่ในวัดยังเป็นเครื่องบ่งบอกของระดับความสัมพันธ์ของผู้คน ดังที่เราพบว่า “สิม” เป็นพื้นที่ที่มีการใช้งานระดับชุมชน ส่วน “ธาตุ” จะเป็นพื้นที่ที่มีการใช้งานระดับท้องถิ่นหรือกว้างกว่าท้องถิ่น เป็นต้น

พื้นที่ส่วนใหญ่ที่เกี่ยวข้องกับพื้นที่ทางความเชื่อและศาสนาเกี่ยวข้องกับจัดการพื้นที่ทางทรัพยากรต่างๆภายในท้องถิ่น เช่น การกำหนดพื้นที่แบบดอนปู่ตาและพื้นที่ป่าช้า เพื่อควบคุมพฤติกรรมทางการใช้ทรัพยากรภายในพื้นที่ดังกล่าวให้มีข้อจำกัดที่มากขึ้น ผู้คนในท้องถิ่นจะไม่พยายามเข้าไปรบกวนทรัพยากรในพื้นที่ดังกล่าวอย่างไม่จำเป็น เว้นเสียแต่หากที่ชุมชนท้องถิ่นต้องมีเหตุจำเป็นในการใช้ทรัพยากรครั้งใหญ่ เช่น การเกิดไฟไหม้บ้านครั้งใหญ่ที่ต้องการไม้ใหญ่จำนวนมากที่ใช้ในการปลูกเรือนใหม่ เป็นต้น การสร้างวิธีการจัดการเช่นนี้ก็จะมียบทบาทของท้องถิ่นเป็นผู้กำกับกับการใช้ทรัพยากรในพื้นที่

3. การจัดการภายในพื้นที่ทางการใช้สอย

พื้นที่ทางการใช้สอยที่มีบทบาทเกี่ยวกับวิถีชีวิตของกลุ่มคนกลุ่มน้ำชี จะมีพื้นที่อยู่สองลักษณะที่มีความสำคัญมากคือ พื้นที่แบบโรงเรียนที่เข้ามามีบทบาทในช่วงปี พ.ศ. 2460 พื้นที่แบบตลาดที่เข้ามามีบทบาทในช่วงปี พ.ศ. 2480

ในสมัยรัชกาลที่ 5 ปี พ.ศ.2427¹² ทรงมีพระบรมราชโองการประกาศจัดการเรียนในหัวเมือง เป็นการประกาศแต่งตั้งให้พระสงฆ์ทั่วพระราชอาณาจักรเอาใจใส่สั่งสอนธรรมให้กับประชาชน และฝึก

¹¹ ฝ่ายบริยัติปกรณ์ กองศาสนศึกษา.2527. ประวัติการปกครองคณะสงฆ์ไทย. กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ.หน้า 17

¹² ฝ่ายบริยัติปกรณ์ กองศาสนศึกษา.2527. ประวัติการปกครองคณะสงฆ์ไทย. กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ.หน้า 26-27

สอนความรู้ต่าง ๆ แก่กุลบุตร โรงเรียนจึงเข้ามาแฝงอยู่ในพื้นที่ชุมชนแบบ “วัด” ภายหลังจากนี้วัดในหลายๆท้องถิ่นจึงเริ่มมีบทบาทเป็นพื้นที่ทางการศึกษาควบคู่ไปด้วย โดยบทบาทของพระสงฆ์จะเป็นครูไปพร้อมกัน การนิยามพื้นที่ทางการเรียนกับพื้นที่ทางศาสนาให้เป็นพื้นที่เดียวกันจึงเกิดขึ้น ดังจะเห็นได้จากคำเรียกที่คนในหลายท้องถิ่นเรียกกันมาว่า “**บวชเรียน**” ซึ่งก็หมายความว่าผู้คนในชุมชนไม่ได้แยกพื้นที่ทั้งสองให้ขาดออกจากกัน

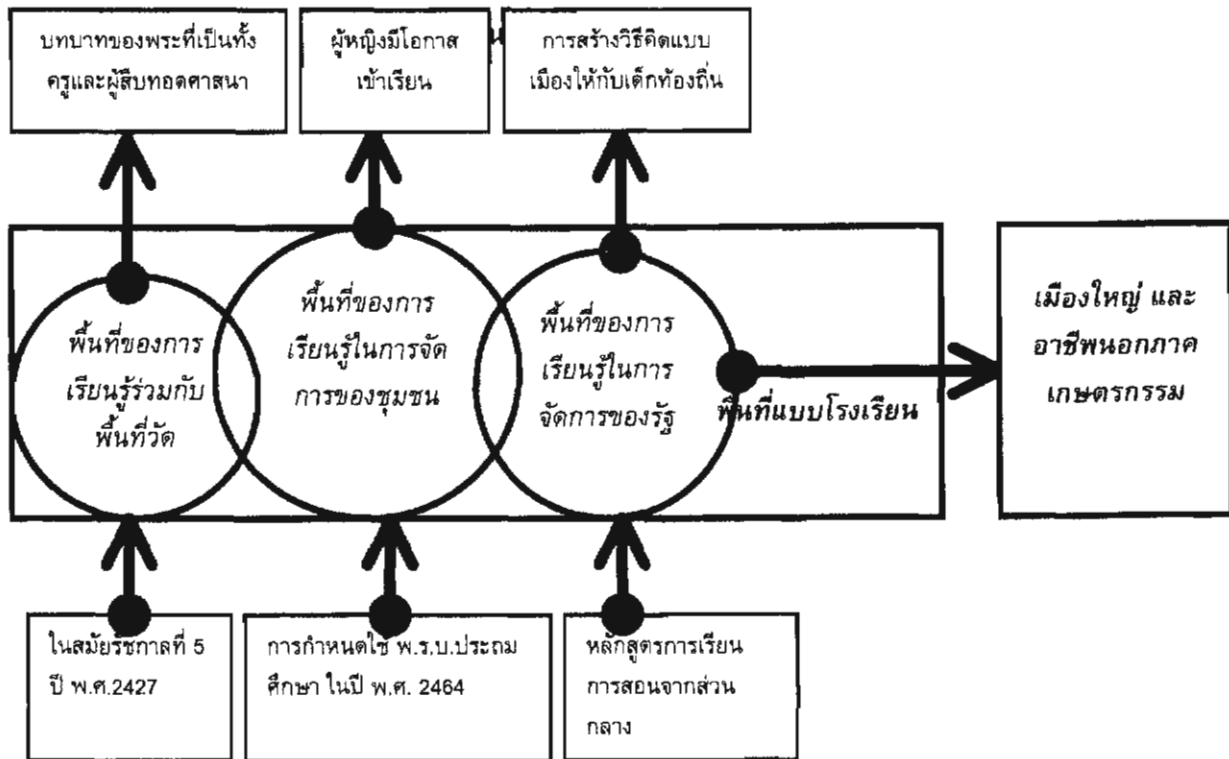
ต่อมาในช่วงประมาณปี พ.ศ. 2460 เป็นต้นมาพื้นที่โรงเรียน¹³ จึงได้แยกขาดออกจากพื้นที่ทางศาสนาออกมาตั้งเป็นพื้นที่แบบโรงเรียนที่เริ่มมีครูท้องถิ่นที่เป็นผู้สอนในโรงเรียนแทนการให้บทบาทแก่พระสงฆ์ในการสอน การเปลี่ยนแปลงพื้นที่ในครั้งนี้จึงถือเป็นการปรับเปลี่ยนการนิยามพื้นที่แบบโรงเรียนให้สัมพันธ์กับพื้นที่ทางศาสนามาเป็นพื้นที่ทางการเรียนรู้แต่อย่างเดียว การเปลี่ยนแปลงในครั้งนี้นอกจจะเป็นการเปลี่ยนแปลงทางกายภาพและการนิยามพื้นที่แล้วยังเป็นการเปลี่ยนบทบาทของบุคคลที่เป็นสัญลักษณ์ของพื้นที่จาก “**พระ**” มาเป็น “**ครู**” แต่อย่างไรก็ตามการเปลี่ยนแปลงในครั้งนี้ยังไม่เปลี่ยนบทบาทของกลุ่มคนที่เป็นผู้จัดการในพื้นที่ โดยการจัดการพื้นที่แบบโรงเรียนยังเป็นหน้าที่ของผู้คนในชุมชนอยู่ดี ชาวบ้านจะร่วมกันนำข้าวสารบ้าง อาหารบ้างมาเป็นสิ่งตอบแทนแก่ครูที่มาสอนหนังสือให้กับเด็กๆ ในหมู่บ้าน หรือแม้แต่บางครั้งชาวบ้านก็จะร่วมแรงร่วมใจในการสร้างอาคารเรียนต่างๆ ขึ้นภายในชุมชนท้องถิ่น

และการเปลี่ยนแปลงต่อมาที่มีต่อพื้นที่แบบโรงเรียนคือ การกำหนดใช้ พ.ร.บ. ประถมศึกษา ในปี พ.ศ. 2464 (แต่ในบางท้องถิ่นก็อาจมีผลบังคับใช้ช้าไปประมาณสองสามปี เช่น ท้องถิ่นสงเปือย พ.ร.บ. ดังกล่าวจะมีผลในปีพ.ศ. 2466) โดยในเนื้อหาของการเปลี่ยนแปลงนี้ได้กำหนดให้สตรีต้องเข้าเรียนดังเช่นเด็กชาย จึงทำให้ผู้หญิงในหมู่บ้านมีโอกาสทางการเรียนมากขึ้น และในภายหลังภายใต้การจัดการของรัฐ ทางภาครัฐก็ได้มีการสร้างความคาดหวังเกี่ยวกับสตรีโดยต้องการให้มีบทบาทในการเป็นครูมากขึ้น หรืออาจกล่าวได้ว่ามีความพยายามสร้างให้ครูเป็นอาชีพของผู้หญิงเป็นส่วนใหญ่ สำหรับการเปลี่ยนแปลงพื้นที่ทางการศึกษาในช่วงเลาดังกล่าวนั้นบทบาทของผู้จัดการพื้นที่เริ่มมีการเปลี่ยนแปลงจากชุมชนไปเป็นการจัดการของรัฐตามหลักการของโครงสร้างพื้นฐานที่รัฐต้องให้แก่ประชาชน แต่การจัดการของรัฐในช่วงเวลานี้ยังไม่มีผลต่อความคิดของผู้คนมากนักเพียงแต่มีการให้บทบาทกับผู้หญิงมากขึ้นในทางการเรียนและทางการสอน

ต่อมาการเปลี่ยนแปลงเกี่ยวกับพื้นที่การเรียนที่สำคัญมากคือ การเข้าพยายามสร้างวัฒนธรรมชาติในช่วงประมาณ ปี พ.ศ. 2500 โดยพื้นที่ของโรงเรียนจะใช้หลักสูตรการเรียนการสอนจากส่วนกลาง การปลูกฝังวิถีคิดจากภาครัฐจึงถูกถ่ายทอดให้กับเด็กๆ ในท้องถิ่น การเปลี่ยนแปลงในครั้งนี้ทำให้เกิดทำให้วิถีคิดเกี่ยวกับความคาดหวังทางอาชีพเริ่มต้นเกิดขึ้น เด็กๆ และรวมถึงพ่อแม่ในท้องถิ่นจึงได้สร้างความคาดหวังทางอาชีพที่นอกเหนือจากการทำนา หาปลาและการหาของป่าขึ้น พื้นที่ในแบบของโรงเรียนจึงถูกสร้างให้เป็นพื้นที่ที่สร้างโอกาสในการเปลี่ยนแปลงทางอาชีพขึ้น กลุ่มคนในท้องถิ่นเริ่มที่จะคาดหวังที่จะออกบ้านไปทำงานในเมืองใหญ่หรือทำงานตามระบบของทุนนิยม เนื่องจากว่าหลักสูตรแบบส่วนกลางดังกล่าวไม่ได้สร้างจิต

วิญญาณของความเป็นท้องถิ่นหรือมีองค์ความรู้ท้องถิ่นที่จะถ่ายทอดให้กับเด็ก แต่จะเป็นการสร้างภาพลักษณ์ของอาชีพอื่นๆ ให้กับท้องถิ่น ดังจะเห็นได้ว่าครูมักชอบตั้งคำถามกับนักเรียนว่า “**โตขึ้นอยากเป็นอะไร**” อาจกล่าวได้ว่า โรงเรียนก็เป็นอีกหนึ่งสาเหตุที่ทำให้เด็กๆ ในหมู่บ้านต้องเคลื่อนย้ายออกจากบ้านไป

¹³ ในแต่ละท้องถิ่นนั้นการแยกพื้นที่โรงเรียนออกจากพื้นที่วัดจะไม่เท่ากันอาจแตกต่างกันตั้งแต่ปี พ.ศ. 2460 มาจนกระทั่งถึงปี พ.ศ.

แผนผังแสดงการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นกับพื้นที่ทางการศึกษา

สำหรับพื้นที่อีกลักษณะที่มีบทบาทที่สำคัญในการเปลี่ยนแปลงความคิดของคนในท้องถิ่นคือ “พื้นที่แบบตลาด” โดยบทบาทของพื้นที่เหล่านี้เริ่มเข้ามาในท้องถิ่นตั้งแต่มก่อนปี พ.ศ. 2480 โดยพื้นที่ตลาดในช่วงเวลานั้นยังจะเป็นตลาดที่อาศัยบุคคลในการเรียกเปลี่ยนทรัพย์สิน ที่ชาวบ้านเรียกขานบุคคลเหล่านี้ว่า “นายฮ้อย” โดยบุคคลที่เป็นคนกลางนี้เองที่ทำหน้าที่เสมือนตลาดของท้องถิ่นเพราะนอกจากจะนำทรัพย์สินภายนอกไปแลกเปลี่ยนแล้วยังมีการเอาทรัพย์สินจากภายนอกบางส่วนเข้ามาสู่ชุมชน

ต่อมาพื้นที่ตลาดทางกายภาพก็เกิดขึ้นในช่วงหลังจากปี พ.ศ. 2480 โดยกลุ่มคนที่มีอำนาจในการจัดการพื้นที่เหล่านี้คือ กลุ่มชนชั้นปกครองพื้นที่และกลุ่มพ่อค้าชาวจีน ซึ่งคนสองกลุ่มนี้จะเป็นผู้ที่สามารถกำหนดอัตราการแลกเปลี่ยนได้ ชาวบ้านจะมีหน้าที่แต่เพียงนำสินค้าบางส่วนที่มีในท้องถิ่นของตนเองออกมาแลกเปลี่ยน ทรัพย์สินของท้องถิ่นมากมายหลายอย่างถูกนิยามให้เป็นสินค้าที่มีมูลค่า การมีบทบาทของตลาดในแบบนี้ทำให้ผู้คนในท้องถิ่นเริ่มที่จะเปลี่ยนแปลงวิธีการคิดจาก “การหาอยู่หากิน” มาเป็น “การหาอยู่หากินและหาขาย” วิธีคิดของชาวบ้านจึงเริ่มที่แปรเปลี่ยนไปเป็นความคิดแบบทุนนิยม การเปลี่ยนแปลงนี้ก็มีผลไปสู่การวิจิตรต่อพื้นที่ในแบบอื่นเช่นกัน ดังตัวอย่างในการเปลี่ยนแปลงวิธีคิดที่มีต่อพื้นที่นาที่ชาวบ้านมองไปถึงผลที่ได้จากการแลกเปลี่ยนข้าวในนามากกว่าที่มองข้าวในนาเป็นอาหารการกินของตนเองตลอดปีนั้นๆ หรือการเปลี่ยนแปลงวิธีคิดที่มีต่อพื้นที่ทาม หนอง บึง ที่เป็นพื้นที่ใช้ประโยชน์แบบเสรีร่วมกันของท้องถิ่นถูกจัดจ้องเป็นพื้นที่ส่วนบุคคลในการทำนาเพื่อขายเข้าสู่ตลาด เป็นต้น นอกจากนี้แล้วยังมีผลกระทบบางอย่างที่ไปเกี่ยวข้องกับระบบการจัดการแรงงานภายในท้องถิ่นเกี่ยวกับพื้นที่ทำนา เช่น การลงแขก คือเมื่อชาวบ้านมองระบบการทำนาเป็นเรื่องของการลงทุนของแต่ละปัจเจกบุคคล การลงแขกก็ถูก